

А.С.Шаалы А.К.Ооржак
С.Б.Оюн Шулуу-Маадыр С.Ч.

Өг-бүлө педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге

8-9 класстарның
Өөреникчилеринге болгаш башкыларынга эртем-методиктиг кейснемелде өөрөдилге
нөмү

КЫЗЫЛ · 2020

ББК 74.03(2) Тув.
Ш-11

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери «Национал школа хөгжүдөр институттуң» өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Рецензентилери: педагогика эртемнериниң кандидады Г.Д.Сундуй;
Кызыл хоорайның 9 дугаар гимназиязының дээди категориязының башкызы Ч.А. Сарыглар

Харысалгалыг редактору
философия эртеминиң кандадады *С.С.Товуу*

Шаалы А.С., Ооржак А.К., Оюн С.Б., Шулуу-Маадыр С.Ч.

Өг-бүле педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге / 8-9 класстарга немелде өөредилге ному / Эртем талазы-биле редактору А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институттуң ҮПК «Билиг». 2020: 100 ар.

8-9 класстарның школачыларынга «Өг-бүле педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге» деп немелде өөредилге номунче тыва чоннуң өг-бүле дугайында дээди үзел-бодалы, үндезин сүзүктери, амыдыралчы, кижизидикчи дуржулгазы кирип турар. Келир үеде өг-бүле тудуп, амыдырап чуртаарының нарын айтырыгларын билип алырынга чүгле өөреникчилерге эвес, аныяктарга, ада-иелерге дуза болур.

ISBN 5-7655-0293-8

© Оюн С.Б., Ооржак А.К.

—© Тываның ном үндүрер чери, 2004

— © Шаалы А.С., Оюн С.Б.,

— Ооржак А.К., Шулуу-Маадыр С.Ч.2020

—© УПО «Билиг» Национал школа — хөгжүдөр — институт, 2020

ДОПЧУЗУ

Өг-бүлө педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге 9–10 класстарга немелде өөрөдилгенин чижек программасы

Тайылбыр бижик.....	3
Башкыларга кыска методиктиг удуртулга	5
Шактарның чижек хуваалдазы.....	6
8-ки класска өөренир чүүлдер	6
Өг-бүлө педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	6
Тыва өг-бүлө педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	7
Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл	8
Өг-бүлө педагогиказы педагогика эртеминин бир чугула адыры	8
Тыва өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие киж. ада киж.	9
Өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезинин кол сүзүктери	10
Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө айтырыының өг-бүлөгө салдары	11
9-ку класска өөренир чүүлдер	
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	12
Амгы үениң өг-бүлөзи: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шийтпирлээр айтырыглары.....	13
Назы-хар болгаш өг-бүлөгө кижизидилге	14
Аажы-чаңның психологтуг дөстери болгаш кижизидилге	14
Аңык өскөнниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харысалга, эртем-сүргүүл, ажыл-агый, мергежил айтырыглары	15
Аңык өскөнни өг-бүлө тударынга белеткээринин айтырыглары.....	16
Өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер.....	17
Өг-бүлө байыр-дойлары.....	17
Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгенин түннел кичээли.....	17
Эртем-методиктиг комплекс	
8 класс	
Өг-бүлө педагогиказын өөрениринин амгы үеде чугулазы	21
Өг-бүлө – дээди сүзүк	23
Өг-бүлө педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	23
Тыва өг-бүлө педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери.....	33
Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл.....	37
Тыва өг-бүлениң кижизидикчи салдары	
Ие киж. ада киж.	40
Өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезинин кол сүзүктери	48
9 класс	
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	55
Амгы үениң өг-бүлөзи: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шийтпирлээр айтырыглары	56
Назы-хар болгаш өг-бүлөгө кижизидилге	60
Аажы-чаңның психологтуг дөстери болгаш кижизидилге	63
Аңык өскөнниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харысалга, эртем-сүргүүл, ажыл-агый, мергежил айтырыглары.....	65
Аңык өскөнни өг-бүлө тударынга белеткээринин айтырыглары	68
Өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер	70
Өг-бүлө байыр-дойлары	74
Педагогика в тувинской семье	77
Капсырылга	
Өөреникчилернин билин хынаар материалдар	80
Для дополнительного чтения	85

ШААЛЫ А.С., А.К.ООРЖАК, С.Ч. ШУЛУУ-МААДЫР

ӨГ-БҮЛӨ ПЕДАГОГИКАЗЫ: ҮНДЕЗИН ТЫВА КИЖИДИЛГЕ
9—10 КЛАССТАРГА НЕМЕЛДЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИН
ЧИЖЕК ПРОГРАММАЗЫ

Тайылбыр бижик

XX вектин 90 чылдарнын эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистин күрүневис сайзыралдын чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарынын шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни чонунга дөмей омур-дүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистин Тыва Республикавысты чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлөгө, өөредилге черлеринин чада бүрүзүнгө кижизитпишаан, өөредир ажилдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажил дээштиг, үрө-түннелдиг болуп турар, чүгө дээрге улустун ёзу-чаңчылдары чоннун мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказынын бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россиянын хамаатызынын мөзү-шынарынын кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үедө сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөредилгенин федералдыг күрүне стандартынын методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөредилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурнуку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, оон байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктыраарын негеп турар¹.

Бүгү чүвө өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн үгү, дөзү болурундан аңгыда, уругларнын мөзү-шынарын хевирлеп, оларнын угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүленин уруглар кижизидеринге, ажил-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харысалгалыг деп чүвө кижини төрөлгөткөннүн сайзыралынын эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүлө – уруглар кижизидер эртемнин тыптып келгенинин эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле оон арга-дуржулгазы калбарып, непереп эгелээн болгаш амгы үедө база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнун кижизиг болурунга өг-бүленин салдары улуг деп чүвө билдингир. Аныяк өскеннин угаан-медерелиннин база мага-бодунун быжып сайзыраар үези 14 – 16 харлыында оларга өг-бүлө, өгбелер, аныяк өг-бүлө, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школанын 8-9 класстарынга “Өг-бүлө педагогиказы” деп немелде өөредилгеге чорудар эртемни өөредирин сүмелеп турар.

Оон кол сорулгазы: тыва улустун үндезин культуразында өг-бүлө кижизидилгези уругну кижини болур кылдыр оон иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктөрүн, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларны боттарын амыдыралында эн-не харысаалгалыг хамааты болуп өг-бүлө тударынга белеткээри болур.

Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында **чугула айтырыгларны** шиитпирлээринден хамааржыр:

1) өг-бүлө педагогиказынын дугайында, делегейнин чоннарынын философтарынын, шылгараңгай эртемденнеринин болгаш башкыларынын өг-бүлө дугайында салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраар;

2) тыва өг-бүлө, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медеререлдиди-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

¹ TP-ниң өөредилге черлеринге кижинин сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өг-бүлөгө ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштырары;

4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүлө тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри.

Салдынган сорулгаларны боттандылары нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, оон үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, оон шиитпирлеттимээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүңгө тайылбырлап, чуртталгалан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук эртем үениң агымында турар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис.

Үениң байдалыңа дүүштүр программаны боттандылары-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

- өг-бүлө педагогиказын өөренип тура, уругларны өг-бүлө кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда чоннун өг-бүлөгө хамаарышкан чаңчылдарыңа, ёзулалдарыңа, ужуруларыңа даяныры;

- делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угаанныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөннеттинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары;

- кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүлө педагогиказын өөредир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөредилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөредилге планынче кириери;

- өг-бүлө педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтук, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

- уругларны өг-бүлөгө кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүлө тудуп чурттаарыңа эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөредилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин чедип алыры.

Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

- бодун боду тодаргай өг-бүлениң, төрөл-бөлүктүң, тускай чоннун, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлөгө хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, салгап, таралып, чорууру;

- тыва өг-бүлө, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлгө хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медеререлдii-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужуруларны билири болгаш сагып чорууру;

- ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлөгө ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас-чогаал, өг-бүлө, чоннун байыралдары, национал оюннар, бойдус д.о.ө;

- боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүлө тудар талазы-биле боттарыңа баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле белең болуру;

- ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;

- ада, ие кандыг болурун, чоннун чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

- кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүлениң, төрөл-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлөп ёзулалдарын сагыыры, “Салгал ыяжын” тургузуп билири;

- кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

- ынакшылды камнап, аңаа шынчы болурун, база ынак эжи дээш чурттаарын миннири;

- өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы-байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга.

Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алып аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирлерин тускайлаан(Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр).

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угадырда, кичээлдерге оларның идекпейлиг чоруун чедип алып, Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүлө педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, деннээр ужурулуг. Оон түннелинде өөреникчилер экини шингээди, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурулуг. Ындыг болганда өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түннелди үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгеинге айтып каар база бир херек чүве – тема бүрүзүнүн соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларларны болгаш хереглөп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү “ажык-чугаа”, презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, “төгерик стол” дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы арга-методтарны, кичээлдин хевирлерин боду тургузары чугула.

Бндыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар данзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш “ажык чугаага” д.о.ө кичээлдернин хевирлеринге уругларның киржилгезинден түннеп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, улегерлиг өг-бүлелернин чижээнге дээштиг солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүн шилилгези болур.

Дуржулгага даянган кичээлдерге көрдүнгөн номнар данзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити данзызын ийи дыл кырынга берген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүлө педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылга кириген ажилдар бар. Кижичүлге бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илредирин билир бис, ынчангаш чамдык кириген чогаалдар орус дылда кирген.

Өг-бүлө дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долuzu-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шак-үениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөредилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышан, анаа чогуур немелделерни боттары кирип ажылдаары билдингир.

Шактарның чижек хуваалдазы 8-ки класска өөренир чүүлдер

<u>Дугаары</u>	<u>Өөренир темаларның аттары</u>	<u>Ниити шактар</u>	<u>Теориялыг кезээ</u>	<u>Өөреникчилернин бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)</u>
<u>1</u>	<u>Кирилде кезээ. Өг-бүлө педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүлө – дээди сүзүк.</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>1</u>
<u>2</u>	<u>Өг-бүлө педагогиказының эртемде түрүжү, сайзыралы.</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
<u>3</u>	<u>Тыва өг-бүлө педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
<u>4</u>	<u>Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл, үк-ызыгуур</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
<u>5</u>	<u>Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижичи, ада кижичи</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
<u>6</u>	<u>Өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
<u>7</u>	<u>Өг-бүлө болгаш шажын-чүдүлгө</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
	<u>Шүптүзү</u>	<u>34</u>	<u>13</u>	<u>21</u>

9-ку класска өөренир чүүлдер

<u>Те</u>	<u>Өөренир темаларның аттары</u>	<u>Ниити шактар</u>	<u>Башкының билиг бээр шактары</u>	<u>Өөреникчилернин бот-ажыл шактары</u>
<u>1</u>	<u>Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>1</u>
<u>2</u>	<u>Амгы үениң өг-бүлөзи: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шиитпирлээр айтырыглары</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>2</u>
<u>3</u>	<u>Назы-хар аайы-биле өг-бүлөгө уругларны өстүрери, кижизидери</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
<u>4</u>	<u>Кижизидилгениң психологтүг дөстери</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>2</u>
<u>5</u>	<u>Аныяк өскенниң амыдыралда түрүжү, келир үези: ынакшыл, харыысалга, эртем-сургуул, ажыл-агый, мергежил айтырыглары</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
<u>6</u>	<u>Аныяк өскенни өг-бүлө тударынга белеткээриниң айтырыглары</u>	<u>6</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
<u>7</u>	<u>Өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер</u>	<u>4</u>	<u>1</u>	<u>3</u>
<u>8</u>	<u>Өг-бүлениң байыр-дойлары</u>	<u>4</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
<u>9</u>	<u>Түннел кичээл-үнелел</u>	<u>2</u>	<u>-</u>	<u>2</u>
	<u>Шүптү</u>	<u>34</u>	<u>12</u>	<u>22</u>

1.ӨГ-БҮЛӨ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНИРИНИҢ АМГЫ ҮЕДЕ ЧУГУЛАЗЫ ӨГ-БҮЛӨ – ДЭЭДИ СҮЗҮК

Кол ниити ортумак өөредилге чадазының 8-9 класстарына «Тыва өг-бүле педагогиказын» немелде өөредилге программаларынче тускай өөренир кылдыр кирип турарының чылдагааннары. Өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Өг-бүле дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегериниң, кадагалакчызы болгаш суртаалчызы.

Амыдыралчы айтыгларны, эртем-билигин чедип, ажыл-агыйны чогуруп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөникчилерни олче угландыраы. Өөреникчиниң бодунун канчаар алдынып чорууруң, өг-бүлениң, ниитилелдин түрүмчүй берген негелделеринге дүүштүрүп, деннеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыры болгаш өг-бүлеге, ниитилелче угланганы, азы кичээнгейи.

Немелде өөредилгеге уругларның билип алып, сайгарар айтырыглары.

Өөренген түннелинде чүңү билген, кылып билир ужурлуг чүүлдери.

Практиктиг кичээл

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның хоочун башкыларының төрөл-бөлүк улустун өг-бүле бүрүзүңге кыйгырыындан силернин бодап турарынар-биле төрөл-бөлүктүн кандыг чагыгы амгы үеде эн-не чугула-дыр?
2. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң кол сорулгазы чүдөл?
3. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттарына кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр?
4. Бо эртемни өөренгеш, бодуңарга хамаарышкан кандыг түннелдерни чедип алып-дыр силер?
5. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадьткаңар.

2.ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЫРАЛЫ

2.1 Өг-бүле педагогиказы педагогика эртемниниң бир чугула адыры

«Педагогика» деп сөстүн тывылганы. Чех улустун педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртемниниң түргүстүнарына кириген үлүү. Этнопедагогика деп эртемниң бодунун туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турары. Оң үндезилекчизи академик Г.Н.Волков, чуваш чоннун үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи.

Өг-бүле педагогиказының улусчу педагогиканың чарылбас кезээ болуп, этнопедагогика эртемниниң база бир өөренир, шинчилээр, сайырадыр чүүлү.

Педагогика эртемниниң кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүле педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүле педагогиказы — ниити педагогиканың бир адыры. Тодарадылгасы.

Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүле дугайында өөредиглери: чех педагог Ян Амос Коменский, орус педагог Константин Дмитриевич Ушинский, орус чогаалчы, педагог Л. Н. Толстой, орус демократтар В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, орус уруглар эмчизи Н. И. Пирогов, физиолог П.Ф. Лесгафт. Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүле дугайында.

Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Г.Н.Волков, Ю. П. Азаров, Ш. А. Амонашвили.

Тываның эртемденнериниң өг-бүле кижизидилгезинге кириген салдары

М. И. Анисов, К. Б. Салчак, Л. П. Салчак – баштайгы шинчилекчилер. Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржактын, Г. Д. Сундуйнун, А. С. Шаалының мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын өөредилге черлеринге чорударының өөренгени. Т.Т.Мунзук тыва өг-бүлеге мөзү-шынар, күш-ажыл кижизидилгезин тускай эртем ажылы кылдыр чорутканы. О.Ч.Ондарның ажылдарының тыва оюннарга тураскаатканы???

Амгы үеде мөзү-шынар кижизидилгезиниң айтырыгларын күрүне чергелиг кылдыр көрүп турарының чижээ.

Практиктиг кичээл

Айтырыглар болгаш онаалга

1. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүн укталып келгенин тайылбырлаңар.
2. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүле педагогиказы деп билиглернин аразында хараылзаазын тодарадыңар.
3. Чех улустун педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртемниниң үндезилекчизи деп санап турарыл?
4. Я.А.Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының дугайында дыңнадыңан кылыңар.
5. Орус улустун өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажылдары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткениңер.
6. Л.Н.Толстойнун педагогика эртемниниң сайыраарына кириген үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

7. [Тараачыннар уругларынга ажыткан школазынга кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганының, өөредилгеге ажыглаар номнарының дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бижинер.](#)

8. [Лев Толстойнун кижизидилгениң 10 дүрүмнерин сайгарарынга белеткенип алынар. Сайт <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu>](https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu)

9. [Улусчу педагогиканың кижизидикчи салдарының дугайында К.Д.Ушинский чүнү амгы салгалга арттырган-дыр?](#)

10. [П.Ф.Лесгафтын педагогика эртеминде өг-бүле болгаш күш-шыдал кижизидилгезинин дугайында чугула бодалдарын чугааланар.](#)

11. [Бистин чуртувустун сураглыг эртемденнеринге кымнарны хамаарыштырып болурул, оларың ажылдарының чижээнге өг-бүлеге кижизидилге дугайында тайылбырдан чорудунар.](#)

12. [Бенжджамин Споктуң Беш «алдын» кижизидилгениң дүрүмнери-биле чөшпээррежири силер бе, чүге?](#)

13. [Тываның эртемденнеринин үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?](#)

14. [Никитиннерниң, О.С.Комаровскийниң ажылдарын литература данзызындан тыпкаш, өг-бүлеңерге ада-иенер-биле кады номчунар.](#)

1-ги болгаш 2 дугаар темаларны өөрениринге ажыглаар литература

Тыва дылда

1. [Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культуразының онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.](#)

2. [Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – Ар. 3-1503.](#)

3. [Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге . 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.](#)

4. [Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маннай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.](#)

5. [Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижинин сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайырадырынын концепциязы. Кызыл, 2011](#)

Орус дылда

1. [Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.](#)

2. [Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!: Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. М., 1983.](#)

3. [Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.](#)

4. [Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогiku. М, 2006. 368 с. – С 16-32.](#)

5. [Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – С. 3-8.](#)

6. [Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. — М., 1990.](#)

7. [Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. М.: Педагогика 1991: 174 с.](#)

8. [Коменский Я.А. Материнская школа. М.: Учпедгиз, 1947.](#)

9. [Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». М., 2000.](#)

10. [Макаренко А. С. Книга для родителей. М.: Просвещение, 1987.](#)

11. [Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. М.: Педагогика, 1983. - 318 с.](#)

12. [Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». М., 1979.](#)

13. [Б. Никитин «Детство без болезней». С-Пб, 1996.](#)

11. [Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. — М.: Попурри, 2008.](#)

12. [Спок Б. Ребёнок и уход за ним. — М.: Попурри, 2014.](#)

13. [Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.](#)

14. [Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. - М.: «Художественная литература», 1936. - С.211-246.](#)

15. [Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. М.: Педагогика, 1983. - 318 с.](#)

16. [Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Педагогические сочинения в 6-ти т. М., 1988: Т. 1: С. 177 – 194.](#)

17. [Ушинский К. Д. Родное слово. Педагогические сочинения в 6-ти т. М., 1988: Т. 2: С. 81 – 108.](#)

3.ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

[Тыва улустун кижидугайында өөредии. Кижизидилге деп билигниң укталганы. «Кижизидилге дээрге – ол улегер болгаш ынакшыл-дыр» \(Г.Н.Волков\). Улуг улустун, ылангыя ада-иениң амыдыралдын шупту талаларынга улегери болгаш ажы-төлүңге ынакшылы. Бо үеде дүвүренчиг байдалдар. Алыс үндезин кижизидилгениң утказы. Үндезин тыва кижизидилгениң аргалары, чепсектери чаңчыл, ёзулал, ужур.](#)

[Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезинин укталган дөстери.](#)

Өг-бүлө педагогиказынын кол билиглери: 1) кижизидилге – кижини кижиге кылыры; 2) кижизидилгенин сорулгалары; 3) кижизидилгенин албан даяныр, салдар чедирер чүүлдери; 4) кижизидилгенин аргалары; 5) кижизидилгеге ажыглаар чепсектер.

Өг-бүлө педагогиказынга хамаарыштыр ажыглаар принциптер.

Өг-бүлө кижизидилгезинин мөөнөттүнген дуржулгазынын ажыы.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Тыва улустун кижиге дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыынын аразында харылзаазы чүдө-дир?

2. Г.Н.Волковтун кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илерединер. «Кижизидилге дээрге – үлегер болгаш ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» - деп эртемденнин үндүрген түннелинге бодунарнын хамаарылганарны чугааланар.

3. Өг-бүлө кижизидилгезинин кол билиглерин тайылбырланар

4. Өг-бүлө педагогиказынын кол үндезиннеринге чүнү кирип болурул?

5. Чаңчыл деп чүл, чижээн чугааланар.

6. Ёзулал деп чүл, чижээн тып тургаш шынзыдынар.

7. Ужур деп чүл, кижинин янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарынга кандыг ужурларны сагырыл:

- оваага келгеш;

- тараа соктаан, сизген кескен, инек сагган, ыяш чарган кижилерге ужуражы бергеш;

- аржаанга келгеш;

- танывазы өгге баргаш.

8. Силернин өг-бүлөндө кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл? Эң-не хүндүлээр, бодунарнын сагып чоруур ужур-чаңчылдарынар, ёзулалдар дугайында презентациялардан кылынар.

3-кү темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүлө дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгенин чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидеринин дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 ар.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.

4. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, ар.3.

5. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар өстөрүнүн, ужурларнын чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

2. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогика. М.- Элиста, 2006. С. 14-67.

3. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с.

4. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. М.: Знание, 1998.

4. ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ

Өгбелер. Өгбелернин уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларнын кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези. Ада-ие – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижиге кылдыр өстүрер улус. Дөргүл-төрөл. Тыва чоннун төрөлдежип чурттаар чаңчылын салбааны. Ие төрели база ада төрели. Төрөл улусу. Төрөл-бөлүк улус – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларнын уруглары, уругларынын уруглары.

Ук-ызыгуурнун кижизидилгеге салдары.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өгбелер деп кымнарыл, силернин өгбелеринерден кымнары адап болур силер? «Салгал ыяжын» тургузуп, чурунар.

2. Силернин сактып турарынар-биле: улуг назылыг төрелдеринерден, кырган-ачанар, кырган-аванарнын кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажынынарга белеткенип алгаш, чугааланар.

3. Немелде номчулгаже Тыванын болгаш Россиянын чоннарынын база билдингир чогаалчызы Мария Күжүгеттин «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагыгы – өндүр» деп тываларнын

угаадын шынзыдынар. Кандыг чагыглары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларындан кайзын адап болур силер?

4. Чагыгларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыгларын ада-иенер-биле сайгарып чугаалажынар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам, азы кырган-авамның чагыглары, азы өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгаланар.

5. «Салгал ыяжын» ада-иенер, төрөл үлүзунар-биле демнежип тургаш, тургузунар.

6. Алыс төрөл, хан болгаш хин төрөл дугайында чүнү билип алдынар, чижектер-биле бадытканар.

7. Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл- төрөл дугайында үлегер домактарын чыып бижинер, оларны шээжилеп алынар, амыдыралга ажыгланар.

4 дугаар темага ажыглар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2016. -112 ар.

2. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал: Адыг-түлүштер чыжындан // Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.

3. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл, 2020, ар. 36; 374-379.

4. Күжүгет М.А. «Өгбе чагыгы- өндүр» // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл. ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015.

5. Ондар А.С. Манчүректен дазыл дырткан...Кызыл, 2017.- 150 ар.

5. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтун сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.

6. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.

7. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138дугаар, төнчүзү июль 23, ар. 2, 4.

Орус дылда

1. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.

2. Кара-оол Л.С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенин-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2015. С. 35-41.

3. Никитин Б.П., Никитина Е.А. Мы и наши дети. М., 1979.

5. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ: ИЕ КИЖИ. АДА КИЖИ

Ада-ие улус кандыг болуру деп айтырыг. Тыва өг-бүлеге кижизидилгениң кол өзээ — ук чоннун кижиге дугайында өөредии. Ада-ие уругнуң чырык черже чаякчылары, мөзү-бүдүш хевирлекчилери. Ие кижиге. Ада кижиге. Тываның сураглыг чогаалчылары ава дугайында. Тывнын сураглыг херээннери.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Ие кижиге – өг-бүлениң эгези, оон үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустун мөзү-бүдүш хевирлеттинеринге оон салдары чүдел?

2. Ада кижиге – өг-бүлениң дөзү, оон кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдел?

3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү деп чүл?

4. Өскүстөр, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдел?

Бажынга онаалга:

1. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларын номчааш, сайгарарылганы кылынар, ажык чугаага идепкейлиг киржинер:

- Тываның херээн чонунун ыдыктыг сагылгаларны чүге ажылдап кылганын тайылбырлап көрүнерем, уруглар.

- Херээн кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харысалгазы чүде болуп турар-дыр?

- Ие болуру дээрге-ле ... (улаштыр боттарынарның бодалдарынарны бижинер).

- Херээн кижиниң чаражы деп чүл, кайыын көстүрүл?

- Ие кижиниң, ада-өгбелеривистин чанчылдарын сагыры уругларның кижизидилгезинге кандыг салдарны чедирерил?

- Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырланар.

2. Төрөөн суурунарда, чурттап турар кудумчунарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында сактыышкыннардан, азы чечен чугаа, очерктен бижинер.

3. Авазы, ачазы, уруглар дугайында альбомнарны кылынар, анаа шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар, ынак ырыларынны болгаш өске-даа солун чүүлдерни кирип алынар. Ава, ада, өг-бүле хүннеринге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагыглары» «Бистин өг-бүлевис» дээн ышкаш чогаадыкчы кезээлерни эрттиринер.

4. А.А.Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүндөн авазының кандыг чагыын, хоруун, сургаалын билип алдынар, ушта номчунар, кажан, кандыг үеде оглунга дүшке кирип чагыгларын кылган-дыр?

5. Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдн «Ачам холу» деп шүлүүн номчааш, ада кижиниң омур-хевирин сөстүн дузазы-биле чурунар.

6. «Эр кижиниң арын-нүүрүнүн кодексизинге» даянып тургаш, ажык чугаа чоргузарынга белеткенип алынар:

- Кичээнгеилиг номчуур, бодунга хамаарыштыр кодексте айтыккан чугула чүүлдерни кайы хире херек кырында назы-харыңарнын аайы-биле боттандырып турарыңарны шүгдүнүңер.

- Ёзулуг эр кижиниң сагыыр ужурлуг амыдыралчы билиглериниң, ажыл-агыйжы дуржулгазынын, мөзү-будуштуунун дугайында кайы дүрүмнер бадыткап турар-дыр?

- Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?

- Адааргал деп чүл? Чүү дээш адааргаарыл, кым адааргак болурул?

- Хоралыг чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур силер?

- Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырынын аргаларын чыып бижинер.

- Л.Х.Иргиттин «Ажыл-иш – амыдырал» деп номундан «Араганың дашты ак – ишти кара» деп чүүлүн номчааш, кижы амытанга араганың хоразын бадытканар.

7. «Танды- Тыва оглу мен» деп Ч.Кара-Күскениң сөзүңге бижээн Б.Т.Айдың-оолдун ырызын ырлап өөренир. Класстың шүптү оолдары денге ырлажыр. Ондар Сергектин күүселдезин интернеттен база тып ап болур (Facebook, ВКонтакте).

5 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстер. Кызыл, 2016. -112 ар.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгенин чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл ; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.

3. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылан Күдерек 1-ги ном. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 8-253.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

5. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279.

6. Күжүгет М.А. Өгбе чагы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: история современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 47-50.

7. Иргит Л.Х. Ажыл-иш амыдырал: Очерктер.Абакан: ООО «Сервисный пункт», 2013. – 194 ар.

8. Иргит Л.Х. Тываның херэеженнери. Кызыл, 2007. – 191 ар.

9. Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маннай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.

10. Тыва Республиканың өөрөдиге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциясы. Кызыл, 2011

11. Херлии И. Иштиг херэежен эн-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар// Тываның аныяктары, 1993, март 6.

12. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстерниң, ужурларнын чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.

13. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.

Орус дылда

1. Будуп Б.К. Пословицы и поговорки тувинского народа. Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш.Кюнзегеша, 2017. С. 15; 48.

2. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва: Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

3. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «билиг» Института развития национальной школы. – С 8-16].

4. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

5. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. — М.: Попурри, 2008.

6. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. — М.: Попурри, 2014.

7. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.

6. ӨГ-БҮЛЕГЕ УРУГЛАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ СҮЗҮКТЕРИ

Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр сүзүктери: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл кол сүзүк; төрөөн дылы-дээди сүзүк; кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы; онзагай байлак үндезин тыва культуразы; уран-чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чингине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.

—

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Тываларның ажы-төлүнге хамаарышкан аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң демдеглелдеринге болгаш ажылдарыга даянып тургаш, тываларның уругларга хамаарылгазын бадытканар.

2. Өг-бүле кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис?

3. «Чаш уруг, кижиниң дээди сүзүк» деп, чүге бистин өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг улегер домактар, дүрген чугаалар, тывызыктар билир силер, демдегленер.

4. Күш-ажыл — кижиниң сүзүү. Өг (бажын) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннун үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?

5. Кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер?

6. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшыл, оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлү канчаар билип турар силер?

7. Чоннун культуразы — кижиниң сүзүү. Культурлуг кижини дээрге кымыл ол?

8. Дыл — кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижинер. Чүге «төрөөн дылым» дээр бис?

9. Бойдус — кижиниң сүзүү. Кижиниң болгаш бойдустун аразында харылзааларын тыва чоннун ёзучанчыларынга даянып тургаш тайылбырланар. «Мен төрөөн черим мөңгедө каас, байлак болзун!» - дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижиир).

10. Эртем-билиг — кижиниң сүзүү (байлаа). Бодунарның келир үедө чедип алып мергежилинер дугайында чүнү билир силер, чүге ол мергежилди шилип ап турарынарны тайылбырланар.

Ажыглаар литература:

1. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. “Башкы”, 2001, № 3, а. 93 – 96.

2. Бартан. О. О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. Кызыл, 1997. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. Кызыл, 1992.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннун бурунгу ужурулары. (Тыва чаңчыл). Кызыл, 1994.

4. 10. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. М.: Тройка, 2010.

5. 13. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртемниң чижек программасы. (Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995. а. 38 – 44.

15. Ооржак Х. Д. Эрнин эреси. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртемниң чижек программасы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995. а. 45 - 55.

17. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдөзи. Кызыл, 1984.

18. Серенот С. К. Тыва улустун эмнээшкини. Кызыл, 1993.

19. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужуру-дузаны. Кириилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995, а. 3 – 6.

—

Орус дылда

1. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. М: Внешторгиздат, 1995.

2. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. М.: Наука, 1972.

3. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. М.: 1961.

4. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. М.: 1991.

5. Весь мир: Расы, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник — Мн.: Харвест. М.: АСТ, 2000.

6. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.

6. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. М.: Общество политкаторжан. 1934.

7. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. Кызыл, 1973.

8. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. Кызыл, 1995.

9. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. М.: Наука, 1969.

10. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.

11. Ховалыг Р.Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндэзин хеп. Новосибирск: «Наука», 2018.

– 336 с.

7. ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ АЙТЫРЫЫНЫҢ өг-бүлеге салдары.

Делегейниң шажынчы культуразы. Шажын- чүдүлге – чоннун тускай делегей көрүүшкүнүнүн түннели. Кижиниң чуртталгазының төнчү чок амыдыралчы үзел бодалын илереткен өөредиг. Тодарадылгазы. Делегейнин шажын чүдүлгелериниң эң-не нептеренгейлери буддизм, православие, ислам. Тывада шажын-чүдүлге байдалы. Өг-бүлеге хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының чугаазы. Православиеде Апостол Павелдин ынакшылдың гимниси болган өөредии. Уругларны шажынчы билиглерге өөредири, азы өөретпези – ада-иелернин эргези.

Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттыгын өг-бүлеге хамааржыр ужур-сагылгалар.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, философия эртеминиң дээди чадазын чедип алган Геше Джампа Тинлей өг-бүле дугайында. Ыдык беш сагыл.

Тыва хамнар. Оларның философиязы. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазы, председатель Кызылской местной религиозной организации шаманов Чер биле дээр. Хүн-биле ай. Бойдус болгаш киж. Киж болгаш сүлде. Киж болгаш чуртталга. Аныктарга өөредии.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Силернин бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгези чүге чангыс аттыг болбааныл, утказы дөмей ышкажыл?

2. Хамнарның өөредип турары-биле «Сүлде кудулаан, азы сүлдөнер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол?

3. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдел, ол дугайында шинчилел ажылыңдан чорудуңар.

4. Бистиң республикада тыва чоннун аразыңдан православие, сарыг шажын, азы ислам шажыннарын шилип ап, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүүден хамааржырыл?

5. Школачыларның делегей шажыннарының бирээзин өөренирде шилип алырыңга кым киржилгелиг болурул, чүге?

6. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазының Чер биле дээр. Хүн-биле ай, бойдус болгаш киж, киж болгаш сүлде, киж болгаш чуртталга, аныктарга өөредииниң дугайында тускай илеткелден кылып, ону презентация хевиринге чырыдыңар.

7. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажыл-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чангыс ёзулалга хам, азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүүден хамааржырыл?

Ажыглаар литература

1. Допчун-оол К.Т.

2. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

3. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

4. Катанов Н.Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

5. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

6. Поэзия древних тюрков. М.: Раритет, 1993. – 176 с.

7. Тувинская народная поэзия XIX века. М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.

8. _____

1. ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын тургузуп келген төөгүзү.

1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннун сонгааны-биле хүлээп алган «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» дугайында Россия Федерациязының Конституциясында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү.

Эдилгелиг Россия Федерациязының Конституциясында уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзарадырының, партиотчу, хамааты болгаш улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузары. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көөрү, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүнө бодунун хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турары.

1996 чылдың март 1-де Күрүнө Думазының бадылааны-биле хүлээп алдыгын Россия Федерациязының Өг-бүле кодекси.

Ниитилелдин хөгжүп, сайзырааны-биле өглениринин база өг-бүлө тударынын ёзулалдары, сагылгаларынын тыптып келгени, Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ёзу-чаңчылдарынын системазы. Тыва Республикада өгленирин РФ-тин Конституциялзынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүлө Кодексинге дүүштүр чорудуп турары.

Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүлө чуртталгазын чүглө Хоойлуга үндезилеттинген өглениншикин магадылаар деп өөредигни кижиги бүрүзүнүн шингээдиң алыры.

Тыва Республикада Хамааты байдалдын актылар бижилгезинин агентствозу.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязынын үндезин хоойлузунда, Өг-бүлө Кодексинде чүү деп айтканын статьялар аайы-биле ушта бижинер.

2. Чүге Россия Федерациязынын эдилгелиг Конституциязынын 54 дугаар статьязынын 2 дугаар чүүлүнде. «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билер, оларнын сагыш-салышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?

3. Чүге хоойлу-дурүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?

4. _____

Ажыглаар литература

1. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

2. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

3. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года.

4. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г., 28 декабря 2005 г. и 11 апреля 2010 г.

5. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

6. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

2. **АМГЫ ҮЕНИҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ: БАЙДАЛЫ, ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ.** Өг-бүлениң байдалынын дугайында айтырыгларнын ниитилелди дүвүредип турары. Өг-бүлө айтырыгларын философия, демография биле социология, юриспруденция, этнография, медицина, физиология болгаш генетика эртемнеринде шинчилеп турары.

Өг-бүлениң сайзыралы чурттун сайзыралындан дорт хамаарылгалы. Чурттун амыдыралындан, төөгүзүндө өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазынын, төөгүзүнүн хамааржыры «Быжыг өг-бүлө – быжыг күрүне».

Өг-бүлениң мурнунда янзы-бүрү бергелер, оларнын хевирлери, шийтпирлээр чугула айтырыглары. Өгленген улустун өнчү-хөрөңгизи.

Өг-бүленин, ада-ие кижинин эн-не дээди байлаа – ажы-төлү.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлө кижизидилгезинин айтырыгларын шинчилээринин талазы-биле кандыг эртемнер боттарынын үлүүн кириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыннадыглардан кылынар.

2. Өг-бүлениң сүзүктөрүн сактып көрээлиңер: кижиги, өг-бүлө, ажыл, кадыкшыл, төрөөн чурт, төрөөн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүге олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул?

3. Өг-бүлениң сайзыралы чурттун сайзыралындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүлө – быжыг күрүне» / «Крепка семья – крепка держава» - деп орус улустун үлегер домааның утказын тайылбырланар.

4. Чурттун амыдыралындан, төөгүзүндө өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүге ынча дээр бис?

5. Амгы үеде өг-бүлө амыдыралында кандыг бергелер таваржып турарыл? Оларнын чылдагааннары чүдел?

6. Өг-бүлениң өнчү-хөрөңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир?

7. М.А. Күжүгеттин «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылынын кижизидилгеге салдарынын дугайында дыннадыгдан кылынар.

8. Л.Х.Ооржактын «Адашкылар», «Өңнүг кижиги» деп чечен чугаалары-биле таныжынар. Кырган-аванын, ада кижинин уругнун кижизидилгезинге салдарынын дугайында чугааланар. Кырган-ава оглун «өңнүг»-

даа төрүттүнүп келген болза, кайы хире ынак тыр? Оглу ачазын кандыг арга- биле шын амыдыраарының оруунче эккелген-дир?

9. [«Аас-кежиктиг өг-бүлөм» деп кыска чогаадыгдан бижинер.](#)

10. [Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактың «Кырган-авам чугааларындан», «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырылгарга харыыланар:](#)

10.1. [Кырган-ава чүге арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурган -дыр?](#)

10.2. [Тоолчургу чугаада Сүртенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүге аксыпканыл?](#)

10.3. [Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугааланар. Кандыг чүдек үржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчурунарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүретти?](#)

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. [Иргит Л.Х. Тываның сурагылыг херэеженнери. Кызыл, 2008.](#)

2. [Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279, 296-302.](#)

3. [Ооржак Л.Х. Өңнүг кижиги. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2018. – 216 ар.](#)

Орус дылда

1. [Государственный доклад о положении семей с детьми в Республике Тыва за 2018 год / Одобрен постановлением Правительства Республики Тыва от 11 июня 2019 г. N 252-р.](#)

2. [Молитва о матери / Авам сени ырлап чор мен / Автор-составитель У.Эртинэ. Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2011.](#)

3. НАЗЫ-ХАР БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕГЕ КИЖИДИЛГЕ

Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улунунун уруглар кижизидилгезинде назы-хар хуваалдазы. Үндезин кижизидилгениң суртаалчызы К.Б.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар кижизидилгени чорудары. М.Б. Кенин-Лопсанның, Г.Д.Сүндүйнүн назы-хар хуваалдазы

Педагогика, психология эртемнеринин хар-назы дугайында шинчилелдери. Назын халыыны (аагы) – бойдустун кижиги бүрүзүнге онааганы шылгалдаларының бирээзи.

Айтырылгар болгаш онаалга

1. [Тыва улусчу педагогикада назы- харга хамаарышкан кандыг- кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодунарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот- үнелелден кылып чоруткаш, ажык чугаадан чорудунар.](#)

2. [Тываның улустун чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнеринин доктору М.Б.Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчыл» деп литература данзызында бар номундан назы-хар аайы-биле кылып билер ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыннадыгдан кылынар.](#)

3. [Назы-хар бүрүзүнүн онзагай көстүп кээр шынарларын чугааланар, шын кижизидилгениң өөрөдиглерин бодунарга хүлээп ап, амыдыралга удурттулга болдурар дизинерзе, чүнү чугула деп бодаар силер?](#)

4. [Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдынар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар?](#)

5. [Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдынар?](#)

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. [Бичии назын – ниитилелдин болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сүндүй, А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.](#)

2. [Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидеринин дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл : Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.](#)

3. [Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.](#)

4. [Тэвэк А. К. Чеди назын / А. К. Тэвэк. – Кызыл: Респ. тип., 2006. – 60 ар.](#)

5. [Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – Ар. 182-189.](#)

6. [Сандан З. Кижиги болуру чажындан. \(Аас чогаалында чаңчылдар, оларнын кижизидилгеге ужур-дузазы\) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.](#)

7. [Сүндүй Г.Д. Улусчу педагогика??](#)

8. [Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.](#)

9. [Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 ар. – ар. 5-25.](#)

10. [???](#)

Орус дылда

1. _____ Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «ЭКСМО», 2015. – 496 с.
2. _____ Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72-78.

4. ААЖЫ-ЧАҢНЫҢ ПСИХОЛОГТУГ ДӨСТЕРИ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

Аажы-чаңнын чажындан хевирлеттинери. Нерви системазынын чаш төлдү азырап, доруктурарынга салдары. Уругларнын нерви системазынын сайзыралынын аайы-биле онзагайы. Ону барымдаалап, түс-түс шинчилерге таарыштыр сүмелерни кадары.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Психология эртеминин өг-бүлеге, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин аданар.
2. Аажы-чаңнын психологтуг дөстөргө чүнү хамаарыштырып болурул.
3. Уругларны психологтуг онзагайы ёзугаар кандыг бөлүктөргө чарып турары? Оларнын онзагай демдектерин айтынар.
4. Кижинин чылынын эргилдезинин дугайында дыңнадыгдан кылынар.
5. Кижинин бодунун алдынып чоруунун дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турары?
6. Тыва улустун чугаа культуразынын дугайында ажык чугааны чорудунар.
7. Тыва чоннун психологиязынын онзагайын тайылбырланар. Чоннун психологиязында мөзү-бүдүшкө хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывынар. Товуу Н.Ч. айтыккан номунга даянып тургаш, рефераттардан бижинер «Тыва кижини – кымыл ол?» деп темага бижинер.

8. _____

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. _____ Тыва Республиканын өөрөдиге черлеринге кижинин сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциязы. Кызыл, 2011.
2. _____ Тываларнын сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] / Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>
3. _____ Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.

Орус дылда

1. _____ Андреева Т. В. Психология семьи. СПб. : Речь, 2007. – 384 с.
2. _____ Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ. ред. док. филол. наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. - Москва: Мир, 2019. - 256 с.
3. _____ Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва : Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8 То же [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
4. _____ Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.
5. _____ Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.
6. _____ Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса тыва : Монография / Н.О. Товуу; М-во образования Рос. Федерации. Гос. ун-т упр. Каф. социологии и психологии упр. - М. : Гос. ун-т упр., 2001. - 210. [4] с. : ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-215-01195-8

5. АНЫЯК ӨСКЕННИҢ АМЫДЫРАЛДА ТУРУЖУ, КЕЛИР ҮЕЗИ: ЫНАКШЫЛ, ХАРЫСАЛГА, ЭРТЕМ-СУРГУУЛ, АЖЫЛ-АГЫЙ, МЕРГЕЖИЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өзүп олурар кижини бодунун амыдыралына боттуг туружун хевирлээрине сагыыр чүүлдер. Бир дугаар ынакшыл. Аныяктарнын быжыг найыралындан, оларнын ынакшылынга бердингенинден, шынчызындан өг-бүленин тургустунары. Ёзулуг ынакшыл.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. _____ Кижинин амыдыралында быжыг туруштуу дээрге канчаар билип ап турар силер?
2. _____ Кандыг аргаларны ажыглап турнаш бодунун чуртталгада туружун кижини хевирлээр-дир?
3. _____ Ынакшыл деп чүл, ону болунарнын билип турарына биле тайыбырланар.

4. Библияда Апостол Павелдин ынакшылдын гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредийн тыва дылче очулдурунар, утказын тайылбырланар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит»

5. Д.Монгуштун бижээни номчаан шүлүүвүсте ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харызы чуу болган-дыр? Кандыг түннелге кээп болур-дур? Ынакшыгы амыр-дыр бе?

6. С.Б.Пюрбю ынакшылын кандыг деңнелгелер, эпитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алынар.

Ажыглаар литература

1. Даржай А.А. Дың-на чаңгыс: шүлүк дептери. Кызыл. 2014. - 231 АР.

2. Коринфянарга Апостол Павелдин бижимел кыйгырыгы <https://yandex.ru/search/?clid=2255395-225&win=420&from=chromesearch&text=%D0%BE%20%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%B2%D0%B8%20%D0%BE%D1%82%20%D0%90%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B0%20%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B0&lr=11333>

3. Тыва шүлүк чогаалынын антологиясы. Кызыл, 2014. – Ар. 37-38; 199.

4. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси, Кызыл, 2016. – Ар. 54-56.

5. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди. М. : Первое сент., 1999.

6. Педагогика для всех : Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] / С. Соловейчик, 365,[2] с. ил. 22 см. М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

Практиктиг кичээл

«Арыг-чараш ынакшылды алгап-йөрээл» деп кичээл.

1) Ынакшыл дугайында ажык чугаа.

2) «Уран сөскө чалгынналгаш...» Чогаалчыларнын ынакшыл дугайында шүлүктөрин, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылып.

3) Ынакшылга тураскааткан шүлүктөрни боттарыңар шилип алгаш, доктаадып ап, боттарыңар чогаадырын шенеп көрүңөр.

4) Чураан чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссени бижиринин мөөрейи.

6. АНЫЯК ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

7.

Өг-бүле тудары – чуртталганын нарын шылгалдаларынын бирээзи. Чаа өг-бүлеге карышкактар, кандай чүүлдер. Өг-бүленин таарымчалыг амыдырап-чурттаарыңа психология эртеминин сүмелери.

Айтырыглар болгаш онаалга:

1. Өг-бүле тударынын чылдагааннарыңа чүнүл хамаарыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарыңа тааржырынын дугайында чүнү билдинер?

2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл?

3. Өг-бүле тударынын экономикактиг талазы деп чүл?

4. Душтук аныяктарнын мөзү-шынары, өг-бүле тударыңа хамаарышкан тыва ёзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдинер?

5. Тываларнын назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларнын онзагай байдалынын дугайында чүнү билдинер?

6. Кыс уругнун өг-бүле тударыңа, ие кижини болурунга белеткээрин канчаар билдинер.

7. Кыс кижинин өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарыңа киржилгези деп чүл?

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тыванын Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

3. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгенин чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидеринин дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл : Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

5. Колыбельные песни и сказки как педагогические миниатюры народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.

6. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 2016. – Ар. 182-189.

7. Сандан З. Кижиге болуру чажындан. (Аас чогаалында чанчылдар, оларның кижизидилгеге уjur-дузаы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.
8. Сундуй Г. Д. Улуччу чанчылдар: эртем-методиктиг үндүрүлгө - 2004.
9. Сундуй Г. Д. Улусчу уjurлар: 5-6 класстарга немелде өөрөдилге ному. Кызыл, 2005.
10. Чап Ч. М. Кырган ававыс аптаразы. Кызыл, 1989. – 141 ар.
11. Чап Ч. М. Улусчу педагогиканың уjur-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.
12. Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 ар. – ар. 5-25.

Орус дылда

8. Азараов Ю. П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.
9. Волков Г. Н., Салчак К. Б., Шаалы А. С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72-78.
10. _____

7. ӨГ-БҮЛЕ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНГЕ АЖЫГЛААР ЧҮҮЛДЕР

Тыва улустун аас чогаалы. Оюннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар (улегер домактар), тоолдар, мифтер, йөрөөлөр, чаңчыл, ёзулал, уjur, ырылар. Оюннарның хевирлери. Угаан сайзырадыр тыва оюннар. Тевектээри. Сайзанактап ойнаары. Аныяктар оюннарының чеди хевир. Элээди оолдарның үш оюну. Чугаа сайзырадырынын оюннары. Салаалар бажынга ойнаар дөрт оюн. Оюннарның алыс утказы. Ойнаарактарны уругларның боттарының даарап, кылып ап болуру.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргаларын, ажыглаар чепсектерин айтынар.
2. Эң-не салдарлыг ажыглаар аргаларны болгаш чепсектерни тодарадынар.
3. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлдер эрттириңер, кижиге бүрүзү аас-чогаалының бир-ле жанрының кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылынар.

7 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Ондар Ө. Ч., Монгуш Г. В. Кажык оюну (хевирлери болгаш дүрүмнери): өөрөдилге методиктиг сүмелер – Кызыл: ТывКУ, 2016.
2. Ондар Ө. Ч. Тевек оюну. – Кызыл: ТывКУ, 2018.
3. Самбуу И. У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
4. Сувакпит О. Ө. Хуулгаазын кажыктарым. Кызыл, 1990. – 136 ар.

Орус дылда

1. Курбатский, Г. Н. Тувинцы в своем фольклоре : Ист.-этнограф. аспекты тувин. фольклора / Г. Н. Курбатский; Рос. акад. наук. Сиб. отд.-ние. Ин-т археологии и этнографии. - Кызыл : Тув. кн. изд-во, 2001. - 462, [1] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-7655-0092-7
2. Оржак Х. Д.-Н. Педагогическое содержание физической культуры народов Южной Сибири. Кызыл, 1995.
3. Тувинские народные сказки / Сост. З. Б. Самдан. Новосибирск: «Наука», 1994 – 460 с.
4. Э. Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев, М., 1994, с. 14.
5. _____

8. ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫР-ДОЙЛАРЫ

Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи. Куду.

Куду хүнүнүн чырык сактыышкынын херечилээн кудалар. Тыва улустун эрттирер ыдык дойларынын бирээзи – уруг дою.

Уруг бажы хылбыктаар дойнуң кол утказы. Дойлардан ангыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнгөн хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым. Өг-бүле дойларын байырланчыг эрттирери.

Айтырыглар болгаш онаалга

- өг-бүлениң байырлал-дойларын санап бижиир.
- Байырлалдар үезинде чуну сагырыл?
- Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чуну сагырыл, ол талазы-биле тускай дыннадыгны белеткээш, эш-өөрүнерге чугаалап беринер.
- Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чуну сагыыр уjurлугул?
- өг-бүле Кодексинде аныяктарның амыдыралчы хар-назынын канчаар демдеглээнил?
- Кижиниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң тос үндезин сүзүктөрүн сактып бижиир: (1. Кижиге бойдустан дээди чаялгасы; 2. өг-бүле – кижиниң сүзүү; 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү; 4. Дыл – кижиниң сүзүү; 5. б. Бойдус, куш-ажыл – кижиниң сүзүү. 7. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа); 8. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг; 9. Кижиниң чуртталгасы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын Концепциязындан. Кызыл, 2011 ч., ар. 9-12.)

9.ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНГЕНИНИН ТҮННЭЛ КИЧЭЭЛИ. Ажык чугаа. Айтырылгарга харыылар, маргыжылга, боттун бодалы, канчап чурттаарының бот бодалы. Өг-бүлө – дээди сүзүк дээринин бадыткалы.

Ажыглаар литератураның ниити данзызы

Тыва дылда

7. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2016. -112 ар.
8. Багыт-оол Б. Бижип кагбаан хоойлувус (ажы-төл кижизидилгезинге угаадыг дамактар) // Шын, 1993, май 21, ар.3
9. Бичии назын – ниитилелдин болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.
10. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.
11. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүлө дугайында сарыг шажынчы өөрөдиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.
12. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.
13. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгенин чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидеринин дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл ; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.
14. Намзырай З.А. Тайбын угаадыг. Кызыл, 2006. – 56 ар.
15. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. — М., 1990.
16. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. // Послесл. Е. С. Буха, М. Педагогика 1991. 174 с.
17. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.
18. Ким, Т.К. Семья как субъект взаимодействия со школой: учебное пособие / Т.К. Ким. - Москва : Прометей, 2013. - 166 с. - ISBN 978-5-7042-2460-0; [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=240541>
19. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279.
20. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: истоия современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 47-50.
21. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылаң Күдерек 1-ги ном. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 8-253.
22. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы /ТДЛТЭШИ, Тувин. НИИ яз., лит. и истории. Сост., авт. предисл. и коммент. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1991; 2-е изд. - Кызыл : ТывНУЧ, 2006. – 320 ар.
23. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, ар. 3
24. Ондар Б. Тыва чаңчылдарга даянып алгаш // Шын, 1993, фев. 8, ар. 2.
25. Ондар Р. Деткиир херек. (Аныяк өг-бүлелерге сүме.) // Тыв. аныяктары, 1990, авг. 14.
26. Ондар Ч. Өг-бүлө харылзаалары. Психологтун сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.
27. Ооржак С. Өг-бүлө – кижизидилгенин үндезини // Эне сөзү, 1992, № 37, ар. 1.
28. Оюн С. Кижиниң ады – оон төөгүзү // Шын, 1993, янв. 6, ар. 3.
29. Оюн С. Тыва аажы-чаңга канчаар өөрөдирил? (Ада-иелерге сүме.) // Шын, 1994, май 17, ар. 2-3.
30. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тываларның улусчу педагогика – Кызыл, 1986.
31. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – Ар. 3-15.
32. Сандан З. Кижини болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларнын кижизидилгеге үжүр-дузаны) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.
33. Сарыг-оол С. Ангыр-оолдун тоожузу. Кызыл, 1968, 1-2 эгелер.
34. Сарыг шажын өг-бүлө чурумунун дугайында https://tyv.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B3_%D1%88%D0%B0%D0%B6%D1%8B%D0%BD_%D3%A9%D0%B3-%D0%B1%D2%AF%D0%BB%D0%B5_%D1%87%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%83%D2%A3_%D0%B4%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0
35. Тэвэк А. К. Чеди назын / А. К. Тэвэк. – Кызыл: Респ. тип., 2006. – 60 ар.

36. [Тыва улустун чанчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маннай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.](#)
37. [Сузукей В.Ю. Музыкальная культура Тувы в XX столетии. – М.: Издательский Дом «Композитор», 2007. – 408 с.](#)
38. [Сундуй Г. Д. Прогрессивные идеи и опыт народной педагогики в нравственном воспитании младших подростков: Дисс. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. – М., 1993. – 170 с.](#)
39. [Сундуй Г. Д. Народоведение 1-2 классы. Учебник-хрестоматия \(на тувинском языке\), 2003.](#)
40. [Сундуй Г. Д. Народоведение 3-4 классы. Учебник-хрестоматия \(на тувинском языке\), 2004.](#)
41. [Сундуй Г. Д. Народоведение 5-6 классы. Учебник-хрестоматия \(на тувинском языке\), 2005.](#)
42. [Сундуй Г. Д. Народная педагогика. Научно-методическое издание \(на тувинском языке\) 2004.](#)
43. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Ондар Г.Д., Монгуш В.Б. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 1 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
44. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 2 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
45. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Монгуш В.Б. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 3 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
46. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 4 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
47. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 5 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
48. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар \(Народоведение\): \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 6 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
49. [Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Удаль молодецкая: \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 7 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
50. [Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев, 1969.](#)
51. [Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа. – М., 1969.](#)
52. [Сухомлинский В. А. Нравственный идеал молодого поколения. - М.: Изд. АПН РСФСР. - 1963. - 153 с.](#)
53. [Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. Кызыл, 2011.](#)
54. [Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү \(Духовное наследие тувинцев\): Серия \[Электронный ресурс\] /Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>.](#)
55. [Херлии И. Иштиг херээжен эн-не хундүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар// Тываның аныяктары, 1993, март 6.](#)
56. [Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрүн, уjurларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.](#)
57. [Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.](#)
58. [Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138дугаар, төнчүзү июль 23, ар. 2, 4.](#)
59. [Чырыткылыг Далай-Лама. Буддийжи практика. Бурун эчис сорулгалыг амыдыралче орук. Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. 2014](#)
- Орус дылда**
14. [Азараов Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.](#)
15. [Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.](#)
16. [Азаров Ю.П. «Радость учить и учиться»: педагогика гармоничного развития / Ю.П. Азаров. М.: Политиздат, 1989. – 333 с.](#)
17. [Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!: Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. М., 1983.](#)
18. [Амонашвили Ш. А. Как живете, дети? М., 1986.](#)
19. [Амонашвили Ш. А. Единство цели. М., 1987](#)
20. [Амонашвили Ш. А. Письма к дочери. М., 1996.](#)
21. [Амонашвили Ш. А. Школа Жизни. М., 1996.](#)
22. [Андрейчик М. Поклонись фамильному дереву \(обряды и традиции\) // Тув. Правда, 1994, февр.](#)
23. [Андреева Т. В. Психология семьи. СПб.: Речь, 2007. – 384 с.](#)
24. [Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.](#)
25. [Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.](#)

26. Бойко В. М. Любовь, семья, общество. М., 1983.
27. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с.
28. Далай-лама О трех основах пути. М.: Фонд “Сохраним Тибет”, 2014.
29. Дамчай О.М., Уйнуку-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. Кызыл, 2014.
30. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ.ред. док.филол.наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. - Москва: Мир, 2019. - 256 с.
31. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).
32. Ким, Т.К. Семья как субъект взаимодействия со школой : учебное пособие / Т.К. Ким. - Москва : Прометей, 2013. - 166 с. - ISBN 978-5-7042-2460-0; [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=240541>
33. Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.
34. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.
35. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).
36. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года ч.1 ст.38. определяет «Материнство и детство, семья находятся под защитой государства».
37. Кыргыз З.К. Обрядовая поэзия. Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш.Кюнзегеша. 2017. С.5.
38. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва : Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8 ; То же [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
39. Коменский Я.А. Материнская школа. М.: Учпедгиз, 1947.
40. search/?clid=2255395&win=420&from=chromesearch&text=Коменский%Материнская%20школа%20читать&lg=11333
41. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». М., 2000.
42. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года . С изменениями от 24 июня 2003 г., 28 декабря 2005 г. и 11 апреля 2010 г.
43. Кужугет А.К. Духовная культура тувинцев: структура и трансформация. Красноярск: Офсет, 2016. – 320 с.
44. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва : Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8 ; То же [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
45. Макаренко А. С. Книга для родителей. М.: Просвещение, 1987.
46. Мастюкова, Е.М. Профилактика и коррекция нарушения психического развития детей при семейном алкоголизме: пособие для психологов / Е.М. Мастюкова. М.: Владос, 2015. - 612 с.
47. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». М., 1979.
48. Никитин Б.П. «Детство без болезней». С-Пб, 1996.
49. Никитина Л.А. «Я учусь быть мамой», Знание, М, 1983.
50. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. М.: Знание, 1998.
51. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.
52. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.
60. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года.
53. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди: О нашей жизни, измеренной строками Пушкина. М., 2001. ISBN 5-8246-0029-5
54. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.
55. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. — М.: Попурри, 2008.
56. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. — М.: Попурри, 2014.
57. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.
58. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. - М.: «Художественная литература», 1936. - С.211-246.

59. [Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 22. Азбука \(1871-1872\)/ Книга 1-4. - М., 1957. - 789 с.](#)
60. https://studwood.ru/1069040/pedagogika/aktualnye_voprosy_semeynogo_vospitaniya_v_istorii_zarubezhnoy_i_russkoy_pedagogiki
61. <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vozpitaniya-detei-po-tolstomu>
62. [Сухомлинский В.А. Избранные произведения в пяти томах. Киев: Радянська школа, 1980. - Т.2.](#)
63. [Сухомлинский В.А. О воспитании. М.: Школьная пресса, 2003.](#)
64. [Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. М.: Педагогика, 1983. - 318 с.](#)
65. [Сухомлинский В.А. письма к сыну. М., 1987.](#)
66. [Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ.](#)
67. [Шаалы А. С., Доо Ч. С., Кушкаш Т. Т. Программа по Народной педагогике для 7 класса «Прелесть девушки» // Экспериментальная программа «Народная педагогика» / Под ред. Г. Д. Сундуй. - Кызыл.: Тув. книжное издательство, 1995. - С 38 - 43.](#)
68. [Шаалы А. С. Использование национального этикета в нравственном воспитании учащихся // Воспитание и развитие личности: Материалы Международной конференции / Под ред. В. Г. Горяниной - М. : ИРЛ РАО, 1997. - С 143 - 146.](#)
69. [Шаалы А.С. Этнопедагогическая подготовка учителя к нравственному воспитанию учащихся тувинской школы на традициях народного этикета: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. - М., 1993. – 16 с.](#)
70. [Шаалы А.С. Место этнопедагогике в системе подготовки будущего учителя // Реализация этнопедагогических идей в образовательном пространстве России: материалы Всероссийской научно-практической конференции \(14-16 мая 2008 г\). В 2 ч. Ч.1. – Абакан: изд-во ХГУ им. Н.Ф.Катанова, 2008.- 192 с.](#)
71. [Шаалы А.С.Этнокультурная направленность содержания образования в Республике Тыва // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск: Изд. СО РАН, 2004. - №3. – С. 175-181.](#)
72. [Шаалы А.С. Тувинский этикет как этнопедагогический феномен //Этногенез и цивилизационные перспективы в образовании России: Материалы международной научно-практической конференции. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2004. –С. 463-469.](#)
73. [Шаалы А.С. Интеграция национальной культуры в учебно-воспитательный процесс вуза и школы / Юрта – традиционное жилище кочевых народов Азии: Тез. Международного Конгресса, Кызыл, «Билиг», 2004. – С. 32-38.](#)
74. [Шаалы А.С. Этнопедагогика: Учебно-методический комплекс для студентов педагогических специальностей. - Кызыл: изд-во ТывГУ, 2006. – 55 с.](#)
75. [Шаалы А.С. Кыстың будужу – Девичий нрав: Учебное пособие для учащихся 7 класса \(переработанное\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2007. – 105 с.](#)
76. [Шаалы А.С., Сундуй Г.Д. Девичий нрав: \[Электронное учебное издание\] Учебный видеофильм для 7 класса \(на тувинском языке\). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.](#)
77. [Этнокультурное содержание образования: Материалы первых салчаковских этнопедагогических чтений/ Сост. Г.Д.Сундуй, А-Ч. В.Куулар., Кызыл: ИПО «Билиг», 2016. – 220 с.](#)
78. [Этика и психология семейной жизни. М.: Просвещение, 1987.](#)

Өг-бүлө педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге кичээлдериниң эртем-методиктиг утказы

“Чоннуң дуржулгазын уткан чоннуң кедизи чок”.

Ш.В.Кара-оол.

Тыва – делегейниң бир тоолчургу арыг ораны. Ында тайбың амыдыралды үнелеп билир, ажы-төлге ыдык хамаарылгалыг хөй аймак чон амыдырап чоруур. Уруглар кижизидилгезиниң чугулазын барымдаалап, республиканың башкылары төрел-бөлүк улустарга кыйгырыг салып тур!

Ажы-төлге хамаарышкан чончу ужурларны холдан салбаалыңар, бичии кижии бүрүзүңге силерниң ынакшылыңар, сагыш-човаашкыныңар, деткимченер кезээде сүзүктүг камгалал болзун! Мындыг күзел бисте бар – ол бистиң ханывыста. Чүгле ынчан төрел-бөлүк улустуң өг-бүлө бүрүзүңге кежик доктаар, чонувустуң болгаш күрүневистиң үндезин туружу быжыг болур. Ажы-төлүвүстүң амгы болгаш келир үези бистиң ыдыктыг харысалгавыс болгаш хүлээлгевис дээрзин кажан-даа утпаалыңар.

(Тываның хоочун башкыларының төрел-бөлүк улустуң өг-бүлө бүрүзүңге кыйгырыындан, октябрь 2016 чыл).

8 к л а с с

1. ӨГ-БҮЛӨ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНИРИНИҢ АМГЫ ҮЕДЕ ЧУГУЛАЗЫ ӨГ-БҮЛӨ – ДЭЭДИ СҮЗҮК *Эргим уруглар!*

Кол ниити ортумак өөрөдилге чадазының 8-9 класстарына «Тыва өг-бүлө педагогиказын» немелде өөрөдилге программаларынче тускай өөренир кылдыр кирип турары силерге келир үеде өг-бүлө тудуп амыдырап чурттаарыңарга хамаарышкан эге билиглерни чедип алырыңа улуг дузаны чедирер. Чүге дээрге өг-бүлө – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Амгы үеде өг-бүлө боду дээди сүзүк болбушаан, ниитилелге өг-бүлениң ыдыктыг сүзүктөрүн хевирлээр кол социалдыг институт кылдыр быжыг туружун чогууру-биле ээлеп турар.

Өг-бүлө - дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегеринин, кадагалакчызы болгаш суртаалчызы. Бир дугаар черде уругнуң хууда камгалалы – дээди сүзүк. Ол дээрге өзүп олура чаш уругдан эгелеп улгаткыже уругнуң бүгү-ле хоойлу ёзугаар эргелерин камгалаары. Эртем-билиг чедип алыры, кадык болуру, уругнуң бодунуң шилилгезин, сонуургалын барымдаалап мергежил чедип алыры, өг-бүлениң, ада-иениң, кады төрөөннериниң, бодунуң келир үезиниң дугайында сагыш-човаашкынны, харысалганы бодунга аныяк өскөнниң алыры.

Бо бүгүнү күрүне деңнелинге чорудуп турар-даа болза, ол өг-бүлениң киржилгези чокка боттанмас. А каржы-дошкун аажылалдан, айбыл-халаптан, аарыг-ажыктан, сагыш-сеткил хоозуралындан камгалаары – өг-бүлениң мурнунда турар ыдыктыг харысалгазы.

Ындыг турбуже, бистинг амыдыралывыста ниитилел чергелиг нарын айтырыглар кайы көвей. Ол дээрге: ниитилелге бодун мөзү чок алдынары, кем-херек үүлгедишкыннери, каржы-хажагай, чединмес чорук, арагалаашкын, өг-бүлениң кижигүннериниң аразында харылзааларның кошкаа, бот-боттарын билишпес чорук д.о.ө. Ынчангаш өг-бүлениң кижизидикчи хүлээлгезин, харысалгазын чедимчелиг боттандыраарыңа бодувустун үлүг-хуувусту кириер деп бодаар болзувусса, чоннун өг-бүлө дугайында бурунгаар депшилгелиг чаңчылдарын, ёзулалдарын, сагылгаларын өөренип, ажыглап, оларның ханы утказын билип, аңаа даянып тургаш, боттарывыстың даштыкы омур-хевиривистен эгелээш, сагыш-сеткиливиске, угаан-сарылылывыска чедир ёзулук кижизиг аажы-чаңывысты хевирлээривис болур-дур, уруглар.

База кол айтып каар чүүл болза: амгы үеде силер амыдыралчы айтыгларны, эртем-билигни чедип, ажыл-агыйны чогуруп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр бодуңарны белеткээр силер. Ол дээрге бодунуң канчаар алдынып чорууруң, өг-бүлениң, ниитилелдин турумчуй берген негелделеринге дүүштүрүп, деңнеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыры болгаш өг-бүлеге, ниитилелче угланганы, азы кичээнгеи болур.

–Өөреникчи кижиги бот-башкарнып, боду мергежил шилип алып, чуртталгага бодунуң туружун тывар талазы-биле улуг күженишкынниг ажылды чорудар уjurлук. Чүү дээш өөренири: «Мен чүү дээш, кандыг сорулгалыг өөренип турар кижиги мен?»- деп айтырыгга өөреникчининг медреселдиг харыны бээринге өг-бүлө улуг салдарлыг. Чүге дээрге эртем-билиг чедип алгаш, өг-бүлениң аас-кежиктиг амыдырап-чурттаарыңа бодумнуң үлүг-хуумну кириштире бээр мен деп чүвени билген турар уjurлук силер.

–Силернинг харыңар ам 14-16 хар аразында, ынчангаш ук немелде өөрөдилгеге ажыглаар ном силерге дараазында айтырыгларны билип ап, сайгарып, ажыглаарыңарга дузалаар. Ол болза:

1) өг-бүлө педагогиказының дугайында, делегейнинг чоннарының философтарының, шылгараңгай эртемденнерининг болгаш башкылырының өг-бүлө дугайында салгалдарга арттырып каан өөрөдиглерин билип алырыңа, оларны сайгарып билиринге;

2) тыва өг-бүлө, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медреселдиг-биле билип алырыңа болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, уjurларны сагырыңа;

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткенирин, өг-бүлеге ажы-төл кижизидерин, ооң кол утказын билип алырын улуг харысалга деп бодуңарга хүлээп алырыңарга;

4) чоннунг кижизидилгеге хамаарыштыр чыгдынган байлак аргаларын билип алырыңа (үлегер, чагыг, сургаал, йөрөөл, угаадыг, сагындырыг, дилег, баштак, чеме, хоруг, көгүдүг, шоодуг дээш оон-даа өске аргалар);

5) кыс уругларга хамаарыштыр өг-бүлениң херээжен ээзи, эр кижиниң кадайы, ажы-төлдүң авазы, ие чаялгалыг болур хүлээлгези чүл деп билиглерни хүлээп алырыңа;

6) оолдарга хамаарыштыр эр кижиниң омур-хевири, өг-бүлениң эр ээзи, ада, ажы-төл мурнунга хүлээлгези, ие кижини, кыс уругну, уруун хүндүлөп, камгалап, олар дээш сагыш човаарының дугайында билиглерни чедип алырыңа;

7) боттарыңарның келир үенерни, эртем-сургуул, мергежил чедип алып чүткүлүнерни сайзырадырыңа, өг-бүлө тудар талазы-биле боттарыңарга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткениринерге дузалаар.

Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгөн түңнелинде силер чүнү билген, кылып билир турар уjurлук-дур силер, негелделер мындыг:

- бодун боду тодаргай өг-бүлениң, төрөл-бөлүктүң, тускай чоннунг, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистинг чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, салгап, тарадып чорууру;

- тыва өг-бүлө, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медреселдиг-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, уjurларны билири болгаш сагып чорууру;

- ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас-чогаал, өг-бүлө, чоннунг байырлалдары, национал оюннар, бойдус д.о.ө;

- боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шийтпирлээр талазы-биле белең болуру;

- ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;
- ада, ие кандыг болурун, чоннун чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;
- кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүлениң, төрелдер, төрел-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыыры, “Салгал ыяжын” тургузуп билири;
- кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;
- өг (бажың) ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары болур.

Эргим уруглар, төрөөн Тывавыстың келир үези, сайзыралы боттарывыстың өг-бүлевистиң быжыг туружундан, харысалгазындан, найыралдыг, демниг сеткил-сагыжывыстан, үре-түннелдиг ажыл-иживистен, кадык чуртталга дээш чүткүлүвүстен хамааржыр деп чүвени утпаалыңар.

Ак орукту күзедивис!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1.6. Тываның хоочун башкыларының төрел-бөлүк улустуң өг-бүле бүрүзүңге кыйгырыындан силерниң бодап турарыңар-биле төрел-бөлүктүң кандыг чагыы амгы үеде эң-не чугула-дыр?

2.7. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң кол сорулгалы чүдел?

3.8. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттарыңа кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр?

4.9. Бо эртемни өөрөңгөш, бодуңарга хамаарышкан кандыг түннелдерни чедип алып-дыр силер?

5.10. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадыткаңар.

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЗЫРАЛЫ

2.

2.1 Өг-бүле педагогиказы педагогика эртемниң бир чугула адыры

Азырал-кижизидилге талазы-биле өг-бүлениң, чоннун билиглери, арга-дуржулгазы чүс-чүс чылдарда чайгаар тургустунуп, чыгдынып, үе эрткен тудум-на, көвүдеп, байлакшып, салгалдан салгалче чаа хевирлерлиг, делгем уткалыг кылдыр дамчыттынып, ооң үндезининге даянган өөрөдилге-кижизидилге дугайында тускай эртем тывылган. Ону педагогика деп адаан.

«Педагогика» деп сөс «пайдагос» Бурунгу Грецияга тывылган, сөс сүрүп очулдуарга, «уруг карактап, үдеп (чедип) чоруур кижини» дээн уткалыг. Грек күрүңеге уругну ажаар-карактаар кылдыр байлар тускай кижини хөлөзилеп алып турган болгаш ол «карактап, үдеп» келген уруун ооң назынының иштинде ажаап, уштап-баштаар, амыдыралдың шын оруун айтып бээр турган. Ынчангаш Бурунгу Грецияга бир кижини сураг чок чиде берген болза, “ол азы өлгөн, азы уруг азырап турар” деп ойзу чугаалаар турган.

«Педагогика» деп сөстен укталган «педагог» деп сөстү кижизидикчи, башкы дээн уткалыг ажыглап турар болгаш ону өөрөдилге-кижизидилге албан-черлеринде ажылдап турар улуска шуптузунга хамаарыштырып турар.

Педагогика барык 500 чылдарның мурнунда эртем кылдыр чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң ачызында философиядан аңгыланып тускайланы берген. Амгы үеде эртемде этнопедагогика деп эртем бодунуң туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турар. Ооң үндөзилекчизи академик Г.Н.Волков, чуваш чоннун үндөзин кижизидилге культуразын шинчилеп эгелээш, этнопедагогика деп эртемни шынзыдып, эртем болурун бадыткаан.

«Улусчу педагогика өг-бүлениң, кандыг- бир чоннун, төрел-бөлүктүң, нацияның кижизидикчи мораль-этиктиг, эстетиктиг үзел-бодалы – этнопедагогика деп эртемниң өөренир чүүлү (предмети), а ооң кол өөренир чүүлү (объектизи) – улусчу кижизидилге болур. Улусчу педагогикадан чаа педагогика эртеми дазылданып, ооң тыныжы, хөрзүнү болган» – деп, Г.Н.Волков айтып турар [Волков, 2006, ар. 16, 17].

Улусчу педагогикадан тыва өг-бүле педагогиказы салбакталып үңгөш, этнопедагогика эртемниң база бир өөренир, шинчилээр, сайзырадыр чүүлү болуп турар-дыр. Ооң сайзыралы бистиң республикада тыва чоннун ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, оларны аныяк-өскөнни кижизидеринге ажыглаар талазы-биле эртемденнерниң, чогаалчыларның, башкыларның, херээженнер шимчээшкениниң салган үлүг-хуузу-биле холбашкан.

Өг-бүле педагогиказы ужур-чаңчылдарны, ёзулалдарны өөренип, оларны аныяк салгалды төрөөн чонунуң ёзулуг, үлегерлиг кижиниң кандыг болурунун дугайында үзел-бодалдары сиңикен мөзү-бүдүштүг кижини хевирлээриниң чедимчелиг болгаш дээштиг аргаларын шинчилеп турар. А олар эге баштай чоннун чурттаар оран-савазынга (тываларның өггө) хүн бүрүде ыяк сагыыр чуруму кылдыр тывылган. Чоорту чаңгыс өг-бүлениң кызыгаарындан үнүп, чон аразыңа нептереп, ниити чоннуу апарган. Ынчангаш «Тыва өг-бүле педагогиказын» өөренирде, чогуң кайы эртем кайызындан салбактанып тывылганы педагогика эртемниң шинчилээр айтырыгы болур. Оларны аңгылаары шын эвес апаар. Чаңгыс дазыл-дөстүг, бирээзи өскезин байыдып, немеп, сайзырадып

чоруур эртемнер болур. Херек кырында педагогика эртеминин үндезини – кандыг- бир чоннуң хүн-бүрүдө өг-бүлө кижизидилгези деп чугаалаар болза частырыг болбас. Педагогика эртеминин кол өөренир чүүлү – кижизидилге.

Өг-бүлө педагогиказы — ниити педагогиканың бир адыры, ооң чарылбас кезээ. Ол тускай тургузуглуг, эге билиглерлиг. Оларны допчулаарга мындыг.

Өг-бүлө педагогиказы ада-иениң уругларны бүгү-талалыг, дээштитг кижизидеринин албан сагыыр ужурлуг дүрүмнерин, утказын, аргаларын, хевирлерин, кижизидилгеге салдар чедирер чүүлдерин амыдыралга, дуржулгага дүүшүтүр эртем ёзугаар тайылбырлап турар. Ол хүн-бүрүнүн педагогиказы болур.

Ук эртемниң сайзыраарына чоннуң мерген угаанныглары, эртемденнер, философтар, төөгүчүлөр, бүгү делегейге билдингир суртаалчы-педагогтар, эмчилер үлүг-хуузун кииргеннер.

2.2 Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүлө дугайында өөредиглери

Ооң баштайгы үндезилекчизи кылдыр шылгараңгай чех педагог *Ян Амос Коменскийни (1592 — 1670)* адап болур. Ол педагогика эртеминин төөгүдө сайзыралында бир дугаар хар-назын аайы-биле эртемнерни шактар аайы-биле класска өөренир хевирни тургускан. Эртемден өөредилге-кижизидилгенин ниити айтырыгларын ангыда, өг-бүлө кижизидилгезинин талазы-биле ол үеге хамаарыштыр депшилгелиг үзел-бодалдарны илереткен.

1. Я. А. Коменский уругларның сайзыралын алды-алды чылдарга хуваагаш, 4 назынны ылгаан:

- чаш чылдар — төрүттүнгенинден 6 харга чедир;
- элээди назын — 6 – 12 хар;
- чалыы назын — 12 – 18 хар;
- быжыгар назын — 18 – 24 хар.

2. Назын бүрүзү тускай школалыг: 0 – 6 харга чедир — ие школазы, 6 – 12 хар — төрөөн дыл школазы; 12 – 18 хар — латин школа азы гимназия; 18 – 24 хар — академия.

Назы-харга хувааштыр тускай школаларны адааны демократ Я.А. Коменскийниң «Кижидилгезинин бойдустан чаяганы ёзугаар өөредир» деп бодалын илереткени ол.

Сайгарып турар айтырыгга хамаарыштыр Я. А. Коменскийниң «Ие школазының» дугайында бодалдарын ханызы-биле көөрү чугула. Ие школазы (0 – 6 харга чедир) күрүне өөредилге чери эвес, а өг-бүлө кижизидилгезинин тускай хевирин деп педагог санап турган. Аңаа кол кижизидикчи кижидилге — ава. Ооң удуртулгазы-биле уруглар чажындан-на хөй билиглерге, эки аажы-чаңга өөренир. Чүгө дээрге бо назын иштинде уруглар өөреничел, хөйүнү билип, эскерип, сактып ап болур деп ынчан-на Я. Коменский демдеглээн.

Бо назында уругнуң чогуур сайзырал алырынга ие кижинин салдары улуг. Ооң дузазы-биле уруглар долгандыр турар хүрээлең-биле таныжар: агаар-бойдустан болушкуннары, чылдың үелери, кижинин амыдыралы, ажил-ижи дээн чергелиг билиглер уругнуң сөс-домаан, угаанын байлакшыдып, сайзырадыр.

А оюннар ойнаары, ойнап өөренири уругнуң мөзү-шынарын хевирлеп, эш-өөрү, улуг улус-биле чугаалажып, аралажырынга өөредир. Оон ыңай Коменский уругларны кижизидип тургаш, куду көрбөс, оларның четпестерин чүглө сөс-биле эдип, чагып-сургаарын сүмелээн. Ынчангаш сураглыг педагогтуң кижизидилге дугайында бодалдарында амгы үе-биле дүгжүп турар чүүлдер хөй. Ооң өөредиин өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаары чугула.

Коменскийниң «Ие школазы» 6 харга чедир уругларга делгеренгей ханы уткалыг кижизидилге бээринин дугайында бир дугаар бодамчалыг, билдингир кылдыр бижиттинген программа болуп турар болгаш ол бүгү делегейге педагогика эртеминин сайзыраарына чогумчалыг салдарны чедирген.

Орус чоннуң өг-бүлө педагогиказының сайзыраан үези IX – X вектер деп санап болур, бо үеде өг-бүлө дугайында «Домострой» (азы тыва дылда «Өг-бүлө тургузуу»), база XI векте Киевчи Русьтуң шылгараңгай күрүне тургузукчuzu князь Ярослав Мудрыйны билип алырынга оглу Всеволодтуң улуг оглу *Владимир Мономахтың* тургузуп бижээни «Поучения Владимира Мономаха» (тыва дылда «Владимир Мономахтың өөредиглери») деп төөгүдө кижизидилгеге хамаарышкан айтырыгларны чырыткан бир дугаар номнар болуп турар. Бир дугаар номда уругларны өг-бүлөгө канчаар кижизидеринин дугайында көргүскөш, уругну кортпактап (хол чедип) өстүрери чүүлдүг деп ада-иелерге сүмелеп турар. Ындыг уткалыг, бо үеге шала таарышпас (Бурганга албан чүдүүрү, ада-иениң кызыгаарлаттынмаан бүрүн эргези дээн ышкаш) чүүлдер бар-даа болза, алыс ном өг-бүлөгө уруглар кижизидилгезинин дугайында бижиттинген бирги номнарның бирээзи болуп, аңаа үлүг- хуузун кииргенин демдеглээри чугула. Ийги номнуң педагогиканың сайзыралына киирген салдары – кады төрөөн улустун аразында эптиг-чөптүг болуру, чалгаа эвес кежээ кижини кижизидери.

Орус педагогика эртеминин үндезилекчизи *К. Д. Ушинский (1824 - 1870)* өг-бүлөгө кижизидилге чоннуң үзел-бодалдарындан үндезилеттенип, чонунга ынак, төрөөн дылын билир, ниитилелге херек улустарны хевирлээр сорулгалыг болур деп айыткан. Уругнуң сайзыралына улустун аас чогаалының бүгү хевирлеринин – чечен сөстөрүнүн, үлегер домактарның, тывызыктырның, тоолдарның – улуг салдарлыын ол көргүскөн. Оюннарның кижизидилгеге ажык- үнезинче чогуур кичээнгейни салып, оюннар дугайында өөредигни ажылдап кылганы ооң өг-бүлө педагогиказына үндезин салышкын болуп турар.

Улусчу оюннар, ойнаарактар уругну өөредип, сайзырадырынга улуг салдарлыг, олар уругнуң угаанын шимчедип, сөс-домаан байлакшыдып, четчелеп, бодандырып, өөртүп, кайгадып, дадагалзадып тургаш, тывынгыр, сагынгыр, хөглүг-баштак, ыр-шоорлуг кижидилгезин кылыр хевирлеп турар деп, Ушинский өөредип чораан. Ол өөредиг ам-даа бодунуң өртек-үнезин чидирбээн.

Уругну углап-баштап, удуртуп, кол кижизидилге бээр кижичи — иези. Ооң уруглар ажаар-тежээр ажылы улуг үнелиг. Ие кижичи уругларын кижизитпишаан, бүдүн чонну кижизидип, хевирлеп турар. Ындыг болганда иелер жүжүк-бижик билир, өөредилге-кижизидилге дугайында тускай эртемниг болур ужурулуг деп негелдени тургузуп турган.

Ону боттандыраары-биле Смольныйның (Санкт-Петербург) чаагай сеткилдиг кыстар өөредир институтунун ажылын эде тургускан. Аңаа педагогика, психология, эмчи эртемнеринин үндезиннерин, төөгүнү, чечен чогаалды, даштыкы дылдарны өөренирин чедип алган. Россияга бир дугаарында өг-бүлөгө кижизидикчилерни (губернантиларны) белеткээринин база бир үндезилекчизи. Аңаа өөренир херээжен улус тускай негелдеге дүгжүр ужурулуг турган: башкы боор чаяалгазы, чаражы, ак сеткилдии, дыңнангыры, ажил-ишчизи, уругларга негелде тургузуп, ону күүсеттирип билири, улуска ээлдек-чымчаа дээш өске-даа уруглар-биле ажилга эргежок чугула шынарларлыг болурун ол негеп турган.

К. Д. Ушинскийның кижизидилге дугайында бодалдары – кезээде дириг, эң-не үнелиг өөредиглернин бирээзи, аңаа сонургал, ооң салдары каян-даа балалып читпес диге, ында хөөредиг чок.

Өг-бүлөгө кижизидилге дугайында өөредигни улуг орус чоннуң, делегейниң шылгараңгай чогаалчызы, педагог *Л. Н. Толстой (1828 – 1910)* база арттырган. Ада-иениң кол сорулгазы болгаш хүлээлгези — уруглар кижизидилгези деп ол онзалап демдеглээн. Ол ажилдың дээштии өгнүң турумчуй берген чаңчылдарындан, хүн чурумундан, ада-иениң быжыг туружундан, чаңгыс ай негелделеринден кончуг хамааржыр. Өг-бүлө улустун бот-боттарынга ынаа, хүндүлөжип билири, чүдүлгези улуг салдарлыг. База бир өг-бүлө кижизидилгезинин чугула аргазы – күш-ажыл. Уруглар холу-биле ажилга ажыглаар херекселдерни кылып, ногаа, тараа, чимисти ажаап билир, өг-бүлениң чылда чиир чемин белеткээринге дузалажыр деп өөредип чораан.

Л.Н.Толстой өг-бүлөгө кижизидилге дугайында бодалдарын ооң делегейде сурагжаан ному «Война и мир» «Дайын болгаш тайбын», «Анна Каренина» деп романныр херечилеп турар. «Ясная Поляна» деп өг-бүлезинин имениезинге (салгал дамчып келген дворяннарның өнчүзү – бажың, тараачыннар, чер) 1870 чылда ол «Азбуканы», «Чаа азбуканы», «Номчулга номун» бодунун суурунга тараачыннар уруглары өөредир школазынга, өг-бүлезинге ажыглаары-биле тургускан. Ол өөредиг-кижизидилгелиг номнарын ам-даа Ясная Полянаның Россияның школаларында немелде ном кылдыр ажыглап турар.

Уругларның төрүмелинден чаяалгазын сайзырадырынче, эртемнерни медреселдери-биле болгаш чогаадыкчызы-биле өөрениринге уругларга дуза кадарын башкы кижинин кол сорулгазы деп Л.Н.Толстой санап чораан. Ооң «аас-кежиктиг азы аас-кежик чок» өг-бүлелер дугайында бодалдары тускай угланышкынныг философтуг өөредиг болуп, амгы-даа шагның ада-иелерин, аныяктарын бодандырып турар.

Бо улуг классик-педагогтардан аңгыда, орус чоннуң төөгүзүндө өг-бүлөгө ажы-төл кижизидер дугайында бодалдарны демократ-педагогтарның ажилдарындан хойу-биле тып болур: В. Г. Белинский («Кижини төрөөн чонунун төлээзи кылдыр кижизидер»), А. И. Герцен («Өг-бүлөгө кижизидилге – эң-не улуг ажыктыг херек-тир»), Н. И. Пирогов («Өг-бүлөгө кижизидилге – кижинин мөзү-шынарын хевирлээринин болгаш школага өөрениринин эге чадазы-дыр») болгаш революсчу педагогтар Н. Г. Чернышевский («Уругну сайзыраңгай, чаагай-сеткилдиг, шынчы кылдыр кижизидер»), Н. А. Добролюбов («Уругну кижизидерде ону бастып, дорамчылаवास») оларның өөредиг-бодалдары кайы-даа шагда үнезин чидирбес.

Россияга бир дугаар күш-шыдал кижизидилгезин шинчилээн эртемденнеринге *Петр Францевич Лесгафты* хамаарыштырып турар. Медицина эртеминин доктору күш-шыдал кижизидигезинин анатом-физиологтуг үндезиннеринче кончуг улуг кичээнгейни салган. Уругну кижизидери күш-шыдалдың сайзыралы чокта болдунмас деп түңнелге келген.

Доктаамал угаан ажылы кижини суларадыр, шаг чок болдуар, ынчангаш хүннүң-не физиктиг мергежилгелер кылыры албан деп турар.

«Уругнуң өг-бүлө кижизидилгези болгаш ооң ужуру-утказы» деп номунда П.Ф.Лесгафт уругну кижизидеринин эртем үндезинин ажилдап кылгаш, уругну кээргеп, кандыг-даа ажил-агыйны хостуг чорударын бодалдыг удуртурунун, уругнуң хереглелдерин хандыраарда, ада-иениң ынакшылының болгаш кичээнгейинин чугулазын илереткен:

1. П.Ф.Лесгафты-биле алырга, кижизидилге уругну хевирлээринин эң-не кол аргазы, уругну долгандыр турар бүгү-ле чүүлдеринин, улуг улустун салдарындан болур: «уруг төрүмелинден эки азы каржы ангел» болбас болгай.

2. Уругнуң түңнелдиг кижизидилгези школа назыны четпээн үезинден эгелээр. Шын эвес кижизидилгеден уруглар каржы азы дарлакчы, ийи арынныг, мактал сүрер кылдыр өзүп кээр.

3. Уругга чуртталгазының эгезинден хүндүткел.

4. Уругнуң чайгаар сайзыраарынга эмин эрттир немелде, херек чок бужургандыраар хемчеглерни ажыглавазы, чижээ, уругну холга «силгип» үзүткел чок чайгаары уругнуң күжүн суларадыр.

5. Эттээр хемчег кижизидилгеге шуут хоруглуг. Ооң түңнелинде улуска каразыыр, каржы, хагдынчак, өөредилге болгаш күш-ажылга хөөн чок, өөредири берге кижичи өзүп кээр.

6. Уругнуң бот хууда сагыш-сеткилин кижизидери. Боду долгандыр турар чүвөлери ажыглап тургаш, боду ойнааракты чогаадып кылып алыры [Лесгафт П.Ф. Избранные педагогические сочинения / П.Ф.

Лесгафт. М., 1988. – 400 с.]. Ынчангаш П.Ф.Лесгафт уруглар садтарына майык, үлегер-биле ойнаарактар кылдырары, чуруктар чурууру уругнуң чогаадыкчы чоруун кызыгаарлап турар деп айтып турар.

7. Сагыш-сеткилдин болгаш күш-шыдалдың кижизидилгези сырый харылзаалыг. Күш-культурлук мергежилгелер уругнуң чүгле мага бодун эвес, медресин сайзырадырынга болгаш быжыглаарынга дузалыг. Ынчанга тренировкалар үезинде ону сагыыр.

8. Үргүлчүнүң күш-шыдал сайзырадыры тускай бөлүк мергежилгелерден тургустунар. Кол кичээңгейни шимчээшкиннер мергежилгелеринче угландырып турар. Чүге дээрге олар дүрген реакцияны, бодунуң мага-бодун углап башкараары болгаш шимчээшкин бүрүзүн хынаарының байдалын тургузуп турар.

Ынчангаш, П.Ф.Лесгафтын эртем ажылдары уругнуң күш-шыдал кижизидилгезинге болгаш сайзыралынга күш-шыдал мергежилгелери чедимчелиг чепсек болур деп түннөп турар.

П.Ф.Лесгафт өг-бүлө кижизидилгези уругнуң төрүттүнгенинен эгелээш, школаже кирер өйүнгө чедир шын тургустунар ужурулук деп санап турар. Чүге дээрге ол үеде уругнуң бүгү-талалыг сайзыралының эге-дөзү салдынар, өг-бүлениң болгаш тускай черниң чаңчылдарын, дүрүмненин шиңгээдип алган турар болгаш кижиниң чуртталгазынга балалбас исти арттырып каар.

Ада-иеге хамаарыштыр мындыг негелдени салып турар: уругну чаш үезинден хостуг болгаш бүгү талалыг сайзыраарының, улук улустуң ажил-агыйына киржириниң шупту байдалдарын тургузар. Шын тургустунган өг-бүлө кижизидилгези уругнуң чуртталгада бодунуң мөзү-бүдүжүн сайзырадырынга ыдыктыг чүүлдерин тыварына болгаш сайзырадырынга, долгандыр дурар делегейни сагыш-сеткилиниң хөлзээшкини-биле хүлээп алырынга, бот-башкарнырынга, сагыш-човаачал, шынчы, билиглерже чүткүлдүг болурунга дузалаар деп илереткен.

2.3 Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүлө дугайында

Өг-бүлө кижизидилгезиниң дугайында тускай бижиттинген ажылдар 1917 – 1990 чылдарда бистиң хөй-национал чоннарылыг чуртувуска Совет Социалистик Республикалар эвилелиниң болгаш сөөлүндө Россия Федерациязының (1991 – амгы үе) үезинде улук сайзыралды алган. Оң кол айтырыгларын улук күрүнениң янзы-бүрү булуннарынга, национал республикаларына хөй эртемденнер, башкылар шинчилеп, сайзырадып турганнар. Оларның иштинден Н. К. Крупскаяны, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинскийни, Г. Н. Волковту, Ю. П. Азаровту, Ш. А. Амонашвилини адап болур.

Н. К. Крупская (1869 – 1939) – совет педагогиканың үндөзилекчилериниң бирээзи, өг-бүлөгө кижизидилгениң кол айтырыгларын база калбаа-биле чырыдып, дараазында бодалдарны илереткен:

1. Чаш уругну эртем ёзугаар кижизидерде, оң ада-иези, төрелдери педагогика, эмчи талазы-биле билиглерлиг болур ужурулук. Ылаңгыя арыг-шевер, уруглар аарыгларының дугайында эге билиглерни ада-ие черле шиңгээдип алган турары күзөңчиг.

2. Уругларны күш-ажылга, өөрениринге, ном-дептерге хандыкшыырынга чүткүлдүг кылдыр кижизидери.

3. Бичии уругларның сайзырап, чуртталга-биле таныжып, билиг чедип алырының кол аргазы — оюннар. Оларның утказын уругнуң назы-хар аайы-биле нарыыдадып, кижизидилгеге ажыглаары албан.

4. Өг-бүлө кижизидилгезинге херек, нептереңгей уткалыг, номчуттунгур номнарны эртемденнер, башкылар ажылдап кылыр, төрелдери-биле суртаал ажылын чорудар.

Н. К. Крупскаяның бо үзел-бодалдары ам-даа бодунуң үнөзүн чидирбээн. Амгы үеде ол-ла айтырыглар чамдыкта чидии-биле тургустунуп кээп, харын-даа шиитпирлеттинмейн-даа турар. Чижээ, чамдык ада-иелер уруглар кижизидерде номнар үнүп-даа турар болза, ажып-көрүп, оон херек билиглерни, үлегер-чижекти тып ап болур деп чүвени херекке албас. Түвексинип, бужурганьрлары-даа бар. Өг-бүлөгө демниг, ыткыр номчулга аргазын чедир ажыглавайн турар. Өг-бүлө библиотекаларын тургузары ховартаан.

А. С. Макаренко (1888 – 1939) чогаадыкчы, чаартыкчы салым-чаяаны солун. Оң башкы, кижизидикчи болур шынарлары илден турган: кончуг тывынгыр, төрүмелинден баштак, делгем билиглерлиг, хөгжүм ойнаар, шыдыраалаар, билбези чок кижичораан.

Оң башкы арга-дуржулгазы кол нуруузунда кем-херек үүлгедиринге сундулук, назы четпээн уруглар колониязынга ажылдан эгелээн. Ук колонияның ажылын Макаренко чаартыкчы ёзу-биле уштап-башкарып, бичии назылыг кем-херек үүлгедикчилерин эде кижизидеринге улук үлүг-хуузун кирибишаан, «Уруглар чүге корум-чурум үрөп, херек адаанче кирерил?» деп айтырыгны шинчилеп, аңаа харыыларны тыпкан. Оларның бирээзинге ада-иениң, төрелдерниң уруглар кижизидилгезинге кылыптар частырыглары хамааржыр деп чүвени бүзүрелдии-биле бадыткаан. А. С. Макаренко уругларның ада-иезин дыңнавайн, оларның чагыг-сөзүн сагывайн, оларның холундан үнүп, кара-туразында чурум үрөп, херек үүлгедип чоруй баар чылдагааннарын «Педагогиктиг шүлүглел» деп бодунун башкы дуржулгазына даянган номунда хөй талалыг сайгарып бижээн.

Чүгле үстүндө айтырыгларга доктаавайн, өг-бүлөгө долу, шын кижизидилге дугайында өөредигни үндөзилеп, ада-иеге херек номнарны хөйү-биле бижээн. Аныяк салгалды ниитилелдиң харыысалгалыг, корум-чурумнуг, ажил-ишчи кежигүннери кылдыр канчаар, чүнү кылып тургаш, кижизидерин көргүскөн.

А. С. Макаренко өг-бүлө кижизидилгезиниң дугайында өөредиинде мындыг кол бодалдарны илереткен:

- ада-иениң үлегери-биле кижизидилге;
- корум-чурумга өөредири;
- күш-ажылга кижизидери;

- өг-бүлө ажылынга чаңчыктылары;
- эр-херэежен чуртталга дугайында билиглер бээри;
- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге киржилгези, салдары;
- оюннар дузазы-биле кижизидери.

Кижиниң мөзү-бүдүжүн хевирлээри болгаш сайзырадыры, ооң негелделерин хандыраы өг-бүлениң күш-шыдалындан кончуг хамааржыр деп демдеглээш, А. С. Макаренко өг-бүлениң дараазында хевирлерин көргүскөн (саннар ажыглавайн, үжүктөр-биле демдеглээни авторнун бир аргазы-дыр деп билзе чогуур).

А хевирлиг өг-бүлө уругларның негелделерин долuzu-биле хандырбаза-даа, хөй, артык чарыгдалдар кылбайн, албан хандыраарын кызып турар.

Б хевир – уругларның негелдезин хандырбайн тургаш-ла, аңаа хамаарыштыр чүнү-даа кылбас, боттары аразында алгыжар-чокшур, чемележир, чединмес байдалдан үнер дээш, чүнү-даа кылбас, холдары салдынчак, чүткүл-соруун көргүспейн турар өг-бүлө.

В хевир – өг-бүлө уругларны бүрүнү-биле хандырып турар, ынчалза-даа артыкшыл чок, шупту чүве чүгле өйүндө (тываларны-биле алырга, бора бүдүн өг-бүлө).

Г хевир – негелделерни долuzu-биле хандырып турар, артыкшыл-шыгжамырлыг өг-бүлө.

Д хевир – өг-бүлө кижигүннери долuzu-биле хандыртынып турар, ынчалза-даа артыкшыл чок, чүге дизе өгнүң чамдык улустарының (хөй нуруузунда – ада кижиге, улуг уруглары) өске сонуургалдыг апарганы – арагалаашкын, көзөр ойнаары, адыргап, көөргөттнери, байыыргаа дээн ышкаш өске-даа аактыг чаны өг-бүлениң чуртталгазынга шаптыктап турар.

База бир хевир – ажы-төлдү чүгле бодарадыр, оларны ажаап-тежээс, кижизитпес өг-бүлө. Олар, күрүнениң, төрөл-дөргүлүнүн дузазы чокта, ажы-төлүн, боттарын азырап шыдавастар. Ынчаар өөренип калган болгаш ажы-төлүнүн түрөп чоруурунче сагыш-даа салбас.

Макаренкоңуң адап турары өг-бүлө хевирлерин чуртталгадан бо-ла эскерип, көрүп болур, а ук хевирлерни өөренип, сайгарып тургаш, өг-бүлениң кандыг хевирин уругларга эң-не эки салдарлыг болурул база кандыг өг-бүлелиг болза экил деп чүвени билип алыры чугула.

Оон ыңай бо башкының ада-иениң үлегер-чижээ уругларга кандыг салдар чедирип болурунун дугайында өөредии улуг уткалыг болуп турар.

Уругларның ада-иезин хүндүлээри, дыннаар-дыңнавазы, оларга чагыртыр-чагыртпазы ук ада-иениң алдар-адындан, үлегер-чижээнден кончуг хамааржыр деп ол демдеглээш, улуг улустуң ажы-төлге багай салдар чедирер талаларын делгереңгейи-биле тайылбырлап турар. Чижээ, уругларны куду көөрү, бастыры, хоолургаа, адыыргаа, эмин эрттир ужурзураа, уругнуң аайындан эртпейн, күзел бүрүзүн хандыраы, уруг-биле ажык, чоок чугаалажып билбези.

Ажы-төлдү эмин эрттир эргеледип-чассыдары, ылчынадыры, эмин эрттир чымчак, экиргек кылдыр өөредии дээш оон-даа өске багай талаларны көргүзүп, сайгарган. Ооң сорулгазы – өг-бүлөгө ада-ие биле уруглар аразынга харылзааны канчаар тургусса экил деп айтырыгга харыыны дилеп тывары болур. Шынап-ла, уругну бастып азы ооң кара аайындан эртпейн, ылчынадыр тургаш, ону эки чүвеге черле өөредип албас. Холуурлак, адыыргак, билииргек ада-ие хүндүткелдиг эвес-ле болгай. Ынчангаш ада-иениң уругларынга үлегер-чижек болуру, оларны дыңнангыр, ажыл-ишти кылдыр өөредии ук өг-бүлениң ажылгырындан, корум-чурумундан база уругларның негелделерин долuzu-биле шын ук-шиглиг кылдыр хандырып билиринден хамааржыр деп педагог түннөп турар.

А. С. Макаренкоңуң өг-бүлө дугайында өөредии амгы үеде база үнезин чидирбээн, ол ам-даа уруглар кижизидилгезинге дээштиг салдарны чедирер.

Өг-бүлө педагогиказының сайзыралынга бүгүдөгө билдингир эртемден, школа директору чораан украин чоннун башкызы В. А. Сухомлинскийниң (1918 – 1970) киирген үлүүн демдеглээри чугула. Ооң бижээн номнары «Уругларга чүрээмни берип тур мен», «Хамаатының төрүттүнери», «Ада-ие педагогиказы», «Оглумга чагаалар» дээш оон-даа өске номнарының кол өзээн кижиге – дээди сүзүк болуп ээлеп турар. Уругга кижизиг хамаарылга, ооң сайзырап өзөринге башкы кижиниң ада салышкыны, кичээнгейи, хүндүткели, ооң бойдустан чаяаттыг талантызын улуг кичээнгейге алыры, делегей болуушкуннарын сайгарып билиринче угландыраы, ада-ие кижиниң ёзулуг кижини хевирлээринге дорт харысалгазы, назы-четпээннерниң кем-херек үүледиригге өг-бүлениң багай салдары дээш оон-даа хөй айтырыгларны көдүрүп турар. Сураглыг башкының номнарын улус ам-даа күзелдii-биле номчуп, уруглар кижизидилгезинге кайда-даа, кайы-даа чонда чедимчелиг ажыглап турар. Ооң чагыгларын, арга-сүмезин допчулаарга мындыг:

1. Өг-бүлөгө уругларны кижизидип, башкара кижиге – ие кижиге. Ол – уругларының камгалакчызы, сорук киирикчизи.

2. Ада кижиниң ажы-төл кижизидилгезинге салдары улуг. Ол иени сүзүглөп, ыдыкшыдып хүндүлээр кылдыр уругларны өөредиринге үлегер-чижек болур ужурлуг.

3. Ада-ие улус ажы-төлүн ынакшыл-биле бүргөп, ынакшыл-биле кижизидер.

4. Өг-бүлөгө кыс болгаш оол уругнуң кижизидилгези аңгы, тускай, онзагай болур ужурлуг.

5. Уругларны чоннун чаңчылдарын сагып, өгбелеринге, ада-иезинге ынак, оларны хүндүлээр кылдыр кижизидери – өг-бүлениң кол сорулгаларының бирээзи.

6. Ажы-төлдү чажындан тура ажылга өөредип, чуртталгага белеткээри – ада-иениң хүлээлгези.

Амгы үеде өг-бүлениң үндезин дөстери, сүзүктери аныяк өскөнниң мөзү-шынар кижизидилгезинге кошкаа-биле ажыглаттынып турарын билер бис. Ынчангаш сургулг этнопедагог, академик *Г.Н.Волковтуң* биске арттырып каан үнелиг чагыгларын кичээнгейге алыры чугула. Этнопедагогика эртемниң үндезилекчизи Улуг башкывыстың чугаалап турары-биле алырга: «Кижиниң салым-хуузунда эң-не эргим эртине - өг-бүлени, өгнүң одаан камгалаңар... Өг-бүлениң будүн-бүрүнүн камнаңар, өг-бүлени камнап алыр болзувусса, ажы-төлүвүстү камнап алганывыс, тайбың болгаш чедимчелиг ажыл-иштиң идегелдиг чөлеңгиижин тургузуп алганывыс ол болур. Ол мөңгедө шың. Чуртталгавысче бо-ла дывыржып кирип кээр өөдежок багай салдарларга алыспаңар» [Волков Г.Н. Педагогика любви. Избранные этнопедагогические сочинения: В 2 т. М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – Т. 1. – 460 с.; 235-236] – деп чагаан. Академиктиң «Кижизидилге дээрге Үлегер болгаш Ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» деп этнопедагогикада үндүргөн бадыткалы, шынап-ла, кандыг-даа шыңзылга негевес. Ада-иениң үлегери, оларның ажы-төлүнгө ынакшылы- кижизидилгениң эң-не дээштиг аргалары.

Көрүп турар айтырылгарга орус чурукчу, чогаалчы, педагогика эртемниң доктору *Ю. П. Азаровтуң (1931 – 2012)* үзел-бодалдары база дүгжүп турар. Ооң «Хүн бүрүнүң педагогиказы», «Кижизидери – уран-чүүл», «Өөредери болгаш өөренири – өөрүшкү», «Уруглар кижизидилгезиниң 100 чажыттары», «Өг-бүлө педагогиказы: Ынакшылдың болгаш Хосталганың педагогиказы» деп номнарында өг-бүлө кижизидилгезиниң нарын айтырылгарын, өг-бүлөгө улустуң чурумун, тус-тузунда кылыр ажылын, канчаар чугаалажырын, чүнү кылып болбазын ханызы-биле сайгарган.

Эртемденниң үзел-бодалын каттыштырып турар өзек бодал: ынакшыл, хосталга, чогаадыкчы чорук. Амгы үениң педагогиказында философия, психологияны, уран-чурулганы, чечен чогаалды, ши чогоалын канчаар каттыштырып тургаш уругларны кижизидериниң салдарын чырыткан.

Өг-бүлө кижизидилгезинге хереглээр сүмелерни академик *Ш. А. Амонашвилиниң* эртем ажылдары: «Экии, уруглар!», «Кайы хире чурттап тур силер, уруглар?», «Сорулганың чангыс эви» деп трилогиязы «Чуртталганың школазы» деп ажылы гуманисти (кижиже угланган) педагогиканың чаа үеде башкыларга-даа, ада-иелерге-даа нептеренгей-биле ажыглаттынып турар номнары болур. Эртемден алды харлыг уругларны өөредириниң байлак дуржулгазын, чедимчелиг өөредилге технологияларын ажыглаарының чажыттарын ол номнарында чырыткан.

Хөй уругларлыг ада-ие *П.Б., Л. А. Никитиннерниң* номнарында өг-бүлөгө уругну азырап-доруктурарының, ооң кадыын быжыктырарының, күш-дамыр, мага-ботту дадыктырарының, өг-бүлениң найыралы бот-боттарын дыннажып, хүндүлежип чурттаарын боттарының өг-бүлезиниң кижизидилге дуржулгазынга даянган ажыктыг болгаш бадыткалдыг номнары ада-иелерге кончуг дузалыг. Оларны сонуургап, номчуп, сагыш-сеткилин, угаан-медерелин байлакшыдып тургаш, уругларны канчаар төлептиг улус кылдыр кижизидеринге өг-бүлөгө кижизидилгениң номнары болуп, уруглар-биле кады номчуур номнар болур. Ылаңгыя аныяк өг-бүлелерге кончуг ажыктыг. Оларга «Аарыг чок чаш назын», «Ие болурунга белеткенип тур мен», «Бис, уругларывыс болгаш уйнуктарывыс» хамааржыр.

Никитиннерниң дуржулгазын демдеглеп тургаш, американ уруглар эмчизи *Бенджамин Споктуң* уруглар кижизидилге дугайында ажылдарын база айтыры чугула. Хөй уругларлыг өг-бүлөгө улуг оглу болуп төрүттүнгөн кижизидилге дугайында ажылдарын каракажып, авазынга дузалап өзүп келген. 1924 чылдың Олимпий оюннарынга Американың хеме эжер командазы алдан медальды чаалап алган. Ол команданың шыырак эжикчизи Бенджамин Парижке олимпий чемпиону болганы ооң спортка хандыкшылдыын, тиилелгеже чүткүлдүүн, чуртту дээш тиилекчи тура-соруун көргүскен. Ол кадык- шыырак, дурту 189 см. узун кижизидилге чораан.

Мергежилиниң аайы-биле уругларны чүгле аарыгдан эмнээр ажыл-агый-биле кызыгаарланмайн, уругларны өг-бүлөгө кандыг аргаларны ажыглап тургаш кижизидерин бодунуң хөй санныг номнарында артырып каан. Оларның иштинде делегейде нептеренгей номнары «Чаш төл болгаш ону ажаары» (Ребенок и его уход), «Ада-иелерге доктор Споктан» («Для родителей от доктора Спока») болур.

Россияда Бенджамин Споктуң бодалдарын уламчылаан уруглар эмчизи «Комаровский доктор» деп чуртта ады-сывы алгый берген эртемден, чогаалчы, «Комаровский докторнуң школазы» деп теледамчыдылганың чорудукчузу *Евгений Олегович Комаровскийни* адап болур. Ооң эң-не нептеренгей номнарының бирээзи «Чаш уругнуң кадыкшылы болгаш ооң төрелдериниң чөптүг бодалы» («Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников»). Ында чаш уругнуң кадык өзэринге чүү эң-не чугулал, чаш уругнуң мага- бодунда кандыг өскерлишкиннер туруп болурул, чүгө аарый бээр дээн ышкаш айтырылгарга харыылап, ол дээш бодунуң болгаш ада-иелерниң харысалгазын чидиглендирери-биле ада-иелерге өөредигни чоруткан. Ылаңгыя иениң уругларының адазынга, ажы-төлүнгө, оларның сонуургалдарына болгаш келир үеде ниитилелге ажыктыг хамаатылар болурунга кичээнгейин чугулапайттып турар.

Комаровскийниң дугайында дараазында сайттан номчуп болур: <https://www.labyrinth.ru/reviews/goods/215311/>

2.4 Тываның эртемденнериниң шинчилелдери

Шаанда-даа, амгы-даа үеде тыва улустуң төөгүзүн шинчилеп турган болгаш шинчилеп турар эртемденнер тываларның уруглар кижизидер чанчылдарының чер-чурт, амыдырал байдалы-биле, агаар-бойдузу, ажыл-ижи-биле холбаалыын эскерип, оларны чоннуң камныг сагып, байлакшыдып, салгалдан салгалче дамчыдып чоруурун демдеглээннер.

Чоннуң чаңчылдары, ёзулалдары – кижизидилгениң эге дөзү, өннери, аялгалары болгаш арыглаар айдызы деп чүве билдингир. Оларны амгы кижизидилгеге ажыглаарга чонунга дөмей овор-хевирлиг, мөзү-шынарлыг аныяк салгалды хевирлеп кижизидеринге улуг деткимче болур.

Тыва чоннуң чаңчылдарын кам-хайыра чок тооп көрбейн, уругларны кижизидип турган үелер төөгүдө база турган. Ооң уржуундан чаңчылдар уттундуруп, оларның дугайын чугаалаан эртемденнер буруу шаптырып, шүгүмчүледип турганнар. Ындыг байдал улустуң кижизидикчи арга-дуржулгазын шинчилээринге шаптыктап, национал культураның хөгжүлдезинге моондактап турганындан тыва улусчу педагогика дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдар чүгле 1960 чылдар төнчүзүндө көстүп келгеннер. Маңаа М. И. Анисовту, К. Б. Салчакты, Л. П. Салчакты адап болур. Баштайгы шинчилекчиниң ажылы эртем талазы-биле бедик үнелелге четсе-даа, ол чон ортузунга эскет-чокталып, шоолуг таравайн барган. Ооң кол чылдагааны – ону тыва дылче очулдуруп, сонуургал илеретпээни бооп болур.

К. Б. Салчактын «Тыва улусчу кижизидилгениң болгаш амгы үениң педагогиказының аразында харылзаалары» деп шинчилели 1974 чылда кылдынган бир дугаар тыва чоннуң кижизидилгезиниң дуржулгазын чырыткан ханы уткалыг эртем ажылы болур. Оон эгелээш-ле, тыва педагогика эртемниң хөгжүлдизи шуудаан.

Өг-бүлеге ажы-төлдү чүге, канчаар чаңчыктырып өөрөдирил, оол, кыс уругларның назы-хар аайы-биле кылып болур ажыл-агыйын чажындан тура чогударын дээш оон-даа өске ужур-чаңчылдарга хамаарышкан айтырыгларны долuzu-биле харыылаарын хүндүлүг башкывыс М. Б. Кенин-Лопсанның улусчу ужур-чаңчылдар дугайында номнарында делгеренгейи-биле бижээн. Чоннуң ужур-чаңчылдарының дугайында ындыг ханы уткалыг номнар делегейде ховар. Ынчангаш оларны аныяк-өскөн өөренип, чүрекке сиңирип алыры болгаш тыва чоннуң кижизидилгеге хамаарышкан дуржулгазын, үндезин чаңчылдарын, ёзулалдарын, ужурланын билип алыры болгаш амыдыралга сагыыры – бистиң шуптувустуң хүлээлгевис.

Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржак мурнуу-чүктүң чоннарының күш-культура кижизидилгезиниң теоретиктиг үндезиннериниң дугайында; Г. Д. Сундуй Төп Азия көшкүн чоннарының мөзү-шынар кижизидилгезиниң этнопедагогтуг үндезиннерин; А. С. Шаалы чоннуң ужурларын мөзү-бүдүш кижизидилгезинге, башкылар белеткээринге ажыглаары, өг-бүле кижизидилгези, кыс уругларны кижизидериниң онзагайының дугайында эртем ажылдарын чорудуп турарлар. Тыва өг-бүлеге мөзү-шынар, күш-ажыл кижизидилгезиниң чугулазының дугайында тускай эртем ажылын Т.Т.Мунзук кылып чоруткан.

О.Ч.Ондарның тыва ооннар дугайында кылып чорудуп турар ажылдары уругларны хүрешке белеткээринче, кажыкты, тевекти ойнаарының аргаларын чыып бижииринче, тарадырынче угланган болуп турар.

Тыва өг-бүле педагогиказының кол сорулгазын мынчаар тодарадып болур. Ук чоннуң уруглар кижизидер төөгүлүг арга-дуржулгазын амгы өг-бүлеге ажы-төл кижизидеринге чедимчелиг ажыглаары; улуг салгалды – өгбелерни, мерген угаанныгларны, дөргүл-төрөл улустарны, чечен сөстүглерни, уран ус-шеверлерни, тоолчуларны, ыраажыларны кириштирери; «Ада-ие школаларын» тургузары; төрөөн чонунун ужур-чаңчылдарын аныяк-өскөнниң шингээдип алыры, оларны хүн бүрүдө ажыглаары; чижээлээрге, *алгыш-йөрөөл салып билири. Ону билир кижини улустуң сагыш-сеткилин оожуктуруп, байлакшыдып, орталандырып болур. Ол кандыг-даа үе-чадада, ылаңгыя амгы үеде, артык эвес.*

Өг-бүле педагогиказы кижини, ниитилел дугайында эртемнер-биле сырый холбашкан. Оларның иштинден философия, медицина, психология, анатомияны демдеглеп, оларның улусчу педагогика-биле холбаазын онзалап айтыры чугула. Чүге дээрге оларның үндезин дөзү чаңгыс – чоннуң уруглар кижизидер арга-мергежили. Чүгле оларның демнежилгезиниң салдары-биле төлептиг кижилерни өстүрүп, мөзүлөп болур.

Тыва өг-бүле педагогиказы – чаа хөгжүп олурар аныяк эртем. Ооң келир үези – бурунгаар депшилге. Эртемденнер, чогаадыкчы ажылдыг башкылар демнежип алгаш, ону сайзырадып, байлакшыдып, бедик деңнелге чедирери негеттиниң турар.

2.5. Делегейниң чоннарының өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайы

Янзы-бүрү чоннарның кижизидилгезиниң онзагайын өөренири биске чүгле оларның дуржулгазын түннээринде эвес, а оларның онзагай кижизидилге аргаларын, чепсектерин бистиң россияжи, үндезин тыва система-биле деңнеп көөрү болгаш оларны чаа үеге дүүштүр ажыглаары болур.

Амгы үеде «тыва», «тыва кижини» деп чоннуң бот адын эртем ажылдарында чырыдып турары-биле алырга, Кыдаттың Суй (581 - 618) болгаш Тан (618-907) бурунгу династияларының төөгү бижиктеринде “дубо”, “тубо” деп Енисейниң үнген бажын, Хубсугул хөлдү долгандыр чурттаан аймактарны ынчаар адап турганы билдинген. Чооку төөгүдөн алырга, тывалар, азы “чиктер”, “аастар” бурунгу түрк руниктиг бижимелдерде (VII-XII вв.) бары илерээн. Оон өске моол, араб-персид, мурнуу-европейжи төөгү бижимелдеринде Тыва дугайында болгаш тывалар дугайында барымдаалар бар болуп турар. Тывалар Азия диптиң төвүн чурттаан чон девискээри болгаш төөгүзү-биле хуннарның (б.э.ч. II в. - б.э. I в.), Бурунгу түрк (VI-VIII вв.); Уйгур (VIII-IX вв.); Бурунгу кыргыс (IX -XII вв.); Төп Азияның моолдуң чиңгизиттериниң (XIII-XIV вв.) шылгараңгай күрүнелериниң (каганаттарның) иштинче кирип турган. Билдинип келгени-биле алырга, Чиңгисхаанның болгаш ооң салгалдарының хааннап турган үезинде тыва аймактар дугайында чугула барымдаалар “Моолдуң чажыт бижинде”, Рашид-ад-Динниң “Төөгү бижимелдериниң чыындызында” тывалар деп кижилерни айыткан.

Сөөлзүредир көөр болзувусса, бижимел барымдаалардан Тываның девискээринге кээп чораан аян-чорукчуларның, эртемденнерниң шинчилелдеринден тывалар деп кымнарыл, кандыг ажыл-амыдыралдыг, канчаар чурттап чоруур улзул деп чүве илерээн.

Үстүнде кысказы-биле айыткан чүүлдерни бистиң номувуска барымдаалар кылгаш, төөгү талазы-биле биске чоок Моол, Кыдат, Кыргыз күрүнелерде өг-бүлө кижизидилгезиниң онзагайын тыварын оралдажып көрээлиңер.

Кыдат – делегейнин эң-не сайзырангай күрүнелериниң бирээзин эки билир бис. Төөгүде бир дугаар школарның тывылган төвү.

Кижизидилге өг-бүледен эгелээр дээрзин бурунгу Кыдатка-ла “Шан-Шу” деп баштайгы өөредилге номунда демдегледип турар. Мун-муң чылдарның дургузунда чүгле шын тургустунган өг-бүлө кижизидилгези ёзулуг кыдат кижини хевирлээр деп дүрүм өскерилге чок артпышаан. «Кижини кижизитпейн, чүгле азыраары – ада кижиниң буруузу болур» - деп кыдат шүлүктө бижээн. Оон алгаш көөрге, кижизидилгеге аданың ачызы улуг дээни ол. Уруг чажындан тура-ла чүгле өг-бүлө эвес, а бүдүн чурт дээш чурттаар апаар деп өөредиг кыдаттарда ам-даа чугулазын чидирбээн.

Бир-ле дугаарында өзүп олурар уруг бодун ниитилелге шын алдынарынга дуржулганы чедип алып, чүгле ооң соонда хүлээлгелерин, ажыл-ижин күүседип эгелээр. «Бир эвес эки ажылчын болур мен деп бодаар болзунза, кижизиг бол» – дээн дүрүм ында сиңникен.

Делегейниң этика башкызы кыдат Кун-фу-цы, азы «хүндүткелдиг Кун башкы» (амгы үеде бижири «Конфуций») «жень» дээр өөредиинде кижиниң кижизин, кижиге хүндүткелдин, кижилерге кичээнгейин, ынаан илереткен тускай өөредиг кылдыр тайылбырлап турар. Эрге-чагырганы кижиге күш бербес, чүгле өөредиг болгаш буяныг чорук: ажык сеткилдиг, шынчы, бүзүрелдиг кижиге чедип алып [Конфуций и его школа, с. 7]. Уругларның бот башкарлып сайзыраарынга күш-ажыл болгаш акша-көпеекти шын чарып билиринге өөредири. Кымга-даа даянмайн боду бодунун чуртталгазын углап баштаары. Ынчангаш ада-ие уругларынга өнчү шыгжавас, чыгбас, ада-иезиниң дүжүлгезин, ат-алдарын эрге-дужаал чедерде-даа, ажыл-агый тыварда-даа ажыглавас турган.

Кыдат кижизидилгениң кол сорулгазы – чөпшүл болуруче, дыңнангыр, шынчы болурунга хандыкшыдары. Кээргел дугайында чугаа турбас, онаанган ажылын төндүр кылбаан шаанда, чеже шак-даа дургузунда олуруп өөренир, кылыр, чурумнуг, харысалгалыг, тергииннерниң тергиини болурунга бичиизинден чүткүүр.

Ынчангаш, бөгүнгү кыдат аныктарның амыдыралга чүткүлдүү көскү. Уруглар школага 7.30-ден кежээ 18.00 шакка чедир, 19.00 шактан дүнекиниң 2.00 шакка чедир онаалгазын кылыр кылдыр чаңчыкан. Ол дээш олар улуг шимээн үдүрбес, удурланмас, өөренир дээн соонда сорулгазын чедер, ада-иелер оларны ыдалавас, чүге дээрге ол чаңчыл болу берген.

Ынчангаш кыдат кижизидилгениң кол чүүлери:

чоннун үндезин культуразын өөренири, өгбелерниң дуржулгазын амыдыралга ажыглап чаңчыгары, оларга онза хүндүткел;

чажындан кижизиг болурунга, чараш чүүлге, улус-биле харылзаалар тудуп билиринге кижизидери;

ада-иениң үлегери;

шыңгы кижизидилге, азы негелдени күштелдирери болгаш ынакшыл;

таарымчалыг хүрээлел, долгандыр турар бүгү-ле чүүлдер: кудумчу, уран-чүүл, күш-культура, күш-ажыл, харылзаалар д.о.ө.

шынчы чорук;

салгалдарларның үзүлбеси, эр кижиниң угун салгаары, кыдат өг-бүлөгө оол төрүттүнерге – улуг аас-кежик, аданың угун салбас.

[Ван Янь Янь традиции семейного воспитания в Китае <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsii-semeynogo-vozpitanija-v-kitae>].

Кыргыз чоннун культуразында тыва чоннуу-биле бир дөмей езу-чаңчылдар эвээш эвес. Чүге дээрге олар база көшкүн чон. Чүс-чүс чылдар дургузунда ажы-төлге, өг-бүлөгө, төрөл улузунга, аймаанга хамаарышкан сагыыр чурум шоолуг-ла өскерилбээн дугайында интернет четкизиден хөйү-биле тып ап болур. Ажы-төлү 10-дан эвээжевес турган.

Ылаңгыя кыргыстарның улуг кижини, аалчыны хүндүлээри, өгбелерге мөгөөри, төрөл-дөргүл улустун бот-боттарынга дуза кадар ужурлары барык өскерилге чок арттып калганы чоннун үндезин культуразының дөстөрүн чидирбейн турарын херечилеп турар. Тыва чонда адаанда адаанывыс ужурлар бар.

«Жүгүнүү» деп ёзулал келин кижиге-биле ашааның төрелдериниң аразынга найыралдыг кады амыдырап чуттаарын көргүскен. Кенни кижиге бээзин ийи холун хөрээнге солуй чыпшыр туткаш, ужурашкан санында-ла мөгөөр, харызынга: «Теңир тилегинди берсин» («Теңгри сээң күзелдерини боттандырып-ла турар болзун»), «өмүрлүү бол» («узун назынныг бол») дээр. Улуг назылыг улуска аажок хүндүткелдин база бир чаңчыл көргүзүп турар. Ол дээрге, «тергөө» деп чаңчыл. Өг-бүлелиг херээжен кижиге ашааның төрелдерини адын адавас, ойзу адаары бисте база бар болгай. Бисте ышкаш дөрже олурттуру «Дасторкон» деп чаңчылда аалчыларны назы-хар аайы-биле өгте байырлыг шайже чалаары, эътти сөөгүнүн аайы-биле хүндүлээри.

Өг-бүлөгө хамаарыштыр база тыва чоннун бижиттинмээн дүрүмнеринге дөмей ужурлар ам-даа хевээр сагыттынып турар. Ол чүл дээрге: өг-бүлө чөвүлели (үй-бүлөлүк кеңеш), бот-боттарынга дузалажыры (ашар),

өгбелерин чеди ада дужунда билири (жети атасын билүү). Көшкүн чон болгаш база-ла тывалар ышкаш дузааргак, кижини кижиде деп хүндүлээри, шыдамыкайы, аразында деткижери дээш оон-даа өске.

Өг-бүлө тударының чаңчылы тускай черни кыргыз чоннун үндезин культуразында ээлеп турар. «Куда соек» – күдээ оолдун, келин кыстың ада-иелери, төрөлдери. Олар чонга көзүлдүр бот-боттарын аразында хүндүлөжир, багай көрүнмес, кичээнгейлиг улус болур. Ужур езугаар эрте «кудалашуу» - кудалажыры ам-даа чамдык өг-бүлелер аразында болгулар. Уруглар төрүттүнмээде «бел куда», чаш турда – «бешик куда». Ынчалдыр кудалажыры чоок таныжар, төрөлдежиксээн улустун аразында болур. Олар аразында даңгыраан (“соектешуу”) бээр турган. Ынчан “ок тиштее” – согунну диштеринге дегзири деп ёзулалды эрттирер.

Кудалажыры бүтпейн барза, дөмей-ле даңгырак берген эжишкилер болуп артып каар.

Өгленириниң бетинде, тываларда ышкаш, күдээлээр «куйелео», азы күдээ-биле таныжары «уйдун жанына баруу». Ол үеде аныяктарны таыштырар тускай өг тип бээр турганы бистиң культуравыстан аңгыланып турар. Өгге аныяктар оюн-тоглаа эрттирер. Оон ташышкан соонда, кудага чедир 15 хонук артканда, келин кыстың аалынга барып, оларны янзы-бүрү чем дээжизи-биле бараалгаар. Ынчан келин кыска «калым, ада-иезинге, чоок төрөлдериңге – өртээ аар хеп-сын белекке бээр, ону «кинит» дээр.

Куданың бүдүү хүнүнде «чач оруу» деп ёзулал эрттирер турган: кыстың чажын херээжен кижиниң чажынче чара өрүүрү. Ам кысты куда хеви-биле кетгинип алырга, күдээ оолдун төрөлдериңге көргүзөр «жас корушуу», ол дээш кады келген төрөлдөр белектер алып. Өгленир уругну үдеп турда, «кыз узатуу» деп ёзулалды эрттирер. Ол дээрге уругну күдээниң аалынче ыткыр ыглажып үдээри болур. Өгленген уругну ада-өгбелери өске улуска бериптери сөөлгү оруунче үдээни дег, ынчангаш ыглажыр.

Күдээниң аалынга көжүп киргеш, чаа бөрт, азы «элечек» деп ак тюрбанны кедирер, «отко киргизуу», бадылажылга – «нике кыюу», келин көөрү – «келин коруу» и др.

Ёзулалдыг кезээ – «отко киргизуу» болур. Орта ашаа болган кижини төрөл улустарының өг-бүлелери-биле ээлчештир таныштырар. Ынчан төрөлдөргө хой өзээр, келинниң бажынга ак аржылыды шарыыр. Көшкүн чоннарның мында дөмей чүүлдери хой – «ак жоолук». Ак өң кыргызтарда, тываларда арыг, аас-кежиктиг, чолдуг орукту күзээни болур.

Келин бир чыл болгаш ада-иезиниң аалынга чедер. Бисте болза «төрөлдериң аалдаары» дээр. Төрээн («торкулее») аалынга ай-даа чедир турар. Чаңчыл ёзугаар ада-иези уруунга «сеп» – эт-сээп белеткеп каан болур. Аныяк өг-бүлөгө херек ине, чүстүктен эгелээш, мал-маганга чедир күдээ оолдун төрөлдериңге дамчыдып бээр. Ол эт-сээп калымдан тудак чок болур.

Ынчангаш көргөн үндезин делегейниң чоннарының культураларында ниити чүүлдер хой болуп турарын эскердиңер.

Моолдар Чер бөмбүрзээниң база бир бурунгу чоннарының бирээзи. Үндезин моол кижизидилге көшкүн чоннун, будизмниң, караң шажынның дүрүмнеринге дүүштүр тургустунган. Чаш уругну кижизидери дараазында дүрүмнерге чагырттыр.

- 5 харга чедир хаанга дег бедик тут (угааны, дылы, мага-боду – шуптузун арыг тудар);

- 5 хардан 11 харга чедир хөлегези ышкаш даады эдертири (ада-иези чаш уругну мал-маган тударыңга, ажаарыңга өөредир);

- 11 хардан 16 харга чедир боду ажил-агыйны кылып билир кылдыр үлегерге өөренир;

- 16 хардан урууң, оглуңнуң эжи бол.

Чаштар Дээрниң сөнү болганда, оларны будизмниң өөредии ёзугаар камныг кижизидер. Чажындан чурумга, улуг улусту хүндүлээринге «силер» деп чугаалажырыңга, ёзу-чаңчылдарны сагырыңга өөредир. Моолдар тываларга дөмей уругну чүгле ада-иези эвес, бүдүн төрөл-дөргүл улус «кижи кылыр». Ылаңгыя кырган-аваның үлүү ында улуг. Кырган авазыңга чүктенип алгаш, делегейниң хой янзылыын, берге деп чүл, өөрүшкүзүн, мунгараанын кырган авазыңга чассып чорааш билип алыры. Буянның сеткилдиг, мерген угаанныг кырган-ава чуртталганың чогуй берген чурумунга уругну чагып, сургап, өөредир.

Оолдар, кыстарны бистерде ышкаш кижизидилге аңгы чоруп турар. Ёзулуг моол эрни адазы, а кысты – авазы кижизидер. Оол кижиде аал-коданының ээзи кылдыр өзер. Кыс кижини эвилең-ээлдек, хүдүлээчел, төрөл улунун чаңгыс көрүжүндөн мунгаралын, өөрүшкүзүн билип каапкаш, аңаа дүүштүр бодун алдынып билир кижиде болур. Каржы болбас, хайгаараачал, оваарымчалыг болуруңга чанчыктырып турар. Чуртталганы хайырлаар ие болур кижиде бодун камнанып билири чугула деп бурун шагның өөредии ам-даа салбааннар.

«Моолдун чажыг төөгүзүндөн», моол чоннун мөөннээн бурун шагдан салгалдар дамчып келген үзел-бодалдарында кижизидилгениң мөңгезин айтып турар. Моолдар бир талазында бичии сеткилдиг, бөлгөн-ынчалза-даа кандыг-даа чүүлге тиилелгени чедип алып аргаларын чажыраарың, айтып бербези оларның национал характериниң онзагайын көргүзүп турар. Ол аргалар чажыг, бөдүүн-даа болза, чүгле ону тиилелгеге канчаар чедирерин боду билир кижиде чүгле чедип алып.

Чижээ:

-- «Эр хуний замын хузуу урт»²² – эр кижиниң оруу узун;

- «Хэлснээ хээр гээхгуй, санасанаа салхинд алдахгуй байх»²² – чугаалаанын ховуга чидирбес, сөзүңге ээ болуру;

- чажындан күш-ажылчызы, мал-маган ажаалдазыңга киржири: «Ажил хийж хун болдог, ар давж морь болдог» (ажыл кылган кижиде – кижиде болур, арт ашкан аът – чүгүрүк болур);

- дидим болурун чедип алыры: «зоригтой хунийг зол дагадаг» (дидим кижини аас-кежик бүргээр);
- улуг улуска ынакшылы болгаш хүндүткели: «Ах нь сургаж дүүнь сонсдог» (улуг акызы өөрөдир, бичези - дыннаар);
- ахмадын сургаал алт (ада-өгбе чагыы – алдын)–;
- шыдамыкай болуру: чоно зуусандаа, морь харайсандаа (бөрү азыг диштери-биле сегирип аар, аът – киштээнде);
- долгандыр турар хүрээлелге хамаарылга: «мууг ойлгохгуйгээр сайныг унэлж чадахгуй» (бакты билбескейн, экини үнелевес).

Ниитизи-биле түннээрге, моол улусчу кижизидилгени күш-ажылды таварыштыр, чону-биле харылзаалар тудуп билиринче угландырып –чорудуп– турар. Чулуунбат, Должинеурэн. Традиционное семейное воспитание детей в Монголии / Должинеурэн Чулуунбат. —Текст: непоередственный // Молодой ученый. —2010. —№ 11 (22). —Т. 2. —С. 151-153. —URL: <https://moluch.ru/archive/22/2240/>.

Хүн үнер чүктүң чону – **японнарның** солун чүүлү, тываларда “кижизидилге” деп сөс-биле чүүлдешкек оларның «икудзи» деп адаар билии бар. Чүгле педагогиктиг аргалар эвес, ол болза бүдүн кижизидилге философиязы болур. Кажан уруг төрүттүнүп кээрге, олар уругнуң хинин кадыргаш, алдын үжүктөр-биле авазының, уруунуң адын бижип каан хааржакчыгашка шыгжап алыр. Ол хирин авазы биле уруунуң каракка көзүбес быжыг харылзаазын, чарылбазын көргүскени болур. Бис, тывалар, уруг хинин улус дегбес, сыртыктын өг-бүлө улустуң удуур орунунуң арнынга даарап алыр болгай бис. Оң ниити утказы база-ла япон чон-биле дөмей болуп турар-дыр. Ында ие болгаш чаштың ыдыктыын демдеглеп турар. Ие кижини Японияда «амаэ» дээр. Ол сөстүң ишитики утказын очулдуары берге, биске билдинмес-даа болза, бистин “авай” деп сөске чоок. «Амаэру» деп кылыг сөзү дээрге, “эрге-чассыг өстүрери”, “камгалаары” дээн болуп турар.

База-ла бисте ышкаш, японнарда үе-дүптөн эгелээш, уруг кижизидилгези – «херээжен кижиниң хүлээлгези. Бир эвес япон херээжен уругланыр деп шиитпирлеп алган болза, ол шупту үезин уруунуң кижизидилгезинге чарыыр. Кырган-ава, кырган-ачазынче бодунуң кылыр хүлээлгезин черле «чууй кагбас²²», ол өг-бүлениң дүрүмүңге таарышпас. Ава кижини-биле уруу чаңгыс кижини. Кайнаар-даа баарда, иези төлүн кагбас, ооргазында, азы хөрээнде. Ол чон-биле тываларны деңнээр болза, амгы үеде аныктар ажы-төлүн кырган ада-иезинге азырадыры көвүдээн. Ол аныктарның бот харысалгазының кудулап турарының демдээ болур.

Үндезин япон кижизидилгениң база бир дүрүмү «гамбари²²» деп дүрүмдө сиңикен. Ол чүл дээрге, «бодунуу дээш тура тутчур²²», «эгелээн ажилды төнчүзүңге чедирер²²», «шудургу ажилдаар²²» дээни ол. Хжаласка ч Чаңгыс-даа минута хаяажа –эрттирери чованчыг, ыядынчыг. Ажилды кылганда, тулган эки, чурумнуг кылыр. Ынчан чон аразынга хүндүткелди кижини чедип алыр деп билиндирип турары кочуг эки.

Каш сөс-биле Мурнуу Европада болгаш Великобританиде уругнуң эргелерин болгаш хостуг өзерин, оларның чогаадкычы чоруун чугулалаан кижизидилге системазы колдаан болуп турарын айтып каалы. Уруглар улуг улус-биле ден эргелиг, оларны частырыг кылган дээш хемчег онаавас. Эң-не чугула чүүл: уругларны бот башкарнырынга ада-ие улус чажындан чаңчыктырары.

-Ада-ие уругну бодун долгандыр турар бүгү-ле делегейни бодунуң арга-шинээ-биле билип, чедип алыры. Уругларны “чымчактавас”, кээп дүшкен болза, боду туруп кээр. Ынчангаш, уругну чүгле бодунга бүзүрээр, боду чедип алыр дээн сорулгазын чедип алыр кылдыр чаңчыктырар. Ада-иелер уругга бодунуң сагыжынга кирер, кылыксаар чүүлдү чедип алыр байдалдарны тургузуп турар.

–**Фин чоннуң** дуржулгазында уругнуң чедимчелиг амыдырап чурттаарының кол аргазы: делегейниң, ниитилелде кижиниң, бодунуң өг-бүлезиниң, чуртунуң, Черниң болгаш бүгү Делегейниң сайзыраар дүрүмнеринге дүүштүр чорудары. Кижизидилге кижини бүрүзүнүң бот-боттарының аразында чөптүг харылзааларындан, кады демниг ажилды чогударыдан тургустунар.

Кысказы-биле көргенивис делегей чоннарың кижизидилге культуразын каттыштырып турар чаңгыс мөңгө арга – уруунга ынакшыл. А кижини кылып каарында онзагай чүүлдер түс чоннарның үндезин үзел-бодалдарындан аңгыландырып турар-даа болза, ниити чүүлдер хөй болуп турары илерээн.

Айтырыглар болгаш онаалга

1-15. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүң укталып келгенин тайылбырлаңар.

2-16. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүлө педагогиказы деп билиглерниң аразында харылзаазын тодарадыңар.

3-17. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртемниң үндезилекчизи деп санап турарыл?

4-18. Я.А.Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5-19. Орус улустуң өг-бүлө кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажилдардары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткенер.

6-20. Л.Н.Толстойнуң педагогика эртемин сайзыраарынга кириген үлүг-хуузу чуде болуп турарыл?

7.21. Тараачынар уругларына ажыткан школазынга кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганынын, өөредилгеге ажыглаар номнарынын дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бижинер.

8.22. Лев Толстойнун кижизидилгенин 10 дүрүмнерин сайгарарына белеткенип алынар. Сайт <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu>

9.23. Улусчу педагогиканын кижизидикчи салдарынын дугайында К.Д.Ушинский чүнү амгы салгалга арттырган-дыр?

10.24. П.Ф.Лесгафтын педагогика эртемнинде өг-бүлө болгаш күш-шыдал кижизидилгезинин дугайында чугулуа бодалдарын чугаалаңар.

11.25. Бистиң чуртувустун сурагылыг эртемденнеринге кымнарны хамаарыштырып болурул, оларын ажылдарынын чижээнге өг-бүлөгө кижизидилге дугайында тайылбырдан чорудуңар.

12.26. Бенжджамин Споктуң Беш «алдын» кижизидилгенин дүрүмнери-биле чөпшээрэжир силер бе, чүгө?

13.27. Тыванын эртемденнеринин үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

28. Никитиннерин, О.С.Комаровскийнин ажылдарын литература даңзызындан тыпкаш, өг-бүлөнөргө ада-иенер-биле кады номчуңар.

14.29. Делегей чоннарынын уруглар кижизидер дуржулгазын боттарынар база сонуургап, интернеттен немелде материалдарны тыпкаш, кыска проектилерден кылып чорудуңар. Чижээ: «Делегей – чаңгыс өг-бүлө» деп темага.

1-ги болгаш 2 дугаар темаларга ажыглаар литература

Тыва дылда

1.61. Бичии назын – ниитилелдин болгаш культуранын онзагай болушкуннары:Россия Федерациязынга бичии назыннын Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С. Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.

2.62. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 2016. – Ар. 3-1503.

3.63. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге . 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.

4.64. Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маңнай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.

5. Тыва Республиканын өөредилге черлеринге кижинин сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциясы. Кызыл, 2011

Орус дылда

1.79. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2.80. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!: Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. М., 1983.

3.81. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.

4.82. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогика. М, 2006. 368 с. – С 16-32.

5.83. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – С. 3-8.

6.84. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. — М., 1990.

7.85. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. М.: Педагогика 1991: 174 с.

8.86. Коменский Я.А. Материнская школа. М.: Учпедгиз, 1947.

9.87. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». М., 2000.

10.88. Макаренко А. С. Книга для родителей. М.: Просвещение, 1987.

11.89. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. М.: Педагогика, 1983. - 318 с.

12.90. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». М., 1979.

13.91. Б. Никитин «Детство без болезней». С-Пб, 1996.

14. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. М.: Попурри, 2008.

92.
—12. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. М.: Попурри, 2014.
93.
—13. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.
94.
—14. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. - М.: «Художественная литература», 1936. - С.211-246.
95. ~~15.~~
— Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. М.: Педагогика, 1983. - 318 с.
96.
97. Традиции семейного воспитания в Китае <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsii-semeynogo-vozpitaniiya-v-kitae>
98. Чулуунбат, Должинсүрэн. Традиционное семейное воспитание детей в Монголии / Должинсүрэн Чулуунбат. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2010. — № 11 (22). — Т. 2. — С. 151-153. — URL: <https://moluch.ru/archive/22/2240/>.
- 16. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. *Педагогические сочинения* в 6-ти т. М., 1988: Т. 1: С. 177 – 194.
99.
100. ~~17.~~ Ушинский К. Д. Родное слово. *Педагогические сочинения* в 6-ти т. М., 1988: Т. 2: С. 81 – 108.

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

3.1. Тыва улустун кижидилге дугайында өөредии

—Кижини кирер өглүг, эдеришкен эштиг кылдыр бойдус чаяган. Назы чедип, үези келирге, хөйүнүн аразындан кара чаңгыс эжин тып, өг-бүлелиг болуп, ажы-төл бодарадып, өстүрүп, чуртталгазын эгелээр. Өг-бүле тудары – нарын айтырыгларның бирээзи. Ол эге дөстөрлиг болур. Аңаа тускай билиглер, арга-мергежил негеттинер.

Тыва өг-бүлеге кижизидилге айтырыглары амыдырал чуртталганың чугула шиитпирлээр айтырыгларының бирээзи турган. Шаандагы тывалар чугаазынгга КИЖИЗИДИЛГЕ-~~ден деп~~ сөстү ховар ажыглаар турган. Олар кол нуруузунда уругну чагып, сургап тургаш, кижидилге деп чугаалажырлар. «Кижидилге болуру – чажындан, аът болуру – кулундан» деп чагып чоруурлар. Кижизидилге деп сөстүң укталган безин дазылы КИЖИ. Кижидилге – эң-не дээди бойдустун чаяалгазы. Тыва улусчу педагогикада кижиниң мөзү-бүдүжүн хевирлээрде, баштай оон сагыжын актаар. Ак сагыш өзүп олуруу уругларга улуг улустун аңаа ынакшылындан эгелээш, мээ-медерелге чоорту дээп, оон соонда аажы-чаңынгга, бодун алдынып чоруурунга илерээр [Концепция, а. 9; 10].

Төөгүден тура өг-бүле ажы-төлге амыдыралчы камгалалды болгаш төлептиг кижизидилгени магадылап чораан. Өг-бүлеге уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, ажыл-агыйжы болунга чаңчыктырып, долгандыр турар улус-биле харылзажып билирин, бодун боду кижизидип, шүгдүнүп, бурунгаар сайзыраарын миннип турар кылдыр чагып, сургаары.

Мында эң-не кол айтыр чүүл болза: «Кижизилге деп чүү деп чүвөл?» - деп айтырыгга чуваш педагог, академик Г.Н.Волковтун харызын чугулалап көөр болза эки: «Кижизидилге дээрге – ол үлегер болгаш ынакшылдыр». Шынап-ла, ол улуг улустун, ылаңгы ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларынгга үлегери болгаш ажы-төлүңге ынакшылы. Кижизидилге ада-ие улустун үлегеринден, оларның ажы-төлге ханы ынакшылындан дөстелир деп бистинг ук-өгбелеривис угаадып чораан. Кижиниң бодунга, өске кижилерге, бойдуска, ажыл-ишке, культурага, ниитилелге эп-чөптүг хамаарылгазын өг-бүле хевирлеп, ол дээш харысаалганы миннип, амыдырап чоруур. Чингине харысаалганың даштыкы илерээшкини өг-бүлениң болгаш ниитилелдинг негелделерин, ужурларын сагып чоруурундан, иштики илерээшкини кижиниң арын - нүүрүнден көстүр.

Дүвүренчиг чүве чүл дизе, хөй өг-бүлелерниң бодунуң ат-алдарын ышкынып бар чыдарында. Арагалаашкын, ашак-кадай улустун чарлыр чоруу, бот-иелерниң көвүдээни, ажы-төл-биле сагыш-сеткилин чугаалажып, чөптүг харылзажырының читкени болгаш бажың-балгаттың ээнзирээни уругларга улуг айыылды диргелдирип, оларның өзүп- мандырынгга шаптараазынарны тургузуп келген. Ада-иезиниң хайгааралы чок, кем-херек үүлгеткен, амы-тынынгга четтинген, амы-тынындан чарылган, эрте божаан уругларның бары ниитилелди, төрөл-дөргүл улустарны дүвүредип турар. Мындыг байдалдың ук дөзү – өг-бүледе кижизидилгениң кошкап турарындан болуп турары билдингир. «Ада-ие кандыгыл, ажы-төлү ындыг болур» деп, бурунгуларывыс сагындырып чораан.

Өг-бүле – амыдыралдың өзээ, а ажы-төл дээр-деңгерниң чаяап берген дээди сүзүү-дүр. Бичии болгаш элээди уруглар амыдыралдың хоойлу-дүрүмүн ада-иеден үлегерлеп тургаш, оларның арыг, чымчак сагыш-сеткилин илерээшкининден шингээди ап турар. Аныяк өскенге келир үеде АДА-ИЕ кижиниң хүлээлгези – сүзүктүг даалганы күүседири база онаажыр??.

Ынчангаш ажы-төл кижизидери – улуг харысалга. Аныяндан тура-ла киж кижизиг аажы-чанга, дыннангыр, дузаарак, хүндүлээчел болурунга өөренир, чаңчыгар апаар. Ада-иениң сүзүктүг үлегер-чижээ болгаш арыг-чаагай арын-нүүрү чуртталганың айтылгасы болур. Ынчан уругларга кандыг-даа бергелерни ажып эрттеринге солуттунмас барымдаа болур-дур.

Алыс кижизидилгениң утказы — өгге уругну амыдыралчы билиглерге, ажылга өөредери, ёзу-чурумга чаңчыктырары. Тыва чоннуң кижизидикчи дуржулгасында ада-ие улус албан-биле ажы-төлүн сургап өөретпейн, боттарының амыдыралчы үлегери-биле кижизидип чораан. Үлегерни кымдан алырыл? Уругнуң ада-иези, кырган-ава, кырган-ачазы, акы-угбазы, төрелдеринден. Ынчаар өгнүң азы өгбелерниң деп адап турарывыс өөредиг тывылган. Ол өөредилге үш тускай кижизидилгениң аргалары, чепсектери болуп *чаңчыл, ёзулал, ужурдан*, тургустунган.

3.2. Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезиниң укталган дөстери

Чаңчыл дээрге чоннуң угаан-медерелинде быжыгып доктаай берген, чүс-чүс чылдарда салгалдан салгал дамчып сагыттынып чоруур улусчу культурурарның чарылбас кези болур. Чаңчыл улус чонга (ниитилелге) албан сагыттынар бижиттинмээн дүрүм, кижилерниң сүзүглели. Ол генетиктиг ханы дөстөрлиг болгаш салгалдан салгалче дамчыр бот шынарлыг. Чаңчылды үе-үе аайы-биле өскерлип, чаа билиишкinnerже шилчип турар кижилерниң сагыр ужурлуг мораль-этиктиг нормалары деп база болур. Чаңчыл ёзулал-биле бир дөмей хөй-ниити характерлиг. Чүге дээрге чаңчыл ийи-чаңгыс кижилерниң эвес, а хөй-хөй кижилерниң (төрел-болук, аймак, нация), харын-даа ниитилел ужур-уткалыг сагылга болур.

Үндезин тыва өг-бүле ук ужур-чаңчылдарны аныяк өскенниң угаан-медерелинге сиңиктирип, салгалдан салгалче дамчыдып тургаш, ук чоннуң тускайлаң амыдыралы-биле таныштырып, аңаа белеткеп чораан. Чижээ, *кыс уругларны беш харлыында өшкүнү саап, он харлыында өзээн малдың ижин-хырнын аштап өөредир. Оол уругларны беш харлыында анай-хураган кадарар, он дөрт харлыында хойну өзеп, кезин союп, эьдин бузуп билир кылдыр өөредир* [6, а. 5 – 29].

Өг-бүле бүрүзү ажы-төлүн төлептиг аажы-чаңныг кылдыр кижизидер күзелдиг. Тыва улус ону чаагай чаңчылдарга өөредери дээр. Чижээлээрге, *уругну кезжээ, шынчы кылдыр, чиижең, карбаң, улуургак болбас* деп өөредери.

Бистин бодап турарывыс-биле алырга, ажы-төлдү кылып болбас чүүлдер-биле таныштырып, оларның алыс утказын тайылбырлап бээри албан. Уруглар кылып болур болгаш кылбас чүүлдерни билген турар ужурлуг. Чижээ, *чүге оорлаар чорук багай база оорланып болбазыл? Киж киж чүге каржы, алык-сак-чиксек, чилби болбас ужурлугу? Мегелээр чоруктуң ёралыг, багы чүдел?* дээн чижектиг айтырылгарга харылар уругну экиге өөредир. Бактан канчаар чайлаарын, чүге ындыг чаңныг болбазын билип алыр. Уругну эдип-чазап сургаары ада-иениң, өгбелерниң, төрелдерниң аңаа экини күзээни болур.

Черле ынчаш уругну *хоржок, ынчанмас* деп чүвге өөредери — эки *чаңчыл. Хоржок* деп чүвени уругнуң угаап билири албан. Чижээ, тывалар бурун шагдан бээр *кижи сеткилин хомудатпас, өске киж хеви кетпес, сөс-биле, бижек-биле, боо-биле кижиге кыжанмас* деп өөредип чораан. Чүге дээрге киж сеткилин хомудадырга, бодунга дүжер, бодунуң сагыш-сеткили аарыыр. Улус хеви кедип, эдин эдилээрге, малын оорлаарга, «кижи эди химирелдиг – хомудалы чедер» дижир.

Тыва чонда азырал малга, дириг амытаннарга, арга-ыяшка, черге, дээрге, сугга хамаарыштыр база дээр-биле холбашкан «*ынчанмас, хоржок*» деп уткалыг чаңчылдар хөй. Оларның утказын шингээттирип, медерелдии-биле сагып өөредери база-ла өг-бүледен хамааржыр.

Өгбелерниң өөредииниң, чаңчылдың чарылбас бир кези – ёзулалдар болур. Оларны тыва улустуң албан сагып чораан болгаш ам-даа сагып чоруур чаңчылчаан чүүлүн херек кырында кылып күүседир чурумун тайылбырлап турар.

Өг-бүлеге чоннуң ыдыктыг ёзулалдарынга киж өөренир, оларны чон боду ыяк сагыр турган. Ёзулалдар янзы-бүрү болгулаар. Чижээ, байырлалдар, шагаа уезинде сагыр ёзулалдар, амыдыралчы хүндүткелдин ёзулалдары. Чолукшурунун, менди солчурунун, олут чазарының, аалчы уткуурунун, үдээринин, келин дилээринин д.о.ө. ёзулалдарны адап болур.

Чижээ, *чаа төрүттүнген чаш уругну улуг назынныг, ажы-төлү хөй, чонда хүндүткелдиг ава киж кавайлааш, орун кырынга чыттырып каар. Бир эвес уруглары доктаавас киж божан болза, чаш уругну кавайлаар ёзулал өске: кавайны артыжаар. Ону иштээрде, хөй уруглуг улустуң чөргектерин, ужа кидизин, ужа хылын ажыглаар. Ооң соонда уругну база-ла узун назынныг ава кавайлааш, орун кырынга эскертинмес кылдыр салыр.* Ол бүгү ёзулалдың утказы: бо өгге киж божуваан, мында чаш уруг чок деп «азаларны» мегелеп турары. Ол, бо үениң аайы-биле алырга, психотерапияның аргалары болур. Кол утказы мындыг: *ажы-төлүн ышкынын, ажыг-шүжүгге таваржып, сүзүү кудулаан ава кижиниң сагыш-сеткилин оожургадыры.* Ава кижиге сээң божупканыңны «азалар» билбес, сээң урууну ам олар албас деп бүзүредери, сээң урууң каң-кадык, менди өзөр деп аваны хөй-аът кириери. Ынчаар оожургадып, сагыжын ажыдып каан ие киж өпей ырын ырлай бербей канчаар!

Чоннуң ёзулалдары хөй. Оларның утказы ханы өөредиглиг [6, ар. 5 – 11]. Кол нуруузу чурумга хамаарышкан болгаш киж бодун каяа, канчаар ап чоруурун назы-хар аайы-биле өөредип турар. Амыдыралдың

болуушкуннарынга дүүштүр кылыр-кылбас чүүлдерни айтып тайылбырлаар. Ынчангаш оларны кайы-даа назыда сагыры албан. Ёзулалдарны сагыры кылдыр өөредир дээрге база өг-бүленин кижизидилге ажылы болур.

Ужур - чаңчылдың бир хевир, оюн эрттин болбас, албан сагыр кези. Чижээ, эртенги шайны дөрт чүкче, тос дээрже, тос таңдыларынче чажары, өгге улуг назылыг кижинин мурнундан эртпези, хайынган шайны бажынның өг ээзи – ашаанга кудуп, сунары, аржаанга барып, кадыын эмнедип четкен кижин аржаан бажынга ак чемин бараалгап салыры дээш оон-даа өске.

Тыва улусчу өг-бүлө кижизидилгезинин дөзү – *чаңчылдарда, ёзулалдарда, ужурларда.* Төрөөн чонунун мөзү-шынары синниккен ажы-төл бедик сүзүглелдиг, тура-соруктуг, бергелерге торулбас. Ол болза өг-бүлөгө ёзу-чаңчылдыг кижизидилгенин салдары болур.

Аныяк салгал өгбелернин чаңчылдарын сагып, сүзүглелин салбайн чоруурун көөргө, ада-иезинге, төрелдеринге өөрүнчүг. Ол болза өг-бүленин төлептиг салгалды кижизидер хүлээлгезин чон мурнунга күүседип, салгалдар аразында холбааны үспейн чорууру ол.

3.3. Өг-бүлө педагогиказының кол билиглери

Ниитизи-биле педагогика эртеми өөредилге-кижизидилге ажылын шинчилеп, ооң кол билиглерин, утказын, аргаларын тайылбырлап турар болгаш ол ажыл эгелээр дөстөрлиг, ужуктаар ужуктуг деп санап, оларны ук эртемде албан сагыр дүрүм, чурумчаан негелделер (принциптери) бар деп тайылбырлап турар. Өг-бүлө педагогиказының база кол билиглери бар, оларга дараазында чүүлдер хамааржыр:

Ооң кол билиглери:

1. Кижизидилге – кижини кижини кылыры: уругнуң мөзү-шынарын, үзел-бодалын, сагылга-чурумун, өг-бүленин дээди сүзүктөрүн, чаңчылдарын, ёзулалдарын, ужур-дүрүмнөрин төрөөн ажы-төлүнгө, өскүс арткан уругга, азырынды уругга, өске ада-иенин уруг-дарыына чаңгыс аай хамаарылгалыг хевирлээринин болгаш өөредиринин таарымчалыг байдалдарын тургузары.

2. Кижизидилгенин сорулгалары – ук чоннуң амыдыралының онзагай байдалына дүгжүп турар арга-дуржулганы, билиглерни база ужур-чаңчылдарны аныяк-өскөнгө дамчыдып, оларны төрөөн чонунун төлептиг салгалы кылдыр, чоннуң ёзулуг кижин дугайында үзел-бодалына даянып тургаш өг-бүлөгө хевирлээри.

3. Кижизидилгенин албан даяныр, салдар чедирер чүүлдери (бойдус, оюн, сөс, ажыл-иш, харылзаа, чаңчыл, амыдырал-чуртталга, уран-чүүл, шажын-чүдүлгө, үлегер-идеал (кижин-символ, төөгүлүг болуушкун-символ, сүзүк-бодал - символ).

4. Кижизидилгенин аргалары (угадылал, үлегер, дужаал, тайылбыр, алгыш-йөрөөл, дилег, даалга, элдээртиг, деткимче, шүгүмчүлөл, дугуржулга, аашкыныры – «кылбас мен» деп сөзүн бээри, буруузунары, буруузу миннири, өөредиг, суртаал, чагыг, ыдыктыг чагыг, көгүдүг, хоруг, шоодуг, баштак, коргудуг, кыжаныг, бак сөгленири, хемчег алыры)

5. Кижизидилгеге ажылгаар чепсектер (улустуң аас-чогаалы: көгүдүглер, үлегер домактар болгаш үлегер сөстөр, тывызыктар, дүрген-чугаалар, ырылар, кожамыктар, оюннар, эпос, тоолдар, маадырлыг тоолдар, бурун чугаалар, төөгү чугаалар, мифтер д.о.ө).

Үстүндө кириген өг-бүлө кижизидилгезинин кол билиглерин чаңгыстап тургаш безин сайгарары – келир үенин ада-иелеринге тускай сонургалдыг, чугула өөредиг болур-дур.

Өг-бүлө педагогиказын өөренип тура, тускай албан сагыр уджурлуг дүрүмнөр (принциптер) өг-бүлөгө кижизидилге ажылының утказы кайнаар угланган болурун чурумчудуп, ооң ниити утказын тургузарын, кижизидикчи арга-методтарны канчаар ажылгап болурун ниитизи-биле тайылбырлап турар. Өг-бүлө педагогиказынга хамаарыштыр мындыг принциптерни адап болур:

1. Салгалдан салгалче билиглерни, чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны үзүктөл чок дамчыдары. Бо байдалды төрөл бөлүк, өг-бүлө бүрүзүндөн көрүп, хайгаарап болур.

2. Демниг ажылга өөредир. Кады ажылдаары, бот-боттарына дуза кадары, өөрөтчири. Ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлөгө уруглар “демниг сааскан теве тудуп чиир” деп чүвени эрте-ле биле бээрлер.

3. Өг-бүленин улуг уругларының бичии дунмаларын ажаап, карактап кижизидеринге киржилгези. Аңаа киржип тургаш, элээди уруглар чүглө бичиилерин өөредир эвес, боттарының билир чүүлдерин катаптап, амыдыралчы дуржулгазын элбекшидип, байлакшыдып турар.

4. Назы-хар, оол-кыс аайы-биле ажыл хуваалдазы. Бо болза өг-бүлө педагогиказының эрте-бурунгу принциптеринин бирээзи. Ниитилелдин эге чадазында-ла эр улус аңнаар, балыктаар, а херээженнер өөн ээлээр, уругларын ажаап-карактаар, аыш-чем кылыр кылдыр оларның ажылы аңгыланган берген. Бо чаңчыл ам-даа бар: өг-бүлөгө эр улус ажылдың аарын кылыр, а херээжен кижини чиигин кылыр. Оол-кыс, улуг-биче уругларның кылыр ажылы база аңгы.

5. Кылган чүвезин төнчүзүнгө чедирери, ажыл бүрүзүнүн үре-түннелдиг болуру. Мында база улуг ужур-утка синниккен, чүгө дээрге тодаргай ажылды төнчүзүнгө чедир кылып тургаш, улуг-даа кижини, уруглар-даа оон утказын, ажыктыгын билип, ону бүдүреринге херек билиглерни, аргаларны шингээдип ап, мергезип, ажыл-ишчи кижини анаар.

Өг-бүлө кижизидилгезинин мөөңнеттинген дуржулгазы уругларны чүгө өөредирил, канчаар кижизидерил деп айтырылгарга харыыларны берип турар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.9. Тыва улустун кижиге дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыгының аразында харылзаазы чүде-дир?

2.10. Г.Н.Волковтун кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илередиңер. «Кижизидилге дээрге – үлегер болгаш ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» - деп эртемденниң үндүргөн түңнелинге бодуңарның хамаарылганын чугаалаңар.

3.11. Өг-бүле кижизидилгезиниң кол билиглерин тайылбырлаңар

4.12. Өг-бүле педагогиказынның кол үндезиннеринге чүнү кирип болурул?

5.13. Чаңчыл деп чүл, чижээн чугаалаңар.

6.14. Ёзулал деп чүл, чижээн тып тургаш шынзыдыңар.

7.15. Ужур деп чүл, кижиниң янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарынга кандыг ужурларны сагырыл:

- оваага келгеш;
- тараа соктаан, сизген кескен, инек сагган, ыяш чарган кижиге ужуражы бергеш;
- аржаанга келгеш;
- танывазы өггө баргаш.

8.16. Силерниң өг-бүлелерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл, эң-не хүндүлээр, бодуңарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарыңар, ёзулалдар дугайында презентациялардан кылыңар.

3-кү темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1.5. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

2.6. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.

3.7. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.

4.8. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, ар.3.

5.9. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрниң, ужурларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.

6.10. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың уңук дөстери. Кызыл, 1998. – 103 ар.

Орус дылда

1.5. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

2.6. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогика. М.- Элиста, 2006. С. 14-67.

3.7. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с.

4.8. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. М.: Знание, 1998.

4. **ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ**

Кандыг-даа чон аразында төрелдежип чурттаар, а тываларда ол чаңчыл шаг-төөгүден бээр кончуг нептерээн турган.

Сураглыг педагогтар А. С. Макаренкоң, В. Я. Сухомлинскийниң база амгы үеде бо айтырыгны шинчилеп турар эртемденнерниң сүмелери-биле алырга¹, чаңгыс өггө үш салгал чурттаары ажы-төл кижизидеринге таарымчалыг болуп турар. Оларның кайызы, кандыг үүле-киржилгелиг деп чүвени дес-дараалаарга мындыг:

¹ Ушенина Т. Гармония взаимоотношений между поколениями в семье как условия ее благополучия. Воспитание школьников. 2002. № 7, с. 36.

1. *Өгбелер* – кырган-ава, кырган-ачазы (ада-иезиниң ада-иелери), кырган-ача, кырган-аваның ада-иелери, оларның уруглары. Өг-бүле кол нуруузунда кырган-ава, кырган-ачазы-биле кады чурттаар, ынчалза-даа өске төрөлдери-биле – даайы, даай-авазы, угбазы, акызы – чаңгыс өгге турар таварылгалар база бар апаар.

Өг-бүле деп нарын сөстүң тывылганы база дыка солун. Өг дээрге көшкүн чоннарның чурттаар кидис оран-савазы – өгбелеривистиң салгалдан салгал дамчыдып хайырлаан эртинези. Чырык өртемчейниң - Делегейниң бичии овуру – Өг. Эргин, эжик, хаяапча, кожалаң, хана, илдиргелер, ынаалар, хараача, багана, ожук – өгнүң тургузуунда кайы-бирээзи чокта өг өг болбас – шуптузу амыдыралда дег ыдыктыг хүлээлгелерлиг. Эжик ажып, эргин артап, өгже кирген кижини менди солчуп кирер. Хаяапча – изиг-сооктан камгалал, кожалаң – өгнү куржаан «буян-чолдуг күштүг холдар», ханалар – «дазылдар» - «салгалдар», илдирге – быжыглал, ынаалар - «янзы-бүрү оруктар», херелдер, хараача – хүннүң дээрбээ, дээвиир, «дээр» [Э. Мижит «Өг» лириктиг-философтуг шүлүглел, а. 21-28].

Ынчангаш, өгбелер дээрге өгге хамаарышкан тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнүң эдилекчилери, тарадыкчылары, сайзырадыкчылары. «Бүле» деп сөстү эртемден Б.И.Татаринцев мынчаар тодарадып турар: бүле – чылыг дээн уткалыг [], ынчаарга «өг-бүле» - «чылыг өг» деп болур. Ында чылыг деп сөс янзы-бүрү утканы илередип болур. Өгнүң кежигүннериниң аразында чылыг-чымчак хамаарылгалар, өг кажан-даа чылыг, оду өшпес, кыжын-даа, чайын-даа.

Өгбелерниң уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези шуут тускай болур:

а) тыва өгбелерниң чаш, элээди уругларга хамаарылгазы кончуг буянның: сүмелээр, угаадыр, йөрээл салыр, кончуттунмас, чемелевес, чүгле чагыыр, эргеледип-чассыдар. Эң-не кол чүве – кандыг-даа берге айтырылганы оожум, топтуг сайгарып, тайылбырлап, билиндирери болур. Өг-бүле педагогиказы өгбелерниң дуржулгасындан тывылганында утка бар;

б) мерген угаанныг, өндүр өгбелер уруг-дарыының, төрөлдериң чуртталгазынга, өг-бүле аразынга киришпес. Кандыг айтырыгны, канчаар-даа шиитпирлээри – өг-бүле ээлериниң бүрүн эргези-дир деп санаарлар, ынчалза-даа кыдыындан элдээртир айтып каап олулар. Уруг дою, баш дүгү хылбыктаарының дою, куда дээш кижиниң назын дойларының хүндүлүг аалчызы.

Хар-назыны ылгалдыг салгалдар чаңгыс өгге чыгып алырга-ла, чуртталга дораан аайлажып, эптиг-чөптүг апарбас. Салгалдарның кады амыдырап-чурттаары бот-боттарынга кичээнгейлиг болуру, дузалажыры тускай өөрөдиг болур. Салгалдар аразының харылзаазын *дөргүл-төрөл улус* тудар, ону быжыглаар – хүн бүрүдө өөрөдилге, эртем-сургуул, ажил-иш, корум-чурум, өг-бүлениң айтырылганының талазы-биле аныяк-өскенге үлегер-чижек болур. Аңаа өөренири чугула, чүге дизе салгал бүрүзүнүң сагыыр чурум-дүрүмүн ында айтып каан.

2. *Ада-ие* – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижини кылдыр өстүрер улус. Ону бойдус ынчаар чаяаган. База хоойлу-дүрүмдө ынчаар көрдүнгөн. Уругну эргеледип-чассыдып, тодуг-догаа кылдыр өстүрер арга-дуржулга ада-ие бүрүзүндө бар. Ынчалза-даа оларның «чайлап болбас чаңгыс өргени бар» – ажы-төлдү төрөлдөжип чурттаарынга, угун-дөзүн билиринге, өгбелерин хүндүлээринге өөрөдири. Чүгө дээрге «төөгү билбес кижини төрээр, төрөл билбес – түрээр» болгай. Төрөлдиг, ха-дунмалыг кижиниң сагыш-сеткили кезээде чиик, каткы-хөглүг болур, чүгө дээрге ол аарыг-аржып, доңуп-түрөзе-даа, аңаа дуза чедириптер, ону камгалаптар улузу бар деп чүвени билир. Херек апарганда, боду ыңдыг дузаны чедирер харысалгазын күүседиринге белең.

3. *Ажы-төл* дээрге назы-хар талазы-биле аразында элээн ылгалдыг, өгдө чүгленип, өзүп оран аныяк-өскөн. Олар ада-иениң ажаалда-тежээлдезинде турар болгаш угба, акыларынга, кырган ава-ачазынга карактадып, оларның дузасы, өөрөдиг-биле билиглерни, чуртталгага херек арга-дуржулганы чедип ап турарлар. Ажы-төл – бистиң салгалымыс. Олар ада-иениң, өгбелерниң угаадыг-сургаалын хүлээп ап, шингээдиң алгаш, келир үдеги салгалга (боттарының ажы-төлүңгө) дамчыдарда, ук өөрөдигни байлакшыдып, бодунуң арга-мергежилин база немээр. Ынчангаш салгал бүрүзү кижиниң ниитилелиниң чарылбас кезээ болуп, алыс ниитилелдин бурунгаар депшилгезинге киржиң турар.

Уруг кижизидилгезиниң утказы ханы, делгем. Ынчалза-даа оларның шингээдиң алып, чуртталгага удуртулга кылыр кол билини – ада-иезинге ынаа, оларны хүндүлээри, акы-угбазынга, кырган-ава, кырган-ачазынга мөгеери, төрөлдери-биле сырый холбаалыг болуру. Чүгле мындыг ёзу-чаңчылга кижизиттинген уруг чоргаарланыр өгбелерлиг, быжыг найыралдыг, байлак чуртталгалыг өг-бүлелиг, дөргүл-төрөл чоннуг болур.

Аныяк-өскөн өгбелерни хүндүлөп, оларга мөгеер. Өгбелерниң угаадыгларын, чагыс-сөзүн сагыыр, салгалдан салгалче дамчыдып чоруур. Оларга эргеленип-чассыыр, хүн бүрүдө дузалажып, сеткилин өөртүр.

Уруглары, уйнуктарының хүн бүгүдеги кичээнгейи, сагыш-салыышкыны кырганнарга кедер хептен, чиир чемден артык үнелиг. Ону черле утпаза чогуур.

Бичии уруглар улугларның сөзүн дыңнаар, ында чагыс, сүме, өөрөдиг, чеме дээш кандыг утка барын угаап, «ие сөзүн ижиң болбас, ада сөзүн ажырып болбас» дээрзин утпас, шингээдиң.

Өгнүң уруглары боттарының аразында база эп-найыралдыг, дузааргак, кээргээчел, акы-угбазын хүндүлээр. Найыралдыг өг-бүлениң эге-дөзү ыңдыг болур ужуруг. Ынчалза-даа чуртталга чуртталга-ла болгай, өг-бүлеге черле чаргы-маргыш үнүп кээр. Бот-боттарын дорамчылавайн, маргыжып билири база өөрөдиг. Уругларны чүгле өг-бүлезинге эвес, өске-даа хөй-ниити черинге үлегер-чурумнуг чоруур кылдыр чаңчыктырар.

4. *Дөргүл-төрөл*. Тыва чон төрөлдежип чурттаар чаңчылын ам-даа салбаан. Үш ада дужу чедир бот-боттарын кагбас, эдержип, дузалажып чоруурлар. Ынчангаш, төрөлдежип чурттаарын тыва өг-бүлениң онзагайы кылдыр демдеглеп турар. Ол дээрге салгал дамчыыр чаагай чаңчылдарның бирээзи болур.

Төрөл деп чүл? Ооң канчаар тыптып келгенин, кандыг хевирлиг болурунуң дугайында тайылбырларны эртемден М. С. Байыр-оол бодунуң ажылдарында алыс төрөл чоруктуң утказын, төрөлдер аразында эргелер болгаш хүлээлгелерни айыткан [1, а. 93 – 96]¹.

Алыс төрөл дээрге кымнарыл?

—«Төрөл чоруктуң алыс боду чаш уругнуң төрүттүнгени-биле холбашкан биологтуг барымдаа-дыр. Бир кижиден өске кижип тыптыр, ададан — уруглар, кырган ада-иениң уйнуктары төрүттүнер. Шак ындыг төрөлди дорт төрөл дээр». Тывалар төрөлдерин «*хан төрөл, чоок төрөл, ырак азы элеге төрөл* деп ылгаар» деп автор айыткаш, ук билиглерниң утказын мынчаар көргүскен: «*Хан төрөл дээрге чаңгыс ададан азы иеден үнген, бир өгбеден укталган бөлүк кижилерни ынча дээр*»[1, а. 93].

—«Көшкүн өг-бүлеге хан төрөл ийи кезекке чарлыр: *ие төрели* база *ада төрели*. *Үш ада үезинде төрөлдерни чоок төрөл* кылдыр санаар. Чоок төрөлдиң угу оон узудап, *дөрт ададан ыңайлаарга, ырак төрөл дээр*».

—«Тывалар *ада төрелин хан төрөл дээр*. Чүге дээрге ада кижип — уругнуң чаякчызы. *Ие төрөл — хин төрөл*. Чүге дээрге уруг иезиниң иштинге тыптып келгеш-ле, ооң-биле хини тудуш, өзүп, доругар. Чырык черге төрүттүнгеш, аваның аа сүдүн ээп өзер.

—Ада-ие болгаш уруглар аразында удур-дедир хүлээлгелерлиг, бот-боду дээш ниитилел мурнунга харысалгалыг. Ону ниитилел-биле *харылзаа* азы *социологтуг барымдаа* дээр. Ынчангаш *алыс төрөл* деп билиг ханы уткалыг, биологтуг болгаш социологтуг барымдааларның каттышканын көргүскен билиг болур. Ону шиңгээдип ап, хан төрөлдиң арыын сагыыры албан.

Тыва чаңчыл-биле алырга, кижиниң өгленген соонда тыптыр төрөлдери база бар деп эртемден бижип турар. Эр, кыс улуска хамаарыштыр *каты — күдээзи, кат-иези — күдээзи, бээ — кенни, кунчуу — кенни, чаавазы, честези, чуржузу* деп адаар. Ук сөстөрни чер-чер аайы-биле адаары ангы-ангы. Чижээ, литературлуг дылда *чаавазы* дээр, а чамдык диалектилерде ол-ла сөстү *чеңгези, күүйү* дээр. Ында кандыг-даа кем чок, маңаа хамаарыштыр маргыжып, чемелешпес.

Оон ангыда тываларда «*чурт төрели*» деп билиг бар. Чаңгыс аалга төрүттүңүп, ойнап өскен уруглар бот-боттарыга өөренип, эш-өөрүн чоок кижилери кылдыр санап, алыс төрөл улузу-биле чуртталгада эдержип эгелээрлер. «Бак төрөлдиң орнунга хары кижип дээр» деп үлегер чугаа база моон дөстөлгөн.

Хан азы чоок төрели база чурт төрели-биле эптиг-чөптүг, найыралдыг, демниг чурттаары – тыва өг-бүлениң шагдан бээр онзагай им-демдээ, чарылбас кезээ. Ол чаагай чаңчыл ам-даа бодунуң үнезин чидирбээн.

Тываларның тос ада дужу чедир төрөлдежип чаңчылы бар. Ында улуг утка-ла бар. Ынчалдыр хан болгаш чоок төрөл улусту өглеништирбейн, ук-ызыгуурнуң үре-садызының арыын сагыырынга аныяк салгалды өөредип чоруур.

5. *Төрөл-бөлүк улус* – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларның уруглары, уругларының уруглары.

Тывада ат-сурагылыг, алдаржаан төрөл бөлүктерден Буян-Бадыргының угу монгуштарны, С. Пюрбю, С. Сарыг-оолдуң угу адыг-түлүштерни, Таңдының оюннарын, Көп-Сөөктүң салчактарын, Тес-Хемниң сояннарын, Чаатының донгактарын, Сүт-Хөлдүң ондарларын адап болур. Төрөл бөлүктер тускай хонаштарлыг, мал одарладыр, тараа тарыыр черлерлиг, анчаар тайгаларлыг, чүдүүр ыдык малдыг, ыяштыг, дагыыр арт-сынныг.

Чижээлээрге, Кара-Хөлдүң чону хөл дагыыр чаңчылын катап эгидип алган. Чылдың-на иргиттер, салчактар, хертектер төрөл бөлүк аайы-биле ол ёзулалды эрттирип турарлар. Сүт-Хөлдүң ондарлары Александр Сүүр-оолович ондарның удуртулгазы-биле бодунуң ие угу өгбелериниң чүс-чүс чылдардан чурту болган Манчүрекке төрөл-бөлүүн, төөгү-салгалының, чаңгыс кижиден укталган төрөлдерин 2010 чылдан эгелеп, үш чыл болгаш-ла чыып эгелээни база бүгү Тываның дөргүл-төрөл улустарына үлегер болуру магат чок.

Чүге дээрге А.С. ондарның бодап турары болза: «Культуравысты, ёзу-чаңчылдарывысты болгаш арыг дылывысты кадагалап артырар болгаш келир үеге дамчыдып чедирер талазы-биле харысалга улуг салгалдарда онаажып турар» деп демдеглээш, ол харысалганы чуртталганы эрткен, боттарының ук-дөзүндөн улусчу чаңчылдарны, дылын, культуразын сиңирип алган кижилер – өгбелер, төрөл-бөлүк улус дамчыдып шыдаар деп чугаалап турар.

Мындыг чыыштарның сорулгазы: аныяк өскенни хүндүлээчел, төрөлзирек, дузаарак, төрөл ук-төөгүзүн тодарадып, тургузуп билиринге, дөргүл-төрөл улусун ада-иениң талазындан салгалдар дамчыштыр таныыр болурунга кижизидери; оларны өгбелерниң чаңчылдарын, ужуруларын, ёзулалдарын сагып, төрөөн тыва дылынга харылзажып чурттап чоруурунче, боттарының уругларына ол тыва чоннуң үндезин культуразын дамчыдарынче угландыраары болур [Ондар, 2017, ар...].

2007 чылдан эгелеп бүгү тыва чон өгбелеривистиң салгалдарга арттырып каан дагылга ёзулалын сүзүктүг бедик Бай-Тайга улуг арттынга эрттирип эгелээн. Ол Ава-чуртувус – Тываның бурунгаар сайзыралы дээш, өг-бүлелеривистиң аас-кежиктиг чуртталгазы дээш, соовус салгаар ажы-төлүвүс дээш эрттирип турар дээди чаңчыл.

¹ Скобкалар иштинде саннар 21-ги арында ажыглаан литератураның дугаары, арны.

Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары

Чаш уруг тускай кижилер төрүттүнгө-даа, ол черле кандыг-ла-бир төрелинге дөмейлешип, өскээр чугаалаарга, ада-өгбелерден дөзөп алган даштыкы болгаш мөзү-бүдүжүнгө хамаарышкан шынарларлыг. Чижээ дайын дөзөп дурту узун, кадык-шырак, ачазы ышкыш карактары шангыр дээн даштыкы шынарлар, а оожум-топтуу, кижизини, ажылгыры – мөзү-бүдүжүнгө хамаарышкан болур. Ону *ук-ызыгуурнуң салгаары* дээр. Ындыг шынарлар салгалдан салгалче, эвээш-биче, хөй-даа болза, албан дамчыыр болгаш уругнуң сайзыралының эге дөзү, үндезини болуп, анаа эки-даа, багай-даа салдарны чедирип болур. Оларга мага-бот, омур-хевир, дурт-сын, уран-чаяалга, аарыглар дээн ышкыш шынарларны хамаарыштырып болур-дур. Тыва кижилер «бо уруг иезин дөзөп - шевер, азы бо оол адазын дөзөп - аңчы» дээр. Чок-ла болза аажы-чаңы хедер, дүржоктаныр, улус дора көөр кижини – «ёралыг, дүржок, ачазы ындыг чүве ийин» - дээр. Чон караа чазар эвес.

Бичии уруг өзүп-доругуп турар үезинде ону долгандыр турар чоок улусун (ада-иезин, өгбелерин, төрелдерин) өттүнүп тургаш, оларның үлегеринге аажы-чаңын хевирлээр, ону *угун дөзээр* дээр.

Өгленирде сагыр хоруглар дугайында билиглерни эмчи эртеми берип турар. Оларның кол утказы мындыг: үре-сады үр үеде – дөрт салгал чедир бодунуң ызыгуур салгаар шынарларын чидирбес. А кады төрөп азы чоок төрөл улус өгленгенде, дөмейлешкек ханнар каттыжар. Ол чылдагаан-биле мага-боду чедир сайзыраваан, угааны четпес, мирит, караа көзүлбес, кулаа дүлөй дээш кандыг-даа четпес-дудуу уруглар төрүттүнүп болур. Ындыг таварылгалар салгалдар дамчып келген өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарын каржызы-биле үрээни болур.

Чамдык таварылгаларда салгалдан салгал дамчып кээп болур аарыглар база турар. Салгал дамчыыр аарыгларга нерви системазының, хан-дамырның, кеш база өкпе аарыглары хамааржыр. Оларның иштинден эмнеттинмес, салгалдан салгалче хөй кижилерни «чип» чоруур аарыгларның дугайында билип алыры артык эвес.

Шизофрения – (тывалар тенек-аарыг дээр) угаан баларадыр аарыг. Оон аараан кижилер бот-башкарнып-даа, ажыл-даа кылып шыдавас. Ада-ие, төрелдерниң азыралы чокта, чурттай албас, инвалид апаар. Ынчалза-даа назыны узун, кырыгыже чедир чурттаар.

Эпилепсия – баш мээзи араанда тыптыр, тыртар аарыг. Аарыг кире бергенде, кижилер курлуп, сириңейни бергеш, медресин ышкыныптар, аксындан көвүк төктүр. Аарыгның кирери дораан анаа-даа апаар, үр-даа болур.

Олигофрения – угаанының четпези азы баларгайы. База ызыгуур салгаар аарыг.

Өг-бүлениң уруглары шуптузу ук-салгал дамчыыр аарыгларлыг болбас, чамдызы каң-кадык-даа болур. Чаңгыс-даа болза, хоочураан аарыг уругну ажаар-тежээри черле берге. Ынчангаш өгленир мурнунда ук-ызыгуурнуң кадыкының байдалын билип алыры эргежок чугула.

Айтырыглар болгаш онаалга

1-8. _____ Өгбелер деп кымнарыл, силерниң өгбелеринерден кымнары адап болур силер?

2-9. _____ Силерниң сактып турарынар-биле: улуг назылыг төрелдеринерден, кырган-ачаңар, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугаалаңар.

Чижээ: Тываның херээжен чогаалчызы, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, уругларының авазы, кырган-авазы Мария Аман-ооловна, уругларының ачазы, кырган-ачазы Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи хирург Семен Седипович Күжүгеттерниң «Тываның үлегерлиг өг-бүлөзи» деп хүндүлүг аттын эдилекчилериниң дугайында шинчилел ажылын мында үлегер кылдыр чорударын сүмеледивис.

3-10. _____ Немелде номчулгаже Тываның болгаш Россияның чоннарының база бир билдингир чогаалчызы Мария Күжүгеттин капсырылгаже киирген «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагы – өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар. Кандыг чагылары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларыңардан кайызын адап болур силер?

4-11. _____ Чагыларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыларын ада-иеңер-биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаалчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам, азы кырган-авамның чагылары, азы өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгалаңар.

5-12. _____ А.К. Ооржактын капсырылгада кирген «Уктуг идик чылыын салбас, ук-ызыгуур чаңчылын кагбас» деп очергин номчааш, «Ук ада-өгбөзи, оларның салгалынче ханын дамчаан чолу, ызыгууру, дөзү» деп темага очерктен бижирер.

6-13. _____ «Салгал ыяжын» ада-иеңер, төрөл улусуңар-биле демнешип тургаш, тургузуңар. Алыс төрөл, хан болгаш хин төрөл дугайында чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадыткаңар.

7-14. _____ Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл- төрөл дугайында үлегер домактарын чыып бижирер, оларны шээжилеп алыңар, амыдыралга ажыгалаңар.

45 дугаар темага ажыглар литература

Тыва дылда

1-8. _____ Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2016. -112 ар.

2-9. _____ Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжыңдан // Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.

3.10. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл, 2020, ар. 36; 374-379.

4.11. Күжүгет М.А. «Өгбө чагы- өндүр» // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл. ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015.

5. — Ондар А.С. Манчүректен дазыл дырткан...Кызыл, 2017.- 150 ар.

12.

6. — Ондар Ч. Өг-бүлө харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.

13.

5.14. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дестери. Кызыл, 2002. – 103 ар.

6.15. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138дугаар, төнчүзү июль 23, ар. 2, 4.

Орус дылда

1.4. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.

2.5. Кара-оол Л.С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенин-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2015. С. 35-41.

3.6. Никитин Б.П., Никитина Е.А. Мы и наши дети. М., 1979.

1. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ КИЖИДИКЧИ САЛДАРЫ: ИЕ КИЖИ. АДА КИЖИ

Ада-ие улус кандыг болурул деп айтырыг болганчок салдына бээр. Аңаа хөй, янзы-бүрү харыларны берип турар. Бистиң билип турарывыс-биле алырга, ол харыларның бирээзи – бүдүш дугайында чугаа. Чүге дээрге уруг төрүттүнүп кээрге-ле, ооң хиндиин адап, оон эгелээш-ле оол, кысты, келир үеде келин, күдээни, ада-иени төлөвилеп эгелээр. Назы-хар чедип турда, мөзү-бүдүштүг, чүткүл-соруктуг, ажыл-ишчи аныяк кижжи өг-бүлө тудуп, ада-ие болурунга белеткелдиг болуру чугула деп өгбелеривис санап чорааннар.

Тыва өг-бүлөгө кижизидилгениң кол өзээ — ук чоннуң кижжи дугайында өөредии. Кижизидилге деп сөстүң тывылган дөзү безин «кижи» деп демдеглээн бис. Кижини эзулуг кижжи кылдыр кижизидери. Мындыг дүрген чугааның утказын ап көрээлинер: «Кижжи кижини кижжи дээрге, кижжи кижини кижжи дээр, кижжи кижини кижжи дивеске, кижжи кижини кижжи дивес». Бо тыва чоннуң мерген угаанының херечизи делегейниң чоннарының этиктиг болгаш шажын культуразында, амыдыралчы (философчу) үзел-бодалдарында кижизидилгениң алдын дүрүмү болуп эртемде-даа турумчуй берген ыдыктыг чагыг болур. Орус дылда: «(Не) поступай по отношению к другим так, как ты (не) хотел бы, чтобы они поступали по отношению к тебе». Тыва дылда: «Өске кижилерни сенээ кандыг (кижизиг) хамаарылгалыг болурун күзээр-дир сен, ынчаар (кижизиг) бодунну алдын. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге – делегейниң чоннарының мөзүлүг кижжи кандыг болурул, деп айтырыгга каттыштырган чаңгыс аай, чүүлдешкек харызы болур-дур.

Ынчалза-даа ада-өгбелеривистиң чүс-чүс чылдарда салгалдан-салгалче дамчыдып берип чораан өг-бүлө кижизидилгезинге хамаарышкан угаадыглары ам бо хүнде сагыттынмайн турары хомуданчыг. Ада-ие ажы-төлүн эки кижжи кылдыр кижизидер талазы-биле харысалгазын үреп, оларга бүгү талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузар турбуже оларны каап, түредип, чер кезидип, оораланыр, арага-дарыже сундугар шын эвес орукче чыгап турар.

Ада-ие уругну чүглө чырык черге чаяп каар эвес – ол чүглө ооң амыдыралының эгези болур. А кижизидилге кымның херээл? Бир эвес ада-ие оларның адын төлептиг эдилээр эки кижилер кылдыр өстүрүп каар болза, олар боттары ада-ие болу бергеш база ажы-төлүн мөзү-бүдүштүг, күзел-соруктуг ажылчын болур кылдыр өстүрер. Кырый берген ада-иезин азыраар. А төлептиг эвес кижизиттинген уруглар ада-иезиниң азыралын билир бе?

ИЕ КИЖИ

Бурунгу тывалар кижини, ылаңгыя ие кижини бурган дижир чораан, Ие кижиге чүдүп, мөгееери база тыва чаңчыл болур. Чүге дээрге ол чырык черге төлдү чаяар. Аа сүдү-биле эмзирип, өпей ырын ырлап, доруктур азырап, угаан киир сургап, кижилерге экииргек, дузааргак, хүндүлээчел болурун чагып, ажыл-ишке өөредип каар өндүр кижжи - Ава. Ынчангаш аныяк өскен ие кижини хүндүлөп, ону камнаар кылдыр өөренири — өг-бүлениң уруг-дарыының ыдыктыг хүлээлгези [Кенин-Лопсан, 2010, ар. 12 – 22].

«Чырык чер кырында кижиниң иези дег хайыралыг чүве чок. «Иезиниң сеткилин хомудаткан төл кирер чер тыппас» деп өгбелеривис угаадып чораан болгай. Оол-даа, кыс-даа кижжи төрөөн иезиниң адын дорт адавас чораан. “Авай, авам”-дээр. Оон ынай, улуг назылыг кижиниң база хүндүлүг кижиниң адын ойзуп адаар чораан. Ооң кандыг-бир талазын барымдаалап, шолалап адаар [Кенин-Лопсан, 2010, а. 6]. Чижээ, ат-сурагылыг дарган кижини «Дарган кырган-ачай, азы акый» дээр.

Чаш уругну база бурган дижир чораан. Чаш уруг ыглатпас, камнаар, карактаар, чаптап чассыдар, чажындан чараш чүүлдерге, чугаа-домакка, ёзу-чурумга өөрөдир.

Чаш уруг кавайын кончуг хумагалаар, ону черге сиртиледир дүжүрбес, уруг куьду чайлаар дижир. Ук шынында болза кавай дээрге кижичи амытанның төрүттүнгөн соонда, бир дугаар доругуп өзөр уязы болур [база ында, а. 7]. Шаандагы тывалар уруг кавайын эң ыдыктыг эт кылдыр көөр болгаш ону черле үрөвөс чораан.

Тыва улустун база өске-даа чоннарның үндезин культуразында аваның өпей ырызы үнөлөп четпес кижизидикчи салдарлыг арга болурун демдеглээри чугула. Өпейлевишаан чаш төлүн ие кижичи чассыдып, эргеледип, оожургадып, удудуп чайгаар. Ол ыры чүглө аваның чаш төлүнгө ханы ынакшылындан, ол дээш сагыш-човаашкынындан төрүттүнер ыры болур. Ие кижиден өске өпей ырыны кым-даа чедингир күүседип шыдавас - деп, академик Г.Н.Волков айтып турар.

Ие кижичи бүгү сеткилинден уруунга ынакшылын илередип ырлай бээрге, чаш уруг чайгаар-ла оожургап таалай бээринден өске улаарап оттувас, сырбаннавас база болур. Дагестан улустун шүлүкчүзү Расул Гамзатов мынча деп угаадып турар: «Аваның өпей ыры делегейде эң-не кол ыры, кижичи төрөлгөттөннүн ырыларының эгези. Ол өпей ыры турбаан болза, өске ырылар турбас ийик. Ол чокта делегейге өөрүшкү эвээш, аас-кежик ховар, шүлүк-даа чок турар чадавас».

Тыва чоннун «Тоолдун тывылганы» деп бурун-чугаазында ие кижиниң өпей ыры тоолдун эгези болган. Ие кижичи узун тоолдун маадыры болган дижир. Төлүн божан ие кижичи өпей ырын ырлаар ужурлуг, өпей ырын дыннаан оол маадыр болур, иезиниң өпей ырын дыннаан уруг шевер болур дижир.

Тоолдун эгези — өпей ыры дижир.

Баштайгы тоолчу — ие кижичи дижир.

Кижичи ниитилелиниң амыдыралынга херээжен улустун салымы дески турбаан. Ол чуртталганың кандыг-даа аагын көргөн. Ынчалза-даа кайы-даа шагда эр улус аңаа хандыкшылын, ынакшылын көргүзүп, мөгөйип, хүндүлөп, ажы-төлүнүн иези/авазы деп үнөлээр чораан. Ынчаар-ла херээжен кижиниң ёзулуг овор-хевири тургустунган, кандыг-даа чоннун тоолдарында, тоолчургу чугааларында, уран чүүлүндө ол албан чараш, угаанныг, чечен-мерген, аттары безин онзагай: Алдын-Дангына, Хүн-Кадын, Ай-Кадын, Чараш Елена (Елена Прекрасная), Мерген Василиса (Василиса Премудрая), Хензигбей (Дюймовочка) дээш-ле баар.

Кыс уругларны частып олар чечек, ээлгир хаак, дорг, хөнү чойган-биле дөмейлээринде база утка-ла бар. А оларга чугаалап турар ынакшылдың сөстери кандыг ийик: эргимим, чаражым, хеймерим дээш-ле баар болгай. Улусту ынчаар хөлзедиптер кыс улустун бүдүжүн кандыг им-демдектен шуткуп куткан ирги дизе, эге-дөзү даштыкы хевириниң чаражында, силинде. Кыс кижиниң бүдүжү – оң чечен-мерген угаанында.

Ие кижичи ажы-төлү, барган ашаа, ал-боду дээш үш дакпыр боданып, амыдыралды шимчедип чоруур. А бойдустан чаяттынган уран-мергежилин шимчедипкенде, ажыдышкыннарны кылып, улуг чедишкиннерге чедер.

Удазынга ораашпайн, улуг ижин бүдүрүп, идик-хевин каастап-даарап, өөк-маагын илбишаан, саан-савазын салбайн, улусту кайгадып, мактадыры база бүдүш-түр.

Улугну хүндүлөп, бичиини сургап, эскериичел, сөзү эвилең-эптиг чорууру база кыс бүдүштүн шынары-дыр. Ындыг уругларны кижичи улуг, чоруу чолдуг болур.

Күш-шыдал эр кижиче хамааржыр-даа болза, бо берге үеде бодун камгалап билер аргаларны өөрөнип алган кыс уругларны көөрге, магаданчыг. Кыс бүрүзү ындыг болуру күзөчиг.

Эрес-шудургу, эртем-билигил, ажыл-агыйлыг, өнчү-хөрөңгилг болуру үениң негелдизи. Ажылгыр, үүлези бүдүнгүр, бергелерге торулбас, омак-сергек болуру бо үениң ёзулуг кызы ол эвес бе?

Ие кижичи – өгнүн чырыткызы, одааның ээзи. Оң шынчызы, ашаанга бердингени, ажы-төлүнгө ынак, олар дээш туржуп, сүзүглелин хумагалап чорууру база-ла кижизиг бүдүштүн илерели.

Кыс кижичи чазык боор. Оң чылыг хүлүмзүрүүндө эргим-чаражы, ээлдек-эптии көстүр болгай.

Кыс кижиниң хеви база улуг уткалыг. Каас-шиник, шынарлыг хептиг болуру күзөчиг, ынчалза-даа, «хевиниң шинчизи-биле уткуур, угаанының шинчизи-биле үдээр» деп үлегер чугаада ужур-ла бар. Ону келин кыстар сагыжынга дүүп алыры артык эвес.

Кыс кижичи – чуртталганың каазы, сүзүглели. Оң бүдүжүнүн дугайында төнчү чок бижип болур, мында чүглө кол шынарлары көргүстүнгөн. Мында кысты мактаар сеткил чок, оң бүдүжү кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга харыылаар дээн күзел-биле чараш сөстөр бижиттинген. А багай талаларын балап, эдип-чазап чоруур болза, кезээде чараш болуп артып каар.

Кыс чаялга дээр-ле ие чаялга дээни ол. «Өртемчейде дириг бойдушту Ие-Чер бодарадып турар, чырык черге амыдыралды ие кижичи чаяп турар» деп мерген угаанныглар чугаалаан болгай. Азарганчыг чаштын баштайгы сөзү – «авай», амыдыралдың айыыл-халавынга таварышкаш, база-ла «авай» дээр бис. «Ава» деп сөс-биле сөөлгү орукче чоруткуже кады чоруур бис деп чүвени кижичи бүрүзү билер.

Тыва чон кезээ-мөңгөде буян-чол бүргээн иени авыралдыг, энэрелдиг авам дээр, ачылыг хүнге дөмейлээн, кажан шагда амыр орбас холдарын кайгамчык хуулгаазын дээр, оң өткүт мерген угаанын «Ие сөзүн ижип болбас» деп үлегер сөсте сиңирген. Ававыстың авыралын, буян-кежиин, ажаалын хүндүлөп чурттап чоруулуңар.

Ие дугайында чылыг, чымчак сөстөрни, ырларны, шүлүктөрни, тураскаадыгларны, мөгөйиглерни, йөрөөлдерни кым сөглөвээнил!

Тываның улустун чогаалчызы А.А.Даржайның чогаалдарының өзөк темазы база АВА.

Авамның чагыглары

Амыдырал-чуртталгамга чамдык өйде
Аксым-кежи аяам долдур куттуна бээр.
Ажыл-херээм аайлажы чогул турда,
Өөрүшкүм ажа шураан шай дег апаар...
«Өршээ, Бурган! Күжүр оглум хөлүн эрттир
Өөрбе!» - деп, авам дүшке чагып олар...

Ажылымга, чуртталгамга бир-ле чүве
Аар моондак, доора чудук болу бээрге,
Ажып чадап, ажаанзырап кылыктангаш,
Холдарым шуут салдынары кыры келир...

«Хоржок оглум, кылык-чарың хөрлээлетпейн,
Өжүр!» - диген авам хоруу дүшке кирер.

Дагны көрбейн, элекке-ле эдээм астып,
Далаш күскээ дөмейлештир сүтке дүжүп,
Болур-болбас чүүлдерге элзеткештин,
Бодал чокка чазыгларны кылгылаар мен...

«Дүлгээзинге, күжүр оглум, алыспа!» - деп,
Дүшке кирип, авам мени сургап олар...

Авайымның эргелеткен хүлүмзүрүү,
Авыралдыг буян болган чымчак караа
Дүмбей дүннүң кылын шывыын соя тыртып,
Дүнен чедир, алдын хүн дег, чырып турар...

Хүннүң чырыы шонгужеге, дүшке кирип,
Күжүр авам шуглаам эдип ора хонар.

Тайылбыр: Дүнен – даң бажы

АДА КИЖИ

Эр улусту өг-бүлениң азыракчызы, даянгыш-чөленгижи, камгалакчызы (чаглаа) болур кылдыр бойдус чайгаар чаяган. Ынчангаш оол кижиге күш-шыдалдыг, күдөр эр кылдыр өзери черле албан, а бир эвес ол арган, ырбыска болур болза, амыдыралга ооң үлүүнге таваржыр кадыг, күш үндүрер ажилдарны кылып шыдавайн, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг-даа апаар. Чоннун тоолдары, тоолчургу чугаалары-биле алырга, оол уруг Дээр-адазын, Чер-иезин дамчыштыр күш-шыдал кирер, ооң ат-шолазын безин олар-биле холбаан боор – Дээр оглу Демир-Мөге, Хүн оглу Хүлер-Мөге, Ай оглу Алдын-Мөге дээш-ле оон-даа хөй чедингир, мерген ат-шолаларны адап, тып болур.

Амгы үеде күш-шыдалды сайзырадырының тускай хөй-хөй аргалары бар. Ону билдилии-биле ажыглап, боттарынга таарыштырып тургаш, даштындан көөрге, шилиндек, күш-шыдалдыг кылдыр бодун эдип-чазап алган оолдар чараш. Ооң-биле чергелештир херек чок черге хөрөөн чайып, күжүн көөргөтпезин олар база билир ужурлуг.

Тыва чоннун төөгүзүндө оол уругнун кижизидилгези аът-биле сырый холбашкан. Ооң ужуру улуг: аъттыг болуру дээрге, ону камнаар, ажаар, карактаары, аңаа ынаа болгай. Аъттыг кижиге ол эки шынарларны шингээди алып болганда кижилерге, өске-даа дириг амытаннарга чаагай сеткилдиг болурунун эге-дөзүн оон алып. Кижиге, малга каржы, ыт-куш соккулаар оолду (эр кижини) көөрге, чаржынчыг болгай.

Оол уруг аъдын чүгле кадарар-карактаар эвес, ону каастаар. Чес, мөнгүн шуткуп тургаш, кылып каан чүген-чуларлыг, тыва эзерлиг, дең-дески узун аргамчылыг болуру дээрге-ле, кеш, хөм, демир-биле ажылдап билири, ус-дарган мергежилди шингээди алыры ышкажыл. Эр улустун шевер холдары улусту магададыптар болгай. Ынчангаш оолдар тудунгур-кавынгыр кылдыр өзүп сайзыраар ужурлуг.

Аътты эзертеп, мунуп билири база тускай өөредиг-дир. Ону шингээди алган оолдарны көөрге, ёзулуг тыва чаңныг, шоваа, дидим, эзерге олурупканда, эптежип, сыны дорт апаар.

Сөөлгү үеде тыва чон аътче катап эглип эгелээн. Ону чүгле шаап мунар эвес, ооң-биле тараа тарып, өг-бүлө ажылы кылып, чүк сөөртүп, аңаа хөлге кылдыр ажыглап, чарышка салып, канчаар-даа эдилеп турар. Аътты ажыглап билири база эр бүдүш.

Тыва ёзу-чаңчылдар-биле алырга, чүгле эр кижиниң кылыры тускай ажилдар бар болгай: чылгы мал күзөттээри, бода соп, шээр мал өзөп, аайлаары, эът быжыраары, эът кезери, кышкы тускай чем хырбача, үжүе кылыры дээрге-ле эр кижиге хамааржыр мергежилдер боор.

Эр кижиг эр угаанныг болур дээр болгай. Ол чүглэ амыдыралдың нарын айтырыын шиитпирлээринде, эр адын сыкпазында, улус дорамчылавазында эвес. Эр угаан чагай сеткилге, деткимчеге, эрес-дидим чорукка, өгбелеринге эки хамаарылгага, ажы-төлүнгө, алган кадайынга бердингенинден база көстүп кээр. Ынчангаш эр кижиг үргүлчү эр уганныг чоруур ужурлуг.

Эр кижиниң хөөмейлеп, ырлап, ёзулалдар билири база бүдүш. Ынчалза-даа «оол уруг ааспырак, үен-даян, улус дорамчылаан сөстөр эдерге, сүзүү кудулаар» деп чүвени утпайн, шуугап, хөй чүве чугаалавас болза, улам эки.

Чоннуң дески кижиг дугайында үзел-бодалдарындан өзектелген тыва эр кижиниң омур-хевири амгы шагда, хүн бүрүдө чугаалап турарывыс культурлуг даштыкы хевир, аажы-чаң, чугаа аяны деп негелделер-биле дыка дүгжүп турар. Ынчангаш чон айын эдерип, ёзулалдарын сагып чорза, үлегерлиг душтук, күдээ, ада болуру база эр бүдүш.

Амгы үеде ада кижиг кандыг болурул деп айтырыгның харызы нарын болгаш делгем. Ону кысказы-биле тодаргайлаарга мындыг:

1. Дээди болгаш ортумак тускай эртемни.

2. Ус-дарган мергежилди чедип алганы: чазаныкчы, даараныкчы, каңнакчы, эки чем кылып билири дээш, оон-даа өске.

3. Кежээ, кандыг-даа ажылды чогаадыкчы ёзу-биле кылыры.

4. Ажы-төлдүг болуксаары, оларны төлептиг кижизидеринче сагыш салыры.

5. Чоннуң ужур-чаңчылдарын билири, сагыры.

6. Улус-чоннуң сагыш-сеткилин хөглөдип, оожуктуруп билири.

7. Бергелерден кортпазы, оларны чүткүлдүг ажып эртери.

8. Кадайынга, уругларынга ынаа.

9. Өг-бүлезин үнелээри.

Ада кижиниң кол шынарлары бо негелделерге дүгжүрү күзенчиг.

Ынчалза-даа адаларның аразында хостуг адалар ам-даа бар. Олар кол нуруузунда мындыг болгулаар: ажылдан оспаксыраар, арагага сундугар. Чамдыктары өг-бүлезинден чарлып, ажы-төлүн диригге-ле өскүссүредир каапкаш, хая-даа көрбейн, хайзы-даа баспайн чоруй баар. Ындыг адалар каапкан уруглары оларны кайы хире чоктап, сактып турарын билгеннер болза! Ылаңгыя оолдарга ачазы кончуг чоктанчыг болгаш күзенчиг. Чүгө дээрге ада кижиг-биле оон оглун бойдус чаңгыс хиндиктиг кылдыр чаяган болганда, аргалыг болза, ол ийи чарылбас ужурлуг. Чуртталгага ачазы – оглунун башкарыкчызы, дагдыныкчызы бооп, ону ажыл-ишке, эки аажы-чаңга өөрөдир оон амыдыралчы хүлээлгези, а оглу – ачазының «мөңгөдө эдеринчизи», оон изин истеп, оруун оруктап чораш, экиге өөрөнип, бактан чайлавышаан, бедик угаан-медерелдиг, ажыл-агыйжы, эвилең-ээлдек, амгы шагның эки шынарларын бодунга сиңиктирген төлептиг хамааты болуп, өзер.

Ада кижиг биле оглу чүглө мынчаар удур-дедир карактажып, камгаланчып чоруур болза, арагалаар, чурум үрээр, херек үүлгедир оолдар эвээжээр деп чүведө чигзиниг чок.

Ада кижиниң салдары кыс уруг кижизидилгезинге база улуг. Херээжен кижини ыдыктыг деп санаар, аңаа мөгеер ада кыс уругларга хамаарылга кандыг болур ужурлугул деп чүвени херек кырынга көргүзүп чоруур. Ындыг адаларлыг кыс уруглар чоргаар, омак, ажылгыр кылдыр өзүп кээр. Ажылга тудунгуру, авазы-угбазына ээлдээ, аът-хөлгө ынаа, аыш-чемни кылып билири – ада өөрөдиниң кол дөзү, ону чедимчелин-биле тайылбырлап, ажы-төлүнгө «ажырып болбас» чагыын арттырары – аданың чымыжының бир кезээ болур.

Уругларны төрөөн чонунга төлептиг, ниитилелге ажыктыг, тура-соруктуг кылдыр кижизидерин ада-ие бүрүзү күзээр. Ажы-төлү өзүп келгеш, ада-иезин хүндүлөп, чыргалдыг чурттадыры оларның чымыжын дедир эгиткени болур.

+Эр кижиг бедик сүлдө-сүзүктүг, хей-аыттыг, бүгүдөгө хүндүткелдиг, ажыл-ишчи, буянын сеткилдиг, кымны-даа хомудатпас кижиг болур ужурлуг. Ажы-төлдүн азыракчы-чемгерикчизи, үлегер-чижээ-биле аныяк салгалды кижизидип чоруур буянын ада, херээжен эжинге камгалакчы, быжыг чөлөңгиш, дузалакчы, чер-чуртунуң, чонунуң чоргаарланыр оглу. Бо бүгүнү келир үениң салгакчылары – экер-эрес оолдарывыска дамчыдып кижизидер, үлегер-чижөөн көргүзөр улус – адалар.

Каң-кадык, чараш-чагай, мөзү-бүдүштүг салгалдарны кижизидип каар болзувусса, чонувустуң, чуртувустуң мурнунга хүлээлгевисти күүсеткенивис ол болур.

Александр Даржай

Авыралдыг авам-ачам

«Дээр – Адам, Чер - Ием» - деп өгбелерим
Ийи холун өрү сунуп чалбаргылаар...
Ишти-хөңнүм аймап-дүймөп дойлу бээрге,
Деңгерлерде авам-ачам кыйгырар мен:

«Аймааралым арыдыңар,
Авыралдыг авай-ачай!»

Авам күжүр улус черле алалавас –

Аъжын-чемин долдур салгаш, дөрже чалаар.
Орайга дээр балдыр ськпас, чыдын чьтпас –
Орбак-дыдыын илип, даарап оар чүвейн.

Оду отчуг, холу чемзиг,
Олут орбас авам эргим.

Эзер алыр эмдик аьтты чаажьктырар,
Эриин ашкан дажыг хемни кортпайн кежер,
Тенек хейни сөзү-биле томаартыптар
Тергиин дидим, чөптүг кижичаам чүвейн.

«Керткен ыяш, сөглээн сөс» дээр
Кеди шынныг ачам мерген.

Эрес-шоваа, орлан чаңны ачамайдан,
Эткир үннү, шевер холду авамайдан
Эрте чаштан дөзөп-салгап алган болгаш,
Эштерим хөй, кежиим арбын болган боор мен.

Чүрээм согуу, бедик соруум,
Сүлде-сүзүүм – авам-ачам.

Хыналда айтырыглар:

1. Ие кижичаам – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустун мөзү-бүдүш хевирлеттинеринге оон салдары чүдел?
2. Ада кижичаам – өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдел?
3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү деп чүл?
4. Өскүстер, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдел?

Бажыңга онаалга:

1.8. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларын номчааш, сайгарарылганы кылыңар, ажык чугаага идепкейлиг киржинер:

- Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгаларны чүге ажылдап кылганын тайылбырлап көрүңерем, уруглар.
- Херээжен кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харысалгазы чүде болуп турар-дыр?
- Ие болуру дээрге-ле ... (улаштыр боттарыңарның бодалдарыңарны бижинер).
- Херээжен кижиниң чаражы деп чүл, кайыын көстүрүл?
- Ие кижиниң ада-өгбелеривистиң чаңчылдарын сагыры уругларның кижизидилгезинге кандыг салдарны чедирерил?
- Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырлаңар.

2.9. Төрөөн суурунарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында сактышкыннардан, азы очерктен бижинер.

3.10. Авазы, ачазы, уруглар дугайында альбомнарны кылыңар, аңаа шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар, ынак ырыларыңны болгаш өске-даа солун чүүлдерни кирип алыңар. Ава, ада, өг-бүлө хүннеринге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагыглары» «Бистиң өг-бүлевис» дээн ышкаш чогадыкчы кежээлерни эрттиринер.

4.11. А.А.Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүндөн авазының кандыг чагыын, хоруун, сургаалын билип алдыңар, ушта номчуңар, кажан, кандыг үеде оглунга дүшке кирип чагыгларын кылган-дыр?

5.12. Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун «Ачам холу» деп шүлүүн тып номчааш, ада кижиниң омур-хевирин сөстүн дузазы-биле чуруңар.

6.13. «Эр кижиниң арын-нүүрүнүн кодексиңге» даянып тургаш, ажык чугаа чорударыңга белеткенип алыңар:

- Кичээнгеилиг номчуур, бодунга хамаарыштыр кодекисте айыткан чугула чүүлдерни кайы хире херек кырында назы-харыңарның айы-биле боттандырып турарыңарны шүгдүнүңер.
- Ёзулуг эр кижиниң сагыр ужуруг амыдыралчы билиглериниң, ажыл-агыйжы дуржулгазының, мөзү-бүдүштүүнүн дугайында кайы дүрүмнөр бадыткап турар-дыр?
- Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?
- Адааргал деп чүл? Чүү дээш адааргаарыл, кым адааргал болурул?
- Хоралыг чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур силер?
- Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырының аргаларын чыып бижинер.

7.14. «Таңды Тыва оглу мен» деп Ч.Кара-Күскенин сөзүңге бижээн Б.Т.Айдың-оолдун ырызын ырлап өөрениңер. Класстың шупту оолдары деңге ырлажыңар. Ондар Сергектин күүселдезин интернеттен база тып ап болур (Facebook, ВКонтакте)

ТЫВАНЫҢ ИЕЛЕРИНИҢ ЫДЫКТЫГ САГЫЛГАЛАРЫ

Бис, Тываның иелери,

- өг-бүлени быжыглап тургузар болгаш кадагалаар, ажы-төлдү өстүрүп кижизидер талазы-биле бодувустун ыдыктыг хүлээлгевисти медереп билбишаан;

- чүгле ада болгаш иениң ийи бодунун эп-чөптүү-биле, ниитилелдиң оларга дагып кааны чугула хүлээлгени күүседип шыдаар дээрзин бүзүрелди-биле бадыткавышаан;

- өгбелеривистиң мерген угаанныг езу-чаңчылдарынга даянмышаан;

- Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларының чыынды төлевилели кожууннарның болгаш суурларның иелериниң шуулганынга деткимчени алганын барымдаалавышаан; бо ыдыктыг чагыгларны күүседире-биле, авазындан уруунга, улуг назылыглардан биче назылыгларга дамчыдары-биле, хүлээп ап тур бис. Бо ыдыктыг чагыглар херэежен кижиниң амыдырал-чуртталгазында ажыл-херектериниң эң-не ыдыктыгы - ооң уругларынга болгаш келир үеде төрөл-бөлүүнге хамаарыштыр хүлээлгези деп бөдүүн дүрүмге кыс уругларны бичии чажындан тура өөредирин кыйгырып турар.

1. Мону сактып чор: ие болуру - өндүр улуг аас-кежик, ыдыктыг хүлээлге болгаш улуг харысалга.

2. Аныяандан бодунну камна, иениң бодалдары, угаан-медерели болгаш кылган херектери ооң ажы-төлүнге салгал кылдыр дамчыдып турар күчүлүг салдары болур.

3. Бодуннун уруг-дарыыңга бүгү тала-биле үлегер-чижек бол. Уруглар төрөөн бажыңындан үнгеш, багай үүлгедиглер эвес, а буянның херектерни кылып ужурлуг, ындыг болганда, ол чүгле ие кижиден хамааржыр.

4. Бодуннун ажы-төлүнүн кижизидилгези дээш харысалганы ада-иенче, башкыларже азы уругларның боттарыңча чая кагба.

5. Бажыңыңны база сагыш-сеткилиңни арыг, чараш тудуп чор.

6. Бажыңыңны уругларыңга болгаш уруг-дарыыңның адазы өөң ээзинге оларның оон чоруксанчыг чери эвес, а эң-не келиксээр болгаш туруксаар чери кылдыр эдилеп чор.

7. Иениң буянның чымчаа, эриг баарлыгы болгаш экииргек хүндүлээчели өг-бүлениң кады төрөөннерин болгаш чоок кижилерин чоокшулаштырып таныштырар дээрзин билип чор.

8. Өгбелерниң езу-чаңчылдарыңга шынчы бол. Бак сөс эдип болбас. Уругларны төрөөн дылыңга, бодунун чонунун чаңчылдарыңга өөредире – иениң хүлээлгези.

9. Арага болгаш таакпы – эң багай, ону сактып чор. Ие кижиниң кады, ооң бодунга камныг хамаарылгазы – ооң уругларының кадыының болгаш аас-кежиктиг келир үезиниң үндезини.

Тываның иелериниң II дугаар Форумунга 2015 чылдың март 20-де хүлээп алган

ЭР КИЖИНИҢ АТ-АЛДАРЫНЫҢ КОДЕКСИЗИ

Бистер, Тыва Республиканың эр кижилери, боттарывыстың эрге-ажыктарывысты болгаш күзел-чүткүлдериристи илеретпишаан;

— биске чаагай болгаш чөптүг чорукту, бүзүрелди дамчыткан өгбелеривистиң төөгүде езу-чаңчылдарыңга болгаш мөзү-шынарының принциптеринге даянмышаан;

— херэеженнерниң эргелерин болгаш хосталгаларын эң дээди үнелел деп хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелди сайзырадырын бүгүдениң хүлээп көргөн принциптерин сагывышаан;

— амгы болгаш келир салгалдарның мурнунга эр кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгези дээш бодувустун харысалгавысты медереп билбишаан;

— Тывада Эр кижиниң ат-алдарының кодексизиниң төлевилелин кожууннарга болгаш сумуларга эр улус чыыштарыңга деткээнин удуртулга болдурбушаан.

Тываның бо кодексизин хүлээп ап, ону чайгылыш чок күүседир кылдыр чарлап тур бис:

1. Сен бурунгу чаагай сеткилдиг чоннун салгалы сен, а ынчангаш төлеп чок чорук кылып эрге чок дээрзин кажан-даа, каяа-даа утпа. Бодуннун төрөл салгалыңны билир болгаш сактып чор.

2. Бодуннун чонуннун болгаш булуңуннун дылын, чаңчылдарын, культуразын болгаш төөгүзүн өөрөн, ол билиглер сээң сагыш-сеткилиңни быжыглаар, сүлдөнни бедидер, берге үелерде күштү немээр.

3. Бодуннун угаан-медерелиңни болгаш күш-дамырыңны доктаамал сайзырат. Кадыкшылды дадыктырар болгаш быжыктырар херек, хоралыг чаңчылдарга алыспа, бодуннун өндүр улуг өгбелериңге төлептиг бол.

4. Ажылды бодун кыл, күш-ажылды хүндүле, өске кижиниң өнчүзүнче хол сукпа.

5. Өске кижиге кажан-даа адааргава. Бир эвес езулуг кижин болзуңза, ону бодуннун ажыл-херээн-биле, чаагай үүлөң-биле бадытка. Өскелерниң чедишкиннерин үнелеп өөрөн.

6. Кымның-даа сөөк-язызын болгаш чүдүлгезин куду көрбө, ооң-биле чергелештир бодуннун өгбелеринин чүдүлгезин хүндүлөп чор.

7. Чоргаар болгаш шынчы, күштүг болгаш чаагай сеткилдиг, дуза кадарынга кезээде белен бол. Бичиилерни хумагала база камгала, улугларны, ылаңгыя сеңээ амьдыралды чаягаан ада-иеңни, хүндүлөп база дыңнап чор.

8. Бодуннун өг-бүлөңниң, бодуннун ызыгуур салгалыңның адын болгаш алдарын сыкпайн чор, сээң ажыл-херээден чүгле сени эвес, сээң чонунну база үнелээр апаар.

9. Өгбелерниң чагыын дээди даңгырак кылдыр хүлээп ап, алыс шынны шиңгээдип ал — эр кижиниң өндүр улүүн кажан-даа ооң бай-шыдалдыын эвес, а ооң өг-бүлөзиниң, чонунун болгаш Ада-чуртунун мурнунга харысалгазындан үнелеп чораан.

Кодексти 2012 чылдың ноябрь 16-да Тыва Республиканың ийи дугаар адалар чыыжынга хүлээп алган.

Тоолдун тывылганы

Шыяан ам!

Тениң дагыр мыйызы дээрге шаштыгып турар шагда, тевениң чолдак кудуруу черге дөжелип турар шагда болган чүвең иргин. Бестиг-Кара аксынга, Белдир шыгының ортузунга тозан тос тоолчулар чыгып келген чүвең иргин. Чер-черден чыгып келген чечен-мерген тоолчулар чангыс черге чыгып келгеш: «Тоолчуларның баштыңы кымыл? Тоолдарның эгези кандыг тоолул?» – деп маргыжа берген иргин.

Күскээр чыылган тоолчулар частың адак айынга чедир маргыжып келген. Чүгле чайның баштайгы айы үнүп кээрге, ара соксап каар турган чүвең иргин. Чай шагда тоол ытпас чаңчыл турган, ынчангаш күстүң башкы айы үнүп кээрге, база катап Бестиг-Караның аксынга, Белдирниң шыгынга хамык тоолчулар чыгып кээр турган. Та чеже күс эрткен. Та чеже кыш эрткен. Та чеже час эрткен. Тозан тос тоолчулардан тос тоолчу арткан чүвең иргин. Маргышкан айтырыын олар үзүп чадаан чүвең иргин.

Кызыл дилги кежи бөрттүг ашак оргаш:

— Черниң үнүжүнде чечек чараш дижир. Чечек күжүр үнүп-үнүп, соок дүжүп орда, салбактары хадып каар болгай. Чогум чүү чүве тоол ыдарынга баажы болган чүве ирги? Кым баштай тоолчу болган ирги? Чүү чүве баштай тоолга кирген чүве ирги? – диген иргин.

Чекпе кежи бөрттүг тоолчу ашак оргаш:

— Назын кырыырга, кара баштыг кижини ак баштыг апаар. Тайга бедиирге, булут аржыылдыг апаар болгаш кажан кезээде эривес меңги-доштуг апаар. Меңги баштыг бедик тайга тоолдун баажызы болчук ирги бе? Аңчы кижини баштай тоолдаан ирги бе? – диген иргин.

Тарбаган кежи бөрттүг ашак олургаш:

— Хамык чүвениң быжыы хая-дашта дижир. Мен бодаарымга, кижиниң кадыг-быжыын хая-дашка деңнеп тургаш, тоолдун эгезин салган боор. Чогум кандыг кижини тоолдап эгелээн чүве ирги? Хая баарынга хаттан, чаъстан чаглактынып орган эр баштай тоолчу болган ирги бе? – диген чүвең иргин.

Койгун кежи бөрттүг тоолчу кырган олургаш:

— Шиви, пөш, хады, артыш кажан кезээде ногаан турар болгай. Кыштың соогунда безин ногаан турар үнүштер болгай. Мен бодаарымга, ногаан үнүш чай шагны сагындырар, олар-ла тоолдун баажызы болган болду бе? Тооруктап чораан чечен кижини баштай тоол ыткан ирги бе? – диген чүвең иргин.

Хураган кежи бөрттүг ашак олургаш:

— Деңгерде¹ азарлар² деп улус чурттап турар. Азарлардан укталган, деңгерден бады келген кижини баштай тоолчу болган боор. Ай, хүн, сылдыс, булут баштай тоолга кирген боор – диген иргин.

Анай кежи бөрттүг ашак олургаш:

— Эр кижиниң эки эжи чүгүрүк аьды дижир. Эң баштай аът дугайында тоол ыткан болду бе? Мен бодаарымга, ырак чер чораан кижини бир арт бетинге хонуп чыткаш, тоол ыткан болгу дег – диген иргин.

Үс кежи³ бөрттүг ашак олургаш:

— Эзириктиг элик кээргенчиг дижир. Эң баштай эзириктиг эликти көрген кижини тоол ыткан ирги бе? – диген иргин.

Тооргу кежи бөрттүг ашак олургаш:

— Дунчулаан балык⁴ өлүрбес дижир. Балык дунчузу чажырган кижини баштай тоол ыткан болгу дег – диген иргин.

Кидис довурзактыг, ийи караа согур тоолчу олургаш, чугаалаан чүвең иргин:

¹ Деңгер – Бурганчыткан Дээр, Курбусту, Үстүү Хайыракан.

² Азарлар – Дээрде турар амытаннар азы Дээрдэн укталган амытаннар, кижилер.

³ Үс кежи – дырбактыг кежи.

⁴ Дунчулаан балык – терең турум, доңмас ээремге кыштаары-биле чыылган өөр балык.

— Кускун кара-даа болза, *төлүнгө хараалыг куш*¹ дижит. Ие болгаш төл деп чүве дыка ужурлуг. Шаг шаанда улуг аш болган. Бир аңчы кадайын, оглун эдертип алгаш, Сыын-Дөңгүлекке чеде берген. Улуг пөштүн дөзүнгө одаглангаш, тоорук-биле амыдырап турган дижит. Бир хүн ашаа кижича аңнап чоруткаш, ирбишке тептирип каан. Чаш оолдуг чаңгыс кадай чадырынга артып калгаш, *салгадап аараан*² дижит. Хөөкүй ие баксырай бергеш:

— Чоннуң оруу чоорган болур. Угба кижилерниң эдээден туттунуп чор. Улуг акыларның эктинден даянып чор. Өскүстен кижича өлбөс чоор. Ажылгыр чоруур сен. Ак сеткилдиг чоруур сен. Эжиң-өөрүң-биле эптиг-найыралдыг болур сен. Эттеп кааным койгуннар кежи-биле *чучак*³ даарадып аар сен. Бир хап *бес*⁴, бир хап сайлаан тоорукту хумагалап чиир сен. Бир хап ишти хөңмөлөп каан аң эьдин бергедеп келген үенде чиир сен. Мен ырак чер баар мен – диген дижит.

Ынча дигеш, өлүп чыткан күжүр ие оглунуң бажының дүгүн чыттап-чыттап, эргелеткен иргин.

— Авай! Сен кайнаар чорууруң ол? Эмиң ээп алың – деп, хензиг оглу ыглап-сыктап туруп берген иргин.

— Оглум! Ыглава, оглум. Мен кайнаар-даа чорбас мен. Оглумну чассыдып каайн. Бээр кел, оглум. Өпей ырын ырлап берейн – диген иргин.

Оглу авазының эмиң ээп чыдырда, өпей ыры дыңналып келген:

— Айдың черде авазы дег буянның чүве кайын турар. Айдың черде төлү дег хайыралыг чүве кайын турар. Өзүп кээр сен, оглум. Өзен черниң ээзи боор сен. Кадыг черни довукка дээр кирип базыптар күштүг болур сен. *Кавындылап адар ча*⁵, согуннуг болур сен. Ажай-буурул Таңдыдан аңнап-меннээр сен. Адаң-өгбөң чуртун ээлеп чурттаар сен. Кижиниң төлү өпей ырын дыңнап чорааш, өзүп келир. Кижиниң назыны өпей ырын ырлап чыткаш, удуй бээр.

Авазының өпей ырын дыңнааш, авазының эмиң сүдүн ижип алгаш, хензиг оглу дашкаар үне халааш, оккулар ыяш кирип эккелген.

Авазы күжүр чадырының ханазынче хая көрүнгөш, ылым-чылым барган.

— Авай! – деп, хензиг оглу мөгүдөп алгырган, коргуп ыглаан. Күжүр иези ол олчаан одунмайн барган.

Ол шагдан бээр ие кижиниң өпей ыры тоолдун эгези болган дижит. Ие кижича ол шагдан бээр узун тоолдун маадыры болган дижит.

Шыяан ам!

Тозан тос тоолчуларның үзүп чадаан маргылдаазын ийи караа согур тоолчу үзүп каан чүвөң иргин. Ол шагдан эгелээш-ле төлүн божаан ие кижича өпей ырын ырлаар ужурлуг болган чүвөң иргин. Иезиниң өпей ырын дыңнаан оол маадыр болур, иезиниң өпей ырын дыңнаан уруг шевер болур дижит.

Тоолдун эгези — өпей ыры дижит.

Баштайгы тоолчу — ие кижича дижит.

Бо дээрге тениң дагыр мыйызы дээрге шаштыгып турда, тевениң чолдак кудуруу черге дөжелип турда болган чүвөң иргин.

Онаалга:

1. Тоол канчаар тывылган-дыр, тоолчуларның маргылдаазында кайызының шынзытканын сонуургадынар?

2. Тоолду номчуп олурунарда сагыш-сеткилицерге кандыг-кандыг бодалдар кирди, сагыжыңар саргыды бе, ава кижиниң оглунга сөөлүг чагыын ушта бижип алыңар.

3. Ие кижича оглу-кызын кандыг кижича болзун деп күзөп чоруур-дур?

4. Кырган-аваларыңардан, аваларыңардан, даай-аваларыңардан өпей ырыдан дыңнап бижинер, өттүнүп ырланар.

5. Дараазында өпей ырын шингээдиң алыңар.

Өпей, өпей, өпейлең,

Өпей сарыым, өпейлең.

Аваң ырын таалап дыңнап,

Амыр уду өпейлең.

Өпей-өпей, оой,

Өшкү саарым оой.

Увай-увай, оой,

Улуг саарым, оой.

6. Ава, ача дугайында кожамыктарны ырлап өөрениңер:

Айым биле Хүнүм ышкаш

Айдың, чырык чүве-ле чок

¹ Төлүнгө хараалыг куш – төлүнгө хайыралыг куш.

² Салгадап аараан – бергедеп, кошкак болуп аар аарыыры.

³ Чучак – бичии уруглар тону.

⁴ Бес – чер иштинге үнер, чемге ажыглаар шөйбек ак чемиштиг үнүш.

⁵ Кавындылап адар ча – дүрген адар ча.

Авам биле Ачам ышкаш
Авыралдыг улус-ла чок.

Алаш биле Хемчик ышкаш
Агым, шапкын хемнер кайдал!
Авам биле Ачам ышкаш
Авыралдыг улус кайдал!

5 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

- 1-14. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2016. -112 ар.
- 2-15. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл ; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.
- 3-16. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылан Күдерек 1-ги ном. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 8-253.
- 4-17. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.
- 5-18. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279.
- 6-19. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: истоия современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 47-50.
- 7-20. Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маңнай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.
- 8-21. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. Кызыл, 2011
- 9-22. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар// Тываның аныяктары, 1993, март б.
- 10-23. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрнүң, ужурларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.
- 11-24. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.

Орус дылда

- 1-8. Будуп Б.К. Пословицы и поговорки тувинского народа. Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш.Кюнзегеша, 2017. С. 15; 48.
- 2-9. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва: Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
- 3-10. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «билиг» Института развития национальной школы. – С 8-16].
- 4-11. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.
- 5-12. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. - М.: Попурри, 2008.
- 6-13. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. — М.: Попурри, 2014.
14. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.

7.

7. ӨГ-БҮЛЕГЕ УРУГЛАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ СУЗҮКТЕРИ

Кижиг төрөлгөтөннүн сайзыралының эге чадазында улустун амыдырап чурттаар ажыл-агыйы, ажы-төлү, оларны кижизидери ниити бөлүк улустун эң-не улуг назылыг, дуржулгалыг, хүндүткелдиг кырганның удурттулгазы-биле чогултунуп турганын билир бис.

Сөөлзүредир улус бөлүктен аңгыланып, тускай чурттаар черлиг — өглүг, тускай эвилелдиг — өг-бүлелиг апарган.

Чоорту өг иштики-даштыкы хевирин өскерттип, албан сагыыр чурумнарлыг, чүдүлгелиг болуп, «арын-шырай» кирип, шиник-каасталгалыг, хөй-хөй салгалдарның төрүп-өзөр, мандып чурттаар оран-савазы кылдыр бактааган.

Ашак, кадай (өг-бүлө) уругларны бодарадып, азырап-тежээп, ажыл-ишке өөредип, мөзү-шынарын хевирлеп, угаан-медерелин сайзырадып, чогуур үези чедип кээрге, төрөл бөлүктүн маргылдааларына ажы-төлүн кириштирип, оларның шимченгирин, аваангырын, тывынгырын улуска көргүзүп, ада-ие болур эргезин камгалап чорааннар. Ынчаар-ла уруглар кижизидилгези дээш чон, ниитилел мурнунга өг-бүлениң хүлээлгези тывылган.

Тыва чон шаг-шаандан бээр-ле дүмбей, бүдүүлүк эвес, а сайзыраңгай, депшилгелиг чораан деп чүвениң барымдаалары хөй. Оларның санына тыва улустун байлак аас чогаалын, Тыва дугайында төвүт, моол дылдарда бижиттинген номнарны, көжээлерде бижиктерни, Аржаан базырындан тывылган археологияның эргинелерин, бүдүн делегейни кайгадып магадаткан каргыраа-хөөмейни чижекке ап, адаарга-ла четчир.

Тываларның сагыш-сеткил культуразының бедин, онзагайын аңаа сөөлгү ийи чүс чыл иштинде кээп турган аян-чорукчулар, эртемден, шинчилекчилернин демдеглелдери болгаш ажылдары бадыткап турар [4; 5; 11; 15]. Тыва улус-биле таныжып, амыдырал-чуртталгазын өөренип тургаш, оларның бир дугаар эскерген чүвези — тываларның уругларга ынаа. Ажы-төлдү бодунуу, өскени деп ылгавазы. Уруг чурум сагывайн, тенектенирге «хол дегбес», азы эттес чораан. Шуптузун чаңгыс аай ажаар-тежээр, чөмгерер, карактаар. Шуптузунга дески эвилең-ээлдек. Херек апарганда, камгалаар, «хай» деп ужур-чурумга өөредир чон деп демдеглеп турарлар.

—*Ол өскээртен келген аян-чорукчу улуска, эртемденнерге Тывада өскүс, кагдынган, түрөп чоруур ажы-төл чок ышкаш болган. Ук чон төрөлдериниң өскүс чыдып калган ажы-төлүн кагбайн, көрүп карактаарын, бодунуу-биле дөмей чассыдарын, ажыл-ишке өөредирин шинчилекчилер чоорту билип, ону кайгамчык ховар, кижиг сагыжынга турбаан (феномен) чүве-дир деп демдеглээннер* [5; 11; 15].

Чаш уруг – бурган, чүве эндевес, улустун кандызын – эвилеңин азы каржызын билип кааптар. Ындыг улуг кижини ээ көрбөс, ыглаар дижирлер.

—Ындыг байлак төөгүлүг, чаагай сеткилдиг улус черден үнүп, дээрден дүжүп келбээн. Олар чогуур кижизидилгени өг-бүлезинге алырлар. Моон алгаш көөрге, өгбелернин, ада-иениң, дөргүл-төрөл улустун, суртаал-өөредииниң уругларга салдары тускай сорулгалыг, уг-шиглиг турганы иле. Биргээр чугаалаарга, тыва өг-бүлө бурун шагдан бээр:

1. *Чаш уруг – дээди сүзүк деп чүдүп чораан.* «Ажы-төлден артык буянның бай олча чок» - дээр. Ада-иезиниң эргелелинге, ажаар-тежээринге өскөн уруг ада-иезинге ынак, кижилерге хүндүткелдиг, дузааргак, ажылчын деп билип чорааннар. Ол дугайында хылбык доюнга йөрээлден көрүп болур бис:

Ачаңга ажылчын,	Төрөөн чуртунга төлептиг,
Аваңга дузалыг,	Чонунга чоргаар
Төре херээн чүткүлдүг	Шоваа, эрес диртип чор!

2. *Ажы-төлдү ажыл-иштиң аргаларына өөредип,* күш-ажылга чаңчыктырып, эки аажы-чаңныг кылдыр кижизидип чораан:

«Көжээниң мурнунда – хүндү,
Чалгааның мурнунда – кочу»
«Хол шимчээрге, хырын тодар»

3. Тыва өг-бүлө уругларның *төрөөн дылына сөс-домаан угаан-медерелин сайзырадып,* чоннун амыдыралының аайы-биле хүн бүрүдө хереглеттине бээр билиг-дуржулгазына өөредип турган. Уругларны чажындан-на эртем-билиглиг кижиг болурунга белеткеп чорааны билдингир. Оларның эң-не чедимчелиг аргаларына чоннун аас-чогаалын ажыглап өөредири хамааржыр.

Чижээ, *сагыңгыр-тывынгыр болурунга, чарааш чүүлдерни эскерип көөрүнге, ада-иезинге, төрөлдеринге, эш-өөрүнге эвилең-ээлдек, дузааргак болурунга өөредири* черле албан турган.

Авам дылы

Узуп төнмөс Улуг-Хемнин
Унун чурттаан тыва кижээ
Чоргаарланыр өнчүзү боор,
Чону берген төрөөн дылы,
Тыным ышкаш үнемчелиг
Тыва дылым – авам дылы.
Түрк дылды эне кылган,
Түмөн чонун хаара туткан,

Хая-дашта сиилбиттинген,
Кайы шагдан туруп келген,
Тыным ышкаш хайыралыг
Тыва дылым – авам дылы.
Өөр-өнер дылдар-биле
Өөрлежип, демин каткан,
Каяа-даа бол чораанымда,
Амырлажып, чолукшуурум,
Тыным ышкаш өртээ турбас
Тыва дылым – авам дылы.

3. Намзырай

4. *Кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг* деп билиишкиннерни хевирлээри болгаш боттандыраы өг-бүле кижизидилгезиниң чарылбас кезээ деп чүвени өгбелеривис шагдан тура сагып чораан.

Кижиниң амы-хууда кадыы кадык ниитилелди тургузар болгаш бодунуң болгаш чоннуң кадыы дээш кижии бүрүзү харысалгалыг болурун медепер билири дээрге-ле төрөөн чонунуң, Россия хамаатыларының келир үезин бодааны болгаш ол дээш чурттаары болур. Кадык-шырак амыдыралды чурттап эртери өг-бүледе турумчуй берген ужурлар, сагылгалардан улуг хамааржыр. Ол үш чарылбас кезектен тургустунган:

- кижиниң сагыш-сеткилиниң медепердиди-биле кадык чуртталгаже чүткүлдүг болурунун, кадык ажы-төлдү бодарадып, чырык черже кижини төрүп, ажаап-тежээри, кижизидери: «*Кара сагыш башка халдаар, какпак будук бутка халдаар*», «*Сагыш баъкта – сайзыравас, сеткил баъкта – секперевес*», «*Артык сеткил ара дүжер*»;

- кижиниң мага-бодунуң, күш-дамырының, мээ-медеперелиниң кадыы, арыг-силиг тудары «*Кара ааста – хоран, каржы сөсте – өлүм*» деп үлегер домакта кижини бак сөглөп куду көөрге, ол кижиниң кадыынга хора чедирер, аартгып каар, «хораннап каар» дээни ол.

- кижиниң кадыы ниитилел деңгелдиг болуру «*Кадык чораааш, эмчини хүндүле*».

Тывалар кадык чуртталганың ниити омур-хевирин хевирлеп тургаш, ажы-төлдү, ылангыя оол уругну, чажындан тура-ла шыдамык болурунга, чадаг чарышка ажып тиилээринге, аът мунарынга, эр кижиниң үш мөөрейи – ча адарынга, хүрежиринге, аът чарыжынга киржири-биле мага-бодун дадыктырып, күш-шыдалын быжыктырып, арга-мергежилин сайзырадып белеткениринге тускай кичээнгеини угландырып чорааннар!

Эр бооп эзерлиг аъттан туттунар болзун!

Кыс бооп оожук-паштан туттунар болзун!

Чойган дег хөнү сынныг болзун!

Чодураа дег кара карактарлыг болзун!

Туң дег ак диштиг болзун!

Чуңгу дег кызыл арынныг болзун!

Эгинниг кижии тутчуп шыдавас болзун!

Аастыг кижиге алыспас болзун!

Азыраан малы аал сыңмас болзун!

Ада-ие арагалаар, таакпылаар, корум-чурум, хоойлу-дүрүм үрээр чорукту баш удур болдурбазынын аргаларын ажыглап чораанын дараазында үлегер домактардан билип алыр бис:

«Арага-хымыс» дээрге, ядараарының демдээ,

«Ажыл-ижим» дээрге, байыырының демдээ;

«Араганың кырынга чүгле чам үнер».

«Алган эжинге хол чедери

Алызында бачыт болур».

Көшкүн чоннуң кадыкшылын камгалаарынга чоннуң аш-чемни шын белеткеп билири, ажыглаары, болбаазырадыры база тускай болуп амгы үеде-даа чемге ажыглап чорууру чоннуң чаңчылдарының мөңгезин бадыткап турар.

5. Тыва чоннуң өг-бүле кижизидилгезиниң чарылбас сүзүү – *төрөөн чуртунга ынакшылы*. «Куш уязынга ынак, кижии чуртунга ынак» деп өөредип чораан. *Долгандыр турар бойдустан чылдың дөрт үезинде көстүр хуулгаазын чаражын* чылдың дөрт үезинде көжүп чорааш, ада-иези уругларын эрте бурун ыдык чурту Тывазының ыдыктыг тайга-сыннарын, саарылган шурулгак хемнерин, хөлдериң, аржаан-сугларын, ада-өгбелериниң өдөөн – төрөөн черлерин айтып берип, эскериичел болурунга, аң-меңни, кат-чимисти, эм ойттарны танып-билип алырынга, бойдустан болуушкуннарын шинчилеп өөрениринге чайгаар-ла уругларны сонуургадыр таарымчалыг байдалдарны туругузуп чорааннар.

6. Өг-бүлениң база бир дээди сүзүү – *онзагай байлак үндезин тыва культуразы*: уран-чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чингине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары хамааржыр. Чижээ: *каас-шиник эр, кыс кижиниң эдилелдери, идик-хеви. Оларны чүгле чарашсынып, эскерип,*

магадан, билир кылдыр сургаарында эвес, а оларны кылып база боттары оларны бүдүреринге, быжып, даарарынга элээди назынындан-на мергежирирге өг-бүлөгө өөредип келген.

Ынчангаш, өг-бүлө кижизидилгезиниң аргаларында: элдээртири, сургаары, сагындылары, дилээри, дорт чугаалаары, чөпшээрээри, хорууру, сүмелээри, көргүзери, айтып бээри дээн ышкаш аргаларны ажыглап тургаш, уругнун угаан-медерелин, чурумун эдип-чазап, быжыг тура-соруктуг кылдыр кижизидип турган.

Өг-бүлө уругну чүглө кижизидери-биле кызыгаарлаттынмас. Херек апарганда, ажы-төлдү эде кижизидер, эдип сургаар. Бот-кижизидилгеге чедирип, бодунун чедер-четпезин билир, багай чаңчылдан адырлыр күзелдиг, бодун башкарып билир кижизидип каар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1-11. Тываларның ажы-төлүнгө хамаарышкан аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң демдеглелдеринге болгаш ажылдарыга даянып тургаш бадыткалдан кылыңар.

2-12. Өг-бүлө кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис?

3-13. «Чаш уруг, кижизидилгезиниң дээди сүзүк» деп, чүгө бистин өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг үлегер домактар, дүрген чугаалар, тывызыктар билир силер, демдегленер.

4-14. Күш-ажыл — кижиниң сүзүү. Өг (бажың) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннун үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?

5-15. Кадыкшыл — кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер?

6-16. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшыл, оларның сайзыралы дээш харысалга деп чүүлдү канчаар билип турар силер?

7-17. Чоннун культуразы — кижиниң сүзүү. Культурлуг кижизидилгезинге кымыл ол?

8-18. Дыл — кижиниң сүзүү. Чүгө? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижинер. Чүгө төрөөн дылым дээр бис?

9-19. Бойдус — кижиниң сүзүү. Кижизидилгезинде харылзааларын тыва чоннун өзу-чаңчылдарында даянып тургаш тайылбырлаңар. «Мен төрөөн черим мөңгедө каас, байлак болзун!» - дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижиир).

10-20. Эртем-билиг — кижиниң сүзүү (байлаа). Бодуңарның келир үедө чедип алып мергежилдер дугайында чүнү билир силер, чүгө ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырлаңар.

Ажыглаар литература:

1-12. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. “Башкы”, 2001, № 3, а. 93 – 96.

2-13. Бартан. О. О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. Кызыл, 1997.

3-14. Дарңай А.А. Дың-на чаңгыс. Кызыл. – 131 ар.

4-15. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. Кызыл, 1992.

5-16. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары.(Тыва чаңчыл). Кызыл, 1994,

6-17. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. М.: Тройка, 2010.

7-18. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска шенелделиг өөредилге эртемниң чижек программазы. (Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995. а. 38 – 44.

8-19. Намзырай З.А. Өндүр бедик Саянарым. Кызыл, 2002. – 160 ар.

9-20. Ооржак Х. Д. Эрнин эреси. 7-ги класска шенелделиг өөредилге эртемниң чижек программазы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995. а. 45 - 55.

10-21. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдөзи. Кызыл, 1984.

11-22. Серенот С. К. Тыва улустун эмнээшкини. Кызыл, 1993.

12-23. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужур-дузазы. Кирилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. Кызыл, 1995, а. 3 – 6.

Орус дылда

1-8. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. М: Внешторгиздат, 1995.

2-9. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. М.: Наука, 1972.

3-10. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. М.: 1961.

- 4-11. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. М.: 1991.
- 5-12. Весь мир: Расы, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник — Мн.: Харвест. М.: АСТ, 2000.
- 6-13. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.
- 7-14. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. М.: Общество политкаторжан. 1934.
- 8-15. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. Кызыл, 1973.
- 9-16. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. Кызыл, 1995.
- 10-17. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. М.: Наука, 1969.
- 11-18. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.
19. Ховалыг Р.Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндезин хеп. Новосибирск: «Наука», 2018. – 336 с.

12.—

ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ

Бо тургустунуп келген айтырыг анаа-ла эвес тыптып келен. Чүгө дээрге бис Бөмзүрзектин кырын чурттаан янзы-бүрү язы-сөөк, шажын- чүдүлгелиг чоннар чангыс Черде өг-бүле болуп, өгдө ышкаш кады чурттап чорууру бис.

Шажын- чүдүлгө дээрге чоннун тускай делегей көрүүшкүнүнүн бир-ле түннели болур. Ол дээрге кижиниң чуртталгазының төнчү чок амыдыралчы үзел бодалын илереткен өөредиг болур. Чуртталганың утказы чүдел, канчап ол тыптып келгенил, ол делегей канчаар тыптып, тургустунган чүвөл деп айтырылгарга делегейниң шылгарангай шажын чүдүлгези харыыны берип турар. Делегейни чүглө медресели, сагыш-сеткили-биле билип алыры чедимче чок болганындан өске орукту шилип алганын делегей чоннарының төөгүзү бадыткап турар. Делегейде эң-не хүлээп ап турар шажын-чүдүлгери: православиени-даа, буддизми-даа, исламны-даа алгаш көөргө – шуптузу кижиниң иштики делегейиниң сайзыралынче угланган бооп турар болгаш ниитилелдин кижини хевирлээр база бир тускай институту болуп турар.

Шажын-чүдүлгеге шын болгаш дорт тодарадылганы бээри берге. Төөгүнүн сайзыралы-биле бодал көөр болза, ол бурганниң болгаш кижиниң харылзаалары болур. Ол дээрге кижиниң чуртталгазының мөңгезин көргүзүп турар. Төнчү чок делегей-биле кижини. Кол-ла чүве кижини бо чуртталгада бир-ле төнчү чок, үргүлчү болуп турар мөңгө болгаш ыдыктыг бир-ле чүве бар деп бодал барын демдеглээр бис.

Бөгүн бис шажын-чүдүлгени бир-ле анаа эвес чүүлге – бурганга –

бүзүрээр үзелин илеретпишаан, бодунун чуртталгазынга кижини мөзү- шынырын канчаар хевирлээрин, чурумну, ёзулалдарны сагыбырын болгаш канчаар чүдүлгө үезинде алдынарын, чүдүлгениң дүрүмнерин кандыг-ла бир хүрээ, азы церковь, ниитилел ишитнге боттандылары болур.

Ч.М.Чүлдүмнүн тодарадып турары-биле алырга, “бурганга чүдүлгө-сүзүглелдиг, өртемчей, амылдырал, октаргай дугайында тускай философиялыг, эртем-номналдыг өөредиг” болур [Чүлдүм, 1999, ар. 53].

Кижиниң чуртталгазында чүглө кижини долгандыр бойдустун, бүдүмелдерниң, чүвөлөрниң – даштыкы делегейи бар эвес, а иштики делегей база бар. Ол дээрге кижиниң иштики сагыш-сеткили, медресели, бодалы. Делегейниң шажын чүдүлгелериниң эң-не нептеренгейлеринге буддизм, православие, исламны хамаарыштырып турар.

Бистин Тыва хөй националдыг республикада 324423 кижини чурттап турар, оон иштинде 175463 кижини, азы 54,1 хуузу хоорайда, 148960 кижини көдээ суурларда чурттап турар. Оларның 86 хуузу тывалар, 18 хуузу орус чон, арктаннары өске соок улустар болуп турар. Шажын чүдүлгезиниң аайы-биле колдуунда – буддистер биле караң шажын, арктаннары православ болгаш ислам шажын культуразының эдилекчилери болуп турар.

Буддизм дээрге бүгү кижилерге ажыктыг мерген угаанның болгаш билигнин далайы-дыр. Будданың өөредин ёзугаар кандыг-даа амылыг амытан мөңгө чурттап, дириг чүве бүрүзү үзүктөл чок, доктаамал шимчээшкинде турар.

Өг-бүлөгө хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының чугаалааны-биле: “бис ийи катчып алгаш, аас-кежиктиг болур бис” дээни эвес-тир. Өг-бүлө дээрге берге үелерде кады турары, бергелерни кады ажып эртери-дир. Бир-ле чүвеге таалап өөрүүр дээш бот-боттарынга ашак-кадай болуру эвес, эш-өөрү-биле өөрүп хөглээри-даа эвес.

Кижини үргүлчү кадык болуп шыдавас, аңа олча-омак чедишкин үргүлчү аайлажып чорбас. Ынчангаш кайы-бирээни аарый бээр дээн ышкаш берге үелер чедип келирге, ийи кижини кады, иелээн денге амыдыралдын бергелеринге удур туржуп, ону ажып эртер дээш өг-бүлө тудар. Шаак ындыг кижини бүдүн назынында идегелдиг эш болур.

Кады чурттаар эш тып алырда, ол кижиниң бай-ядызын, чараш, чараш эвезин көрбейн, а идегелдиг бе дээрзин шинчилээр. Өг-бүле тудар эш шилип алырының бир дугаар негелдези - аңаа бүзүрөп болур бе, азы чок бе дээрзин билип алыр. Бо дугайын аныяк улус болганчок уттуп алыр.

Ынчангаш шаандан тура, амгы үеде-даа Төвүтке бүгү назынында кады чурттаар эш тып алырынга ада-ие киржир апарган. Ол бурунгу Тывага база турган чаңчыл. Бир дугаарында, ол идегелдиг кижиге бе дээрзин көөр. Оон төрөл аймаан, ада-иезиниң кандыг чораанын шинчилеп көөр. Төвүтке ада-ие ажы-төлүнгө кады чурттаар эш тып бээринге дорт киржир. Ада-иези мынча дээр: "Бистиң саналывыс бо-дур. Чөпшээрэжир сен бе, чөпшээрешпес сен бе, боданып көр!".

Кады чурттаар эжин ада-иези шилип бээри дыка чугула, чүгө дээрге ол идегелдиг кижиге бе дээрзин аныяк кижиге чааскаан билип шыдавайн баар - деп буддизмде өөредип турар [Тинлей, 2017, 55-59 ар.]

Өг-буле тудуп тура, эгезинде-ле мындыг шиитпирни хүлээп алыр уjurлуг силер: "Бис ам ашак кадай болуп, өг-бүле тудуп алган бис, бо үеде эгелээш чуртталгавыс эки-багай, бай-яды-даа болур болза, эчизинге чедир кады чоруур бис". Ийи кижиге ындыг шиитпирни хүлээп алгаш, шак мындыг даңгыракты хүлээнип алыр: "Мээң ашаам, кадайым будун-даа чидирип алыр болза, мен ону кагбас мен, үргүлчү кады чоруур мен". Буддисчи өг-бүлениң чуруму шак ындыг. Өг-бүле туткан соонда, өг-бүле найыралды, эптиг-эвилең байдалды кадагалап арттырып алыры дыка берге. Өгленип алыры белен-даа болза, амыдыралдың эчизинге чедир кады чурттаары берге.

Бот-боттарының бичии-бичии частырыгларын өршээп эрттирип турар болза эки. Тургустунуп келген кандыг-бир байдал аайы-биле азы чедир бодавайн барганы-биле эжиниң кылыпкан бичии частырыгларын өршээп эрттириптери чугула. Өг-бүлениң ёзу-чуруму – шыдамык болуру.

Эжиңерге херек кырында, шынап-ла, ынак хиренерде, хорадап тургаш:

"Мен сенээ ынак эвес мен, көөр хөңнүм чок" деп сөглээн сөзүңер силерниң эжиңерге улуг согуг болур, өг-бүле амыдыралыңа улуг чөрүлдээни тургузар. Ындыг байдал чарылбаан-даа болза, тиглени берген аякка дөмей болур. Аякта тиг бар болза, эрте-даа бол, орай-даа бол, ол дөмей чарлып калыр. Кылык үезинде эдипкен сөстериңерниң салдары ол болур.

Сагыш-сеткил эмин эрттир хөлзеп турар үеде шупту чүвениң дөгөрезин тө каап чугаалап болбас деп буддизм өөредип турар. Аажок хөлзеп турар сагыш-сеткил кажан-даа эки чүвеге чедирбес. Чүгө дээрге бир удаа эдипкен сөзүңерни катап эгидип ап шыдавас силер. Чугаалаксаан чүүлүңерни ооң соонда-даа чугаалап болур силер. Ындыг эптиг арга силерге дөмей-ле таваржы бээр. Бо чагыг сөстериңерни утпайн чорунар.

Православиеде Апостол Павелдиң өөредиинде: «Ынакшыл үр шыдажыр, ачы-дузалыг, ынакшыл адааргавас, ынакшыл тергиидевес, чоргаарланмас, ужур-дүрүм чок болбас, бодунуң ажыын бодавас, шугулдавас, бак чүве сагынмас, мегеге өөрүвес, шынга кады өөрүүр, шупту чүвени чажырар, шуптузунга бүзүрээр, идегээр, шуптузун шыдажыр. Ынакшыл кажанда-даа үзүлбес» - деп ынакшылдың мөңгө өөредии бисти чалгыннандырып, аас-кежиктиг өг-бүлени камнаарының алдын дүрүмү болуп чүс-чүс чылдарда өскертилге чок артып калган.

Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери

Чырыткылыг XIV Далай-Лама, Тензин Гьяцо - шажынның көскү төлээзи, бистиң үениң өндүр угаанныг, буянның кижизи. Ооң суртаалдаан өөредии бүгү делегейде сая-сая кижилерге ачы-буянны, чаагай сеткилди чедирип чоруур.

1935 чылдың июль айның 6-да Төвүттүң соңгу-чөөн чүгүнде Такцер деп улуг эвес суурга бөдүүн өг-бүлеге төрүттүнгөн. 1949-1950 чылдарда Кыдаттың шериг кужу ооң төрүттүнгөн чурту Төвүтке октуг-боолуг кирген. Чуртунга артып калгаш, бодунуң чонун камгалап шыдавазын угаап билгеш, чырыткылыг Башкы политиктиг хоргаадалды чөпшээрээн Индияже 87 муң чаңгыс чер-чурттуглары-биле чоруптар аргалыг болган. 1960 чылдан Индияның Дхарамсала ххорайынга XIV Далай-Ламаның резиденциясы доктаап турумчуй берген.

Каржы-дошкун эжелелди көрүп, Төвүттү тайбың арга-биле хостаар куженишкиннери дээш 1989 чылда Далай-Лама Башкы Тайбыңның Нобель шаңналы-биле шаңнаткан.

Чырыткылыг Башкы 6 харлыында өөренип эгелээш, 25 харлыында Будда философиязының доктору бедик эртем адын камгалап алган.

Чырыткылыг Далай-Лама Башкы Өң-алган шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары:

Философия доктору, Бернарес хоорайның Индуизм университети, Индия, 1959 чыл;

Тайбыңны быжыглаар дээш херекке кижиге төрөлгөтөнниң мурнунга ачы-хавыязы дээш Тайбың медали. «Азияның тайбың дээш» деп буддизм конференциясы, Улан-Батор, Моол, 1979;

Хосталганы быжыглаар херекке онза ачы- хавыязы дээш Линкольннуң шаңналы, Американың эртем-шинчилел институту, 1979;

Буддизм философиязының доктору, Чөөн-Чүк шинчилелиниң университети, Лос-Анджелес, Калифорния штады, АКШ, 1979;

Париж университетиниң Хүндүлүг доктору, Нантер, 1984; Ийи чыл болгаш-ла тыпсыр Кижиниң хосталгазы база эргелери Фондунуң шаңналы, Берн, Швейцария, 1988;

Эргелел-башкарылганың бүгү делегей Конгрезиниң Гуманитарлыг шаңналы, Нью-Йорк, 1989;

Кижиниң эргелерин быжыглаар херекке үлүг-хуузу дээш шаңнал, Париж, Франция, 1989 д.о.ө.

Сактып алыңар!

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттыңан кол-кол ужур-сагылгалар өг-бүлеге мөзү-бүдүш, аажы-чаё, корум-чурум дүрүмнерин кижиге бүрүзүнүң сагыырын сүмелеп турар. Чижээлээрге, христиан-даа, буддийжи-даа, мусульман-даа шажын өөредиинде мындыг чагыг-сүмелер бар:

1). Амылыг амытанның тынын үспе. 2). Оор кылба. 3). Мегечи болба. 4). Каржы сөстөр чугаалава. 5). Хоозун чугаага үе эрттирбе. 6). Өске кижиниң эдилелинче хол дегбе. 7). Көөр хөөн чок чорукту кылба. 8). Ада-иенге, кырганнарга хүндүткелдиг чор. 9). Четпестериёни эдип алырын кызыт. 10). Эки сеткил-биле өскелерге дузалажып чор.

Буддизм болгаш Этика өөредиинде аяннажып, үннежип турар дүрүм бар: «Өскелерге дузадан кадып чор. Ол болдунмас болза, оларга хора чедирбезин бода».

Философчу мерген угаанныгларныё өөредиинде мөзү-шынар, кижизиг аажы-чаң, угаан-сарыыл күжүн сайзырадыры дээн ханы угаадыг-сүмелер бар. Бурунгу кыдат философ Конфуцийниё өөредиинде бодалдар: «Бодунга күзеп шыдаваг чүүлүнү өске кижиге кылба. Эки чорукка эки сеткил-биле харыыла, шын эвес, багай чүүлге энерел сеткил-биле харыыла. Бичиилер дээш сагыш-човап чор».

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, фолософия эртеминиң дээди чадазын чедип алган Геше Джампа Тинлей: «Дээди арыг-чаагай мөзү-бүдүш дээрге кижиниң езулуг иштики чаражы ол-дур. Арыг-чаагай мөзү-бүдүштүң ачызы-биле бо чуртталганаарда дыка чараш болур силер. Бедик этиканы азы бодун шын алдынар дүрүмнерни сагып, ону барымдаалап чоруур кижиниң арын-шырайы, омур-хевири дыка чараш болур» (Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер, ар.354)

Ыдык беш сагыл

(«Аас-кежиктиң алдын булаа» деп мөргүл номундан)

- Үргүлчү тайбың сагыштыг болгаш бодамчалыг чоруп өөренип алыңар;
- Кээргээр сеткил (энерел) чокта, мерген угаан кургаг болгаш хоралыг.
- Мерген угаан чокта, кээргээл сеткил согур болгаш күш чок.

- Шыдаар шааңар-биле өскелерге дузалаарын кызыдыңар. Оларга өөрүшкү хайырлап шыдаваг-даа болзуңарза, оода хора халдатпаңар.

- Мерген угаанче баштайгы базым - бодунун четпестерин миннип, эдип алыры.

Энерел дээрге бүгү-ле амылыг амытаннарның хилинчек-човулааның кээргеп, оларга боттуг дузаны чедирип чоруур улуг сагыш-човаашкын.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттыңан кол-кол ужур-сагылгалар өг-бүлеге мөзү-бүдүш, аажы-чаң, корум-чурум дүрүмнерин кижиге бүрүзүнүң сагыырын сүмелеп турар. Чижээлээрге, христиан-даа, буддийжи-даа, мусульман-даа шажын өөредиинде мындыг чагыг-сүмелер бар:

1). Амылыг амытанның тынын үспе. 2). Оор кылба.

3). Мегечи болба. 4). Каржы сөстөр чугаалава. 5). Хоозун чугаа кылып, үе эрттирбе. 6). Өске кижиниң эдилелинче хол дегбе. 7). Көөр хөөн чок чорукту кылба. 8). Ада-иенге, кырганнарга хүндүткелдиг чор.

9). Четпестериңни эдип алырын кызыт. 10). Эки сеткил-биле өскелерге дузалажып чор.

Буддизм болгаш Этика өөредиинде аяннажып, үннежип турар дүрүм бар: «Өскелерге дузадан кадып чор. Ол болдунмас болза, оларга хора чедирбезин бода».

Философчу мерген угаанныгларныё өөредиинде мөзү-шынар, кижизиг аажы-чаң, угаан-сарыыл күжүн сайзырадыры дээн ханы угаадыг-сүмелер бар. Бурунгу кыдат философ Конфуцийниё өөредиинде мындыг бодалдар бар: «Бодунга күзеп шыдаваг чүүлүнү өске кижиге кылба. Эки чорукка эки сеткил-биле харыыла, шын эвес, багай чүүлге энерел сеткил-биле харыыла. Бичиилер дээш сагыш-човап чор».

Бүгү шажын-чүдүлгелер чонну дузааргак, кээргээчел, энерел сеткилдиг, кижиге амытанга ынак болурунга өөрөтпишаан, бо делегейивистиң ам-даа чаагай, эки, шынчы чорукче угланган болурунга дузалаар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1-8. Силерниң бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгези чүге чаңгыс аттыг болбааныл, утказы дөмей бшкажыл?

2-9. Хамнарныё өөредип турары-биле «Сүлде кудулаан, азы сүлденер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол?

3-10. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдел, ол дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

4-11. Бистиң республикада тыва чоннун аразындан православие, сарыг шажын, азы ислам шажыннарын шилип ап, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүүден хамааржырыл?

5-12. Школачыларныё делегей шажыннарыныё бирээзин өөренирде шилип алырынга кым киржилгелиг болурул, чүге?

6-13. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажыл-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чаңгыс ёзулалга хам, азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүүден хамааржырыл?

Ажыглаар литература

1-9. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2-10. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

3-11. Катанов Н.Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

4-12. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

5-13. Поэзия древних тюрков. М.: Раритет, 1993. – 176 с.

6-14. Тувинская народная поэзия XIX века. М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.

9 КЛАСС

1-11. ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

Ниитилел төөгүзүндө өг-бүлениң сайзыралы каалама эвес болган. Ол шаптараазынныг орукту эрткен. Баштайгы амыдырал ёзу-тургузуунда тускай өгленир чаңчыл, аңгы өг-бүле турбаан.

Уруглар болгаш кижизидилге ниити турган. Чоорту өг-бүле – эр, херээжен ийи кижии өгленири – чаңчыл апарган. Өг-бүлелер чаңгыс тускай чурттаар оран-савалыг, ажыл-агыйлыг болуп, ажы-төлүн боттары азырап, кижизидер апарган. Ол ам ниитилелдин херээ болу берген түннелинде тускай хоойлу – дүрүмнүг болуп чурумчуй берген.

Өг-бүле тускай хоойлуга даянган статустуг болур. Ол дээрге Россия Федерациязының Конституциясында болгаш ооң субъектилериниң Конституциясында болгаш өске-даа эрге-норма актыларында бактаап турар өг-бүлениң янзы-бүрү эргелери болгаш хүлээлгелери күрүнениң магадылалында турар дээни болур.

Бир дугаарында өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын 1923 чылда Делегей чоннарының уруглар камгалаар чөвүлелиниң Женева декларациязын (тускай медээ) белеткээн. Ынчалза-даа ол саавыр уругларны бүгү эргелерин чырытпаан болуп турар. Сөөлзүредир 1948, 1959 чылдарда өскерилгелерни болгаш немелделерни чоруткан. 1989 чылда Катгышкан Нациялар Организациязының Чингине ассамблеязы уругнуң эргелериниң дугайында Конвенциязын хүлээп алганы делегейниң уругларының эргелерин камгалаарының чугула саавыры болуп 1990 чылдың сентябрь 2-ден эгелеп күштүг болуп артпышаан. Ында айтып турары болза: «Өг-бүле ниитилелдин чугула үүрү болганда уругларның хүн-бүрүдө мандып сайзыраарының, камгалалының, эртем-билиг чедип алырынга таарымчалыг байдалдарын тургускан турар». Бир эвес ада-ие болгаш хоойлу ёзугаар уругларны ажаап-тежээп

турар улус хоойлу ёзугаар хүлээлгелерин харысалгалыг күүсеткетпейн турар болза, тускай торгаал-хемчеглерни алган турар ужурлуг деп тодараткан.

1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннуң соңгааны-биле хүлээп алган Россия Федерациязының Конституциязында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» деп айыткан.

Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң идип үндүргөн Чарлыы-биле уруглар камгалалының бүгү талаалыг байдалдарын хандыраар сорулга-биле Россия Федерациязының Конституциязынче өскертилгелерни киирген. Ол болза:

Ст. 67- 1

4 ч. «Уруглар Россия күрүнениң политиказының бир дугаар эң-не чугула айтырыы болур. Күрүне бүгү талазы-биле уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзарадырының, партиотчу, хамааты болгаш улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузар. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көрбүшаан, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүне бодунуң хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турар.

1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазының бадылааны-биле хүлээп алдынган Россия Федерациязының Өг-бүле кодекзиниң:

54 ст. 2 ч. «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билир, оларның сагыш-салышкынын алыр, кады чурттар эргелерлиг;

Уруг ада-иезиниң кижизидеринге, ооң сонургалдарын хандыраарыга, бүгү талазы-биле сайзыралынга, бодунга кижизиг хамаарылгалыг болурунга эргелерлиг;

Ада-иези чок, ада-ие эргезин казыттырган болгаш уругларны ажаап-тежээр эргезин чидирген өске-даа таварылгада уругнуң өг-бүлеге кижизидер талазы-биле айтырыгларны уругларны хайгаараар болгаш ажаар-тежээр албан чери чорудар.

Ниитилелдин хөгжүп, сайзырааны-биле өгленириниң база өг-бүле тударының ёзулалдары, сагылгалары тыптып келген. Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ёзу-чаңчылдарының системазы өгбелерден дамчып келген болгаш ам-даа амыдыралда ниити кижизидикчи утказын чидирбээн.

Тыва Республика Россия Федерациязының девискээринде болганда, өгленирин РФ-тин Конституциялызынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүле Кодексинге дүүштүр чорудуп турар.

Айыткан Хоойлуларда өгленириниң болгаш өг-бүлениң үндезин дөстөрүн мынчаар тодараткан:

1. Өг-бүле тудары херээжен болгаш эр кижиниң хостуг дугуржуушкунунга үндезилеттинер. Ашаа биле кадайы өг-бүле харылзааларыга дең эргелиг. Өнчү-хөрөңги талазы-биле дең эргелиин маңаа немеп каары чугула.

2. РФ-тин девискээринге чаңгыс өг-бүлелиг болур, хөй өг-бүлелиг болурун хоойлу хоруп турар.

3. РФ-ге өгленир, өг-бүле тудар назын 18 хардан эгелээр. Өг-бүле, ие болгаш чаш назын күрүнениң камгалалында турар.

4. Кады төрөөн болгаш чоок төрөл улустуң өгленири хоруглуг.

5. Кайы-бирээзи кошкак угаанныг азы нерви-психиктиг аарыглыг болза, өгленири, ажы-төл бодарадыры хоруглуг.

6. Ийи дугаар өгленир апарза, мурнунда өөнүң ээзи азы өөнүң ишти-биле хамаарылгазын тодарадыры албан. Биргээр чугаалаарга, чарлып алганда, төрөөн адазы азы иези ажы-төлге кайы хире акша-дуза чедирерин, өнчү-хөрөңги бээрин илередири.

Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүле чуртталгазын чүгле Хоойлуга үндезилеттинген өглениишкин магадылаар деп өөредигни кижини бүрүзү шингээдип алыры эргежок чугула. Ынчан «тывылбас», «читкен» адалар тыптып, «чажыт» адалар илереп, бот иелер эвээжеп, уруглар хөй нуруузунда ада-иелиг болуп, оларның дең, долу азыралынга өзерлер.

Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентствозу чаш уругнуң төрүттүнгениниң, өгленишкен дугайында херечилелдерни тыпсып, тускай чурум ёзугаар байырлыг байдалдарда чорудуп турар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.5. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының Үндезин хоойлузунда, Өг-бүле Кодексинде чүү деп айытканын статьялар аайы-биле ушта бижинер. ???

2.6. Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54 дугаар статьязының 2 дугаар чүүлүнде. «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билир, оларның сагыш-салышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?

3.7. Чүге хоойлу-дурүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?

Ажыглаар литература

1.7. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

2.8. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

3-9. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года.

4-10. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г., 28 декабря 2005 г. и 11 апреля 2010 г.

5-11. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

6-12. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

2-12. АМГЫ ҮЕНИҢ ӨГ-БҮЛЕНИҢ БАЙДАЛЫ, ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бурунгаар депшилгелиг ХХІ чүс чылда өг-бүлениң байдалының дугайында айтырыглар ниитилелди дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи болур. Өг-бүле чырык черже кижини чаяар, салгалдар аразында харылзааны тудар, ажы-төлдү ажаар, кижизидер хүлээлгелерлиг ниитилел чергелиг институт болуп турар болганда ооң чедимчелиг, бүгү талазы-биле байлакшылдыг амыдыралындан чурттунң ниити сайзыралы хамааржыр.

Ол дугайында философия, социология, демография, юриспруденция, психология, культурология, медицина болгаш төөгү эртемнери шинчилелдерни чорудуп турар.

Философия өг-бүлениң кижизидилге дуржулгазының теоретиктиг дөстөрүн өөренимишаан педагогиктиг концепцияларны ажылдап кылып турар. Шагдан тура-ла өг-бүле философия эртемниң база бир өөренир чүүлү болуп турар. Чүге дээрге кижини кижини болуп боттанып, бодунуң бүгү талазы-биле сайзыралы дээш ажылдаар эң чоок делегейи өг-бүле болганда, кижини бодунуң чуртталгазының сорулгазының дугайында, чүү дээш чуртаарын бодаар, ынакшыл, чараш чүве, шын деп чүл, эки кижини, багай кижини деп кымыл деп мөңгө амыдыралчы айтырыгларга харыларны кезээде дилеп чоруур, а философия кижиге ол айтырыгларны харылаарыга дузалаар эртем.

Демография биле *социология* өг-бүлениң байдалын болгаш сайзыраарының айтырыгларын өөренип турар. Ол эртемнерниң шинчилелдериниң түңнелинде күрүнениң өг-бүле политиказы тодараттынар. Демография өг-бүлениң тургузуун, хар-назынын, язы-сөөгүн болгаш өске- даа шынарларын, өг-бүлениң кижигүннериниң ажылдап турарын, чеже салгал, ажы-төлдүүн, чеже өг-бүлелер барын, чарлып турарын, инвалидтерни хар-назынының аайы-биле, хөй уругларлыг, чуртталгазының берге байдалында турар өг-бүлелерни тодарадып турар. Ол эртемниң дузазы-биле *социология* өг-бүлеге уругнуң ниитилелдин негелделеринге дүүштүр кижизидер байдалдарын, чөрүлдээлериниң чылдагааннарын илередип, өг-бүлени канчаар бүгү талаалыг камгалаарының айтырыгларын шинчилеп турар. Ол дээрге өг-бүлелерниң хевирлери, хүлээлгелери, сайзыраар чадалары, амыдыраарының аргалары болур.

Юриспруденция (??) өг-бүлениң, өг-бүле тударының, өг-бүлеге кижизидилге айтырыгларының хоойлу-дүрүмге дүүштүр чогударын тодарадып турар. *Төөгү* өг-бүле кижизидилгезиниң тургустунуп келгенин болгаш сайзыралын, *этнография* эртеми чоннарның үндезин культуразында өг-бүле кижизидилгезиниң онзагайын чыып бижиң, сайгарып турар эртемнер болур. *Психология* өг-бүледе ада-иениң уруг-дарыы-биле харылзааларының таарымчалыы/таарымча чогу кайы хире уругларның сайзыралынга салдар чедирип болурун шинчилеп турар. *Медицина, физиология* эртемнери кадык чуртталганың чөрүлдээлиг айтырыгларын, аарыгларны болудурбазының хемчеглерин шинчилеп турар. Уругларның өлүп-хораар чоруу, аар аарыглардан аарыыры, эр-херээжен харылзаалар дээш өске-даа өг-бүлениң чидиг айтырыгларының чылдагааннарын өөренип турар эртемнер. Бо талазы-биле төрөл улустун угу кадык салгалдыг болур кылдыр сагыш човаашкыны, ниитилел-биле харылзаалары, кижизидилге болгаш уругнуң сайзыралының дугайында айтырыглары база хамааржып турар. Уругларның психиктиг болгаш мага-бодунуң кадыына дүүшкен, ада-иениң хоочураан аарыглары, арагалаары, кем-херек үүлгедери дээн ышкаш айтырыглар база бар. Ук-салгалга хамаарышкан айтырыгларны *генетика* деп эртем өөренип турар. Ынчангаш, адаанывыс эртемнер өг-бүлениң янзы-бүрү шынарларын, демдектерин шинчилеп турары амгы үениң өг-бүле педагогиказының чугула айтырыгларын шиитпирлээринге дузалап турар-дыр.

Өг-бүлениң сайзыралы чурттунң сайзальындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне» / «Крепка семья – крепка держава» - деп орус улустун үлегер домаандан билер бис. Чурттун амыдырылындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр.

Бистин чуртувус Россияда өг-бүле, ие болгаш чаштың дугайында ада- салыышкыны күрүнениң өг-бүле политиказын тургузуп турар. Россия күрүнезиниң фундаментизин өг-бүле тудуп турар. Россияжилерниң 89%-зу өг-бүлелиг чуртталга дээш бүзүрелдиг, бурунгаар чүткүлдүг амыдырап чурттап чоруурлар. 70%-зу бадылгалыг өг-бүле тударын күзээр.

Ындыг болганчок өг-бүле янзы-бүрү амыдыралдың берге айтырыгларынга таваржып турар. Ол кандыг ниити чөрүлдээлерден үнгенил дээрге, бир дугаарында, өг-бүле – кижиниң сүзүү, өг-бүлениң үндезин сүзүктери өгбелеривестен салгал дамчып келзе-даа, оларның чугулазын, ыдыктыг үнезин чедир амыдыралывыска удурттулга кылбазывыс база чидирип турарывыс; ийи дугаарында, чоннуң культуразында өг-бүле чаңчылдарын, ёзулалдарын, ужуларын сагыыры аныяк өскенниң мөзү-бүдүжүн хевирлээр эң-не түңнелиг өөредиглер деп билип

турза-даа, олар утгундуруп, төрөл-дөргүл аразында харылзаалар кошкаан. Ооң түңнелинде өг-бүлениң мурнунда анзы-бүрү бергелер тургустунуп келген.

Олар кандыг чылдагааннар-биле болуп турары?

1. *Ниитилел чергелиг чылдагааннар:*

1.1. Үндезин өг-бүлениң тургузуундан амгы өг-бүлениң тургузуунуң өскерилгени: долу эвес өг-бүлелерниң көвүдээни, салгалдар аразында харылзааларының кошкап турары.

1.2. Бадылажылга чок кады чурттаар чорук, ашак, кадай улустуң чарлыры. Дириг ада-иелиг өскүс арткан, хайгаарал чок арткан уругларның ада-иезиниң хоойлу ёзугаар ие, ада эргелерин казыгтырып турары.

1.3. Өг-бүлезинден ада-иезиниң арагалаарындан, дүржоктанырындан, «хол дээринден» дескен ажы-төл, азы чуртталгазының берге байдалында турар өг-бүлелер (ындыг тускай билиг социологияда тыптып келген).

1.4. Өг-бүлө болгаш өөредилге черлериниң аразында харылзааның чангыс талалап турары (өөредилге таварыштыр кижизидилге ажылының деңнелин чедир боттандырбайн турары).

2. *Экономиктиг чылдагааннар.* Ол дээрге өг-бүлениң орулгазының кудулааны, ажыл чок чорук, хилис черге улустуң ажы-биле чурттаксаар улустуң көвүдээни, 3-тен хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруглар азыраар деңгелиниң чавызы.

3. *Демографтыг чылдагааннар.* Өг-бүлелерниң ниитилел болгаш экономиктиг байдалдарының кошкааны-биле Тывада 2018 чылда 1866 бадылашкан болза, оларның 628 чарылган, барык үштүң бир кезээ, өг-бүлө тутпаан улуска ажы-төлдүң төрүттүнери – 2556, азы 38,7 хуу; бадылажылга чок иелерден – 4051, азы 61,3 хуу, ооң иштинде адазын айытканы – 2277, азы 34,5 хуу, иезиниң чугаазы-биле адазын билдириишкин-биле айытканнарның саны – 1774, азы 26,8 хуу болуп турар. Россияда чаңгыс ада азы иелиг 5 миллион уруглар чурттап чоруур.

4. *Кадыкшылга хамаарышкан чылдагааннар:* эмниң өртээниң улгатканы, ие, ада кижиниң кадыының кошкааны-биле аарыг уругларның төрүттүнүп турары, инвалид уруглар,. Иштиг-сааттыг херэеженнерниң уруг божуур шинээниң баксырааны база хөй. Хөйү-биле уругларның аразында илереп турар аарыгларга бир дугаарында, тыныш органның (49,5 хуу, ийи дугаар черде халдавырлыг аарыглар (6,4 хуу), үш дугаар черде бес аарыглары: моюн бестериниң, хырын адааның бестериниң, аңаа чигир аарыгы хамааржыр (6,2 хуу).

Школачыларда сөөлгү үеде эң-не нептереп турар аарыг – ижин-хырын аарыглары болур. Шын эвес чемненип турарындан уругларның деңзизи улгадып, семирири көвүдеп турар. Ол бүгү ада-иениң уругларының фаст-фуд, роллтон, кургагга чемненип, чигири хөй чемнер чип, газтыг суглар ижип турарын хайгааралга чедир албайн турарындан колдуунда тыптыр аарыглар болур. Ол ышкаш үр үеде компьютерге олуларындан карак аарыглары, эге класстан эгелеп караа четпес уругларның саны көвүдеп турар.

5. *Бажың-балгат, аал-оран айтырыглары* база өг-бүлениң чидиг айтырыгларының бирээзи. Росстаттың дыннадыглары ёзугаар Тываның чурттаачыларының саны 2020 чылдың январь 1-де 327 383 киж. Хоорайда 54,3 хуузу чурттап турар. Ада-иелер ажы-төлүн шынарлыг эртем чедип алзын дээш база суурларда ажыл чогундан Кызылче хөйү-биле көжүп кээп турар. Чамдыктары дачаларда «временкаларда», чамдыктары чээли ап, чер садып алгаш, бажыңнар тудуп ап турар. «Канчаар чурттаарыл, кайыын-чүүден акша-көпеек, ажыл-агый, бажың-балгат тып алырыл?» - деп-ле чүгле хүнүн бодап чурттап чоруурлар-даа бар. Ындыг чергелиг айтырыгларга муңчулгаш, сула салдынып, арагалап, оорланып, улчуп-түрөп чоруй баарлары база бар. Уругларга хамаарыштыр оларны дора көөр, каржылыныр, этгээр чорук дүвүренчиг. Өг-бүлелерге мындыг байдал кончуг берге болгаш ажы-төлдү түредип турары, оларның өөренир, өзүп-сайзыраар байдалының чедимче чогу сагышты аарты бээр.

6. *Аныяк өг-бүлелерниң өг-бүлө тудуп чурттаарына кошкак белеткели.*

Ынчангаш, ол бүгү чылдагааннар уругларның амыдыралын бергедедип, келир үезинге бүзүрел чок болдуруп, эртем-сургуул чедип алырынга шаптыктап, уругларны кем-херек үүлгедиринче, арага, таакпыже, кара таакпыже сундугарынче, оорланырынче, улчуурунче чыгап турар. Үстүнде айыткан бүгү-ле өг-бүлөгө шаптараазыннар хөй кезиинде ада-иелерниң өзүп олураар ажы-төлүнгө кичээнгей чогуңдан, харысгалгазын кошкатканындан база болуп турар.

Ам чүнү кылыр ужурулг бис?

1. Өг-бүлени ниитилелдин дээди сүзүү кылдыр хүлээп, ооң үндезин сүзүктерин меделдиди-биле билип ап, оларны нептередип быжыглаары.

2. Өг-бүлөгө чарлыр чорукту эвээжедири, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, инвалид уругларлыг, чедимче чок өг-бүлелерге дуза чедирери, оларга уругларының эртем-билиг чедип алырынга дузалаары, аныяк өг-бүлелерни деткири, чуртталгазының берге байдалында турар өг-бүлелерге тускай кичээнгейни салыры.

3. Хөй-ниити организацияларын, ылаңгыя Адалар чөвүлелдериниң, Херэеженнер эвилелдериниң, дөргүл-төрөл улустуң тус черлерге, өг-бүлелер-биле ажы-төлдүң келир үези дээш идепкейлиг ажылын чорудары.

4. Школа биле өг-бүлелерниң харылзаазын өөреникчи кижиниң бодунуң сайзыралының болгаш бот-кижизиттинериниң айтырыгларынче, уруг бүрүзүнүң амыдыралчы үзелин сайзырадырынче, ооң эртем-билиг, мергежил чедип алырынче, өзүлдезиниң психологтуг болгаш өг-бүлезиниң социал байдалын барымдаалап кады ажылдажылганы чорудар.

5. Аныяктарның өг-бүлө тудар, ажы-төлдү чырык черге бодарадып, азырап, өстүрер харысгалгазын күштелдирер болгаш аңаа белеткээр сорулга-биле школага, ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге

черлеринге үндесин өг-бүлениң дээди сүзүктеринге даянып тургаш, «Өг-бүле педагогиказы: үндесин тыва кижизидилге» деп тускай курстарны, «Аныяк өг-бүле клубтарын» өөрөдилге-кижизидилге ажылының утказынче киирери.

6. Уран-чүүл болгаш культура албан черлериниң өг-бүле, ада-ие, төрөл-дөргүл харылзааларының үлегерин көргүскен мөөрейлер, фестивалдар, форумнар, көрүлделер эрттирери – ниитилел биле өг-бүлениң харылзаазын улам быжыктырар. Чижээ: Тес-Хем кожуунга болуп эрткен республика чергелиг «Авамга тураскааттым» деп фестиваль чон ортузунга бедик үнелелди алган. Ындыг хевирлиг хемчеглерни эрттирери өг-бүлениң ниитилелге үнелин бедидер болгаш чоннуң өг-бүленибыжыглаар үзел-бодалын каттыштырар.

Бистиң чуртталгавыста өг-бүлениң экономиктиг айтырыглары чугула деп чүвени билип, *өнчү-хөрөңги айтырыгларын* дараазында көрөөлинер

Аныяк өг-бүле чуртталгазын тускай өнчү-хөрөңгилиг, азы «көдүрер хөнектиг, хөнээр анайлыг» эгелээри күзенчиг. Бо дугайын ада-иелер-даа, өгленип турар улус-даа ханы бодаар болза эки. Чүге дээрге бо үеде ажил тып ап, акша-шалың ажылдап алыры элээн нарыбыдаан.

Өгленген улустуң өнчү-хөрөңгизи мынчаар тыптып кээр:

1. Ийи таланың бээр өнчү-хөрөңгизи – бажың (квартира), эт-сеп, мал, идик-хеп, бажың иштинин эдилелдери, аяк-сава, чамдыкта машина дээш өске-даа аар өртектиг белектер бергенинден.

2. Кудага төрелдерниң белек-селиктер бергенинден.

3. Ажылдап турар аныяктарның акша-шалыңындан.

4. Өөренип турар аныяктарның стипендиязы болгаш өске-даа хевирниң күрүне дузазындан.

5. Хууда ажил-агыйның (бар болза) артыкшылындан үнүп кээп болур.

Чаа өгленип алган аныяктарның өнчү-хөрөңгизиниң чижек данзызы бо-дур. Ооң хөй, эвээжинден аныяк өг-бүлениң амыдыралы кончуг хамааржыр болгаш өнчү-хөрөңгини ажыглап – чүгле чарыгдаар эвес, камнап, хумагалап билири, аңаа өөренири кончуг ажыктыг.

Өг-бүлениң чижек чарыгдалдары мындыг:

1. Аыш-чем садары – кол чарыгдал. Экономистерниң санап турары-биле алырга, аңаа шалыңның 60-65 хуузу үнер, ол өгдө улустуң санындан хамааржыр. Боттары кылып, өстүрүп, бүдүрүп алып чемнерден аңгыда (эът, сүт, үс, ногаа дээн ышкаш) хүн бүрүдө садар чемнер черле турар: хлеб, чигир, уруглар чеми, чимис аймаа, оларга чарыгдалдар албан апаар.

Чемге чарыгдалдар өг-бүле ээлериниң чем кылып аргаларындан, чип өөрөнгөн чемнеринден база садып, кылып, бүдүрүп алган чемин камнап билиринден кончуг хамааржыр.

2. Идик-хеп, орун-дөжек аймаан аныяк өг-бүле баштайгы үш чыл иштинде саптайн барып болур, кудага белекке алган-на болгай. Өгленген улустуң куда мурнунда кедип турган идик-хеви база бар.

Булгаар идик-хепти, хой кежинден кылган хепти кедер хуусаазы узун. Оларны септеп кедери база бар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр баштайгы үеде аныяктар шоолуг чарыгдал үндүрбес дизе ажырбас. Аяк-сава талазы-биле база ыңдыг.

3. Бажың, телефон, чырык дээш оон-даа өске коммуналдыг хандырылга өртээ.

Бо чарыгдалдарның түнү чурттап турар черинден (суур, хоорай), бажыңны (квартираны) хуужуткан, хуужутпаанындан хамааржыр. Бир эвес аныяктар ада-иези-биле кады чурттап турар болза, бо чарыгдалдар эвээжей берип болур.

4. Бажыңның ишти-даштын арыг-силиг тударынга үнер чарыгдалдар: септелгеге херек чүүлдер садары, идик-хеп септедири, аштадып-арыгладыры, чугдурары.

5. Арыг-шевер болгаш каастанырынга херек чүүлдерге чарыгдалдар: саваң, баш чуур болгаш эки чыттыг бүдүмелдер (шампунь, духи). Бажының дүгүн база даштыкы хевирин эдип, чазаары. Херээжен кижиге херек кремнер, будуктар. Бо чарыгдалдар хөй, эвээш-даа бооп болур, кижиниң күзелинден, негелделеринден хамааржыр.

6. Театр, кино болгаш өске-даа оюн-тоглаа көөр чарыгдалдар. Маңаа өөренип көөр чүве – амгы үеде хүннүң-не өртект-үнениң аартап турары.

7. Хоорай (суур) иштинге чоруур автобус өртээ, ол өртектөр үргүлчү улгадып турарын утпаза эки.

8. Көрдүнмээн чарыгдалдар – белек кылыры, эмнер садары, херек апарганда, ыңай-бээр баары болгаш амыдыралга тургустунуп кээр өске-даа таварылгалар. Оларга баш удур акша көрдүнмес-ле харын, ынчалза-даа черле артык акшалыг турза эки.

Чарыгдалдарны адап-санап, ынчаар-мынчаар деп сүмелээри чиик. Херек кырында бо дег нарын айтырыг черле чок. Канчап-даа турда, акша черле чедишпейн-даа барып болур. Ынчангаш чарыгдалдарны хүн бүрү бижип тургаш, ай санында түңнөп, сайгаргаш, шын, шын эвес чараанын көрүп, чоорту өөренип ап болур.

Ол ышкаш өгленириниң мурнунда оол кижини өг-бүлени бүгү талазы-биле бодум хандырып шыдаар мен бе деп айтырыгны салып, боданыр болза эки. Ада-иези дузалаар-ла харын, ынчалза-даа ол улуска үргүлчү азыратпазын бодаза кончуг эки.

Кыс уруг өгленир бетинде, өг-бүле ажылын таарыштырып, углап-баштап шыдаар мен бе, маңаа хамаарыштыр аяк-сава чуп, ине сыптап, өөк илеринден эгелээш, амданныг чем кылып, ногаа өстүрүп, коданга мал тудуп, ажы-төл азырап билир мен бе деп айтырыгларны бодунга удаа-сараа салыры чүүлдүг.

Өг-бүлеге болганчок-ла тургустунуп кээр «акша кымның холунга турарыл» деп нарын айтырыг бар.

Хүн бүрүдө *чарыгдаар* акша шыгжаар черни дугуржуп, чугаалажып алганы дээр. Ол аңаа үргүлчү чыдар, хереглээнде оон ап алыр.

Ынчангаш, өг-бүлениң аас-кежиктиг байлакшылдыг чурттаары өнчү-хөрөңги, ажыл-агый, эртем-сургуул, мергежилден база улуг хамааржыр.

Ынчалза-даа кижиниң эң-не дээди байлаа – ажы-төлү.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.11. Өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларын шинчилээриниң талазы-биле кандыг эртемнер боттарының үлүүн кириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыңнадыглардан кылыңар

2.12. Өг-бүлениң сүзүктөрүн сактып көрээлиңер: кижини, өг-бүлө, ажыл, кадыкшыл, төрөөн чурт, төрөөн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүгө олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул?

3.13. Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзылындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүлө – быжыг күрүнө» / «Крепка семья – крепка держава» - деп орус улустуң үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

4.14. Чурттуң амыдырылындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүгө ынча дээр бис?

5.15. Амгы үеде өг-бүлө амыдыралында кандыг бергелерге таваржып турарыл? Оларның чылдагааннары чүдел?

6.16. Өг-бүлениң өнчү-хөрөңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир?

7.17. М.А. Күжүгеттин «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылының кижизидилгеге салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

8.18. «Аас-кежиктиг өг-бүлө» деп кыска чогаадыгдан бижинер.

9.19. Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактын «Кырган-авам чугааларындан» «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырыгларга харыылаңар:

9.1.19.1. Кырган-ава чүгө арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурар-дыр?

9.2.19.2. Тоолчургу чугаада Сүргенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүгө аксыпканыл?

9.3.19.3. Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугаалаңар. Кандыг чүдек уржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчууруңарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүретти?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1.4. Иргит Л.Х. Тываның сураглыг херэеженнери. Кызыл, 2008.

2.5. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279, 296-302.

3.6. Ооржак Л.Х. Өңүг кижини. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2018. – 216 ар.

Орус дылда

1.3. Государственный доклад о положении семей с детьми в Республике Тыва за 2018 год / Одобрено постановлением Правительства Республики Тыва от 11 июня 2019 г. N 252-р.

2.4. Молитва о матери / Авам сени ырлап чор мен / Автор-составитель У.Эртинэ. Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2011.

3.13. НАЗЫ-ХАР БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕГЕ КИЖИЗИДИЛГЕ

Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улузунуң уруглар кижизидилгези иезиниң иштинде тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөңгө, ада-иезиниң холунга, улуг улустуң хайгааралыңга эртер ужурлуг деп угаады ам-даа бодунуң утка-шынарын чидирбээн. Аңаа дүүштүр уругнуң кылып өөренир ижи, күүседир хүлээлгелерин илереткени солун. Чижээ, 5 – 6 харлыг уруг бичии дунмаларын алыр, аргалаар, анай-хураган бажы дозар, өгнүң үүрмек ажылын кылыр. 9 – 10 харлыг уруг анай-хураган кадарар, хөнөлээр, 10 – 12 харлыг уруг ёзулуг кадарчы, малчын, аңчы, саанчы апаар. Ада-иезиниң салгал дамчаан кылып ажылын (шевер, ус-дарган, сиилбикчи дээш оон-даа өске) шингээди алган болур. 12 – 13 харлыг назы — кижини болур үези. Чоннуң сагыыр ужурларын, дүрүмнерин, чаңчылдарын улуг улус дамчыштыр шингээди алыр. Ону амыдыралга ажыглап эгелей бээр. Бир эвес 12 – 13 харлыг кижини эпчок чүве кылып, үнген-кирген чонунга, эрткен-дүшкен улуска бак карак болупкан болза,

ону «угу бак» деп чемелээр. Ол дээрге «бо таварылгада сен буруулуг эвес, а сени кижизиткен ада-иениң, төлдериниң багы ол-дур» дээни ол боор. «Төрөл бакта, чон ырак» деп мерген домактын ужур-утказы-даа ол.

Чөөн чүктүң 60 чыл эргилделиг ай календарының санаашкыны-биле кижизиткен Октаргай он ийи чыл болгаш-ла мөзү-шынар болгаш күш-шыдал деңгелиниң аайы-биле шылгап турар. Ону чурагачылар мынчаар тодараткан: «Октаргайның кара согуну 12 харлыында кижиниң дискээниң караандан, 24 харлыында – хининден, 36-зында – өзүндөн, 48-тиинде чүрээндөн, 60 харлыында бажының мээзинден эртер». Ынчангаш улуг улус чаш кижини иезиниң хырын иштинге боттанган үезинден эгелеп, 12 харга чедир кижизидип, «бут кырынга тургузуп», «эңмек-дөңмектеп», Октаргайның шылгалдаларын төлөптии-биле эртеринге белеткээр ужурлуг.

Тываның сураглыг этнопедагогика шинчилекчизи, тыва улустуң үндезин кижизидилезиниң суртаалчызы К.Б.Салчактын «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар кижизидилгени чорударының дугайында мындыг демдеглелдер бар.

Кижиниң чурталгазын үш чадага хуваап турар. Ол дээрге: чуртталганың эртени – чаш, бичии үе; дүш үези – назы-харының бышканы – улуг кижизиткен, кижизиткен – улуг назы – кырган назын. Ындыг үзел тыва улустуң аас-чогаалында илереттинген: «эрген – дөрт будунда, дүшүге – ийи будунда, кижизиткен – үш будунда». Бо тывызыкта улустуң философчу үзел бодалын: хүннүң үезиниң аайы-биле хүннер, чылдан чылдар, он, чус, муң дээш эртип-ле турар, назы база ыңдыг – кижиниң ыяап эрттер үелери бар – деп бойдустуң хоойлуларына чагырткан түңнели кылдыр көрүп болур-дур. Чаш назы чокта – быжыгар үе турбас, ол чокта – кырыып назы чок.

Назының үе-чада бүрүзү дараазында назыже шилчиинче чугула «текииш» болур.

К. Б.Салчак чоннуң улусчу ужурларын хайгаарап келгениниң түңнелинде дараазында хар-назының үлелгезин чоруткан:

1) хырын иштиниң үези (үре боттанып келгенинден төрүттүнгүже чедир);

2) кавай үези (төрүттүнгенинден 2 харга чедир), ол үе үңгээр үеге (6-7 ай), кылаштаар үеге (1-2 хар, кылаштап эгелээнинден 2 харга чедир) база чарлып турар;

3) чаш үези – 1-2 хардан 3-4 харга чедир;

4) бичии үези – 3-4 хардан 9-11 харга чедир;

5) элээди үези – 9-11 хардан 15-16 харга чедир;

6) аныяк үези – 15-16 хардан 25-26 харга чедир;

7) бышкан үе (улуг кижизиткен) – 25-26 хардан 40 – 50 харга чедир дээш оон-даа ыңай [Салчак, 2016, 183 ар.].

Чамдык үелерни сайгарарга мындыг болуп турар. Ф.Я.Коннуң бижип турары-биле алырга: «Үре боттанып келгенде ону дириг деп санап, уругнуң харын төрүттүнгөн хүнүндөн эвес, боттанып келген үезинден тура санап, чаа төрүттүнгөн уругну бир харлыг деп санап турган» [Кон, За 50 лт: Экспедиция в Сойотию // Соб. Соч., 1934. – 293 ар., ар. 142]. Ындыг назы санаашкынын барык 1940 чылдарга чедир сагып турган болгаш уругларга хамаарышкан эзулалдар эрттирерде база ону сагывышаан, баш дүгү хылбыктаар эзулалды уруг төрүттүнгенинден 2 харлыг турда эрттирип турган. Шак ыңчаар назы санаашкын кижизиткен үш чуртталгалыг болур деп билиишкинден үнген: 1) эң-не кысказы – хырын иштинге үези; 2) чер кырынга чуртталга; 3) өске делегейге чуртталга, азы өлүм соонда [Салчак, ар. 184].

Хырын иштинге үениң кижизидикчи салдары чаа төрүттүнер уругга улуг турганын чон тайылбырлап турар. Сааттыг херэежен кижини кончуг кичээңгейге ап, төрүттүнер чаш уруг таптыг сайзыразын дээш, амыр-дыштыг болзун дээш, хөлзетпес. Арыг агаарга дыштанып, чүгле эки чүве бодаар байдалдарны тургузуп турган. Дүвүретпес, арага-дары амзавас, аар чүве көдүртпес, кылыктандырбас, ымзандырбас дээш оон-даа өске хоругларны салып турган.

Кавайлыг үеде 1 харга чедир уругга кончуг кичээңгейлиг болур, улуг шимээн-дааш, алгы-кышкы үндүрбес. Ылаңгыя карактарыныч хун чырыы дорт дээптеринден камгалаар.

Ие кижизиткен уругнуң долгандыр турар чүвелерни эдerti көре бээрин, кажан авазының үнүн «дыңнап», ону «танып» кааптарыны эскерип көөр. «Ийи айлыг уруг иезин таныыр, алды айлыг уруг адазын таныыр» деп уругнуң хайгаараачал чоруунуң сайзыраңгайын демдегледип турганы ол боор. Ие кижизиткен кезээде уруу-биле, ону өпейлеп удудуп, сагыш сеткилин үлежип, чылыг холдары-биле куспактап, чассыдып, эргеледип өстүрер. Оон-на ыңдыг боор – бир дугаарында авазын танып каар. Ава кижизиткен уруун өпейлеп тургаш, долгадыр турар делегей дугайында ырлап, уруунуң чугаазын сайзырадырының дөзүн хевирлээр болгай. Ол дугайында «Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижизиткен, ада кижизиткен» деп теманы өөренип тургаш, чугаалажып турган бис.

Сула шимчээшкиннер кылыры уругнуң мага-бодунуң доругуп өзериңге дузалыг. Колдуунда уругну 2 харга, харын-даа 4 чедир эмзирип турганы ажыктыг деп санап турган, уругну аарыг-аржыктардан камгалаар, күш-шыдалдыг болдуруп деп бодап турган. Шынап-ла эмигден үнмээн уруг аарыыры ховар. Тыва улустуң чаңчылында уруун эмзирбейн баар таварылгалар чок турган, харын-даа өске уругларны эмзирип бээрин буян деп бодап чорааннар.

Чаш үезинде уругнуң бир дугаар адаан сөстери, ойнаарактары, долгандыр турар акы-угбалары, янзы-бүрү херекселдер дээш уругнуң караанга көстүп турар шупту-ла чүве уругга солун. Ону тудуксаар, аксынга хынап, амданын алып, изиг, соокту холу-биле тутпаан шаанда, айыылдыын-даа билбес «шинчилекчи» үези, «отка-пашка дүшкү дег» дээр. Бо талазы-биле Никитиннерниң өг-бүлезиниң дугайында номнарны база номчунар [Никитин, 33-36].

Ынчангаш уругнун чаш үези ооң өзүп сайзыраарыга эң-не таарымчалыг үе болур. Төрөөн улузун танып, билип, ада-иезиниң ыныакшылын бүгү талазы-биле хүлээп ап, боду база долгадыр турар бүгү кижилерге хамаарылгазын хевирлей бээриниң эгези болур үе.

Бичии үезинде уругларның мага-бодунуң сайзыралынче улуг кичээнгейни угландырат. Ооң-биле кады кылып болур, болбас чүүлдерни билип, корум-чурумга чаңчыгар үези болур. Бо үеде чоорту ажил-агыйже кирип эгелээр үези. 3 харлыында «хылбык доюнун» кол утказы безин төрөл-дөргүл улузунуң аразынче кирериниң ёзулалы болур кылдыр сагыыр болзувусса эки. Чүге дээрге өгбелериниң йөрөөл-сөзүн хүлээп, төрелдерин танып ап, оларның белектеринден мал-маганны бичиизинден эгелеп аажап өстүренинге киржип, бирги күш-ажылчы базымнарны бодунуң шаа-биле кыла бээр. Бичии үезинде 5 харга чедир уругну эки кижидип алып болза кижидип болурунун эгезин тургузуп алганывыс ол болур.

«Хылбык доюнун дугайында» дараазында эгелерге доктаар бис.

Элээди үениң 10-16 харлыг уругларын «хой кадарар оглум», «инек саар кызым» «кандыг-даа ажилды шытпас апарган», «бодун чемгериптер апарган» деп, улуг улус чугаалажы бээр. Оон алгаш көөрге, бо назыда уругларны күш-ажылга кижизидер үези. Ол ышкаш улуг улус мөзү-бүдүшкө хамаарышкан ыяп сагыыр дүрүмнерни база айтып-сургап бээрге ону күүседир, амыдыралының дүрүмү кылдыр кылып болур болгаш кылып болур дүрүмнерни чайгаар-ла үлегерге бодун кижизиде бээр. Уруглар ёзулуг кижиниң үлегерин ада-иезинден, акы-даайларындан, угба-даай-аваларындан ап ада-иезиниң ат-алдарын сыпайн чурттар деп сорулганы чедип алырын боданы бээр. Кым болур мен, кандыг кижидип болур мен, чүү дээш чурттар мен дээн ышкаш айтырылгарга харыны бере бээрлер.

Аныяк чалыы үези (16 хардан 25-26 харга чедир) кижидип ниитилелге чуртаарының чоннун угаадып турары биле чедишкен үези. 18-20 харлыг уруглар өг-бүлө тудуп чурттаарыга белен болур, 25-26 харлыг аныяктар ёзулуг-ла амыдыралдың эки багын билер, аас-кежиктиг амыдыралды чогударының аргаларын шилип билер, ниитилел мурнунга бодунуң туружун камгалап шыдаар улус болур.

Үстүнде айтылган чүүлдерден түннелиди үндүрерге мындыг: тыва улустун үндезин кижизидилге культуразында назы-харга хамаарышкан үзел-бодалдары салгалдар аразының харылзаазының турум болгаш быжыын херечилеп турар.

Педагогика, психология эртемнериниң шинчлелдерин ап көөр болза назы-хар бүрүзү онзагай көстүп кээр шынарларлыг деп айтып турар. 2 харга чедир уруг улус аайындан эртпес, оларның кыл дээн чүвезин кыла бээр, а 2 хар ажа дүшкеш, «чаанын» көргүзүп, аакталып ыглаар, ооң шулуң «чугаазын» улус билбейн баарга, могоаттынар, хомудаар апаар. Ооң кол чылдагааны 2 хар чеди айдан эгелээш, 2 хар 10 айга чедир бир дугаар назын үезиниң аагы – «өжешпейлер 3 харлыгларның» өйү эгелээни болур. Бо өйде уруглар өжежир, маргыжар апаарлар, улуг улустун чугаазын тооксакас чаң база тыптып келир.

Өжешкенде уруглар кыл дээн чүвени кылбайн, харын-даа «дедир» кылып апаар, ойнаарактарны чыып каг дээр болза, чыгбас, тарадыр октаптар.

Дедирленир уруглар улуг улустун кандыг-даа негелделерин күүсетпес, күүседир хөңнү чогуң көргүзүп, харын-даа чамдыкта улуска «чөңгээлээр», сөс каржып, чөрүлдээ үндүрер.

Чылдагаан бар, чокта-даа, маргыжар, улуг улустун сөзүңге дораан удурланып, чүгле боттарының сөглөөн сөзүн, кылган чүүлүн шын деп, ол дээш туржуп, үргүлчү чөрүлдээ үндүрер апаарлар. Чижээ, «маргышкакка»: «Барып агаарлап, ойнап көр» – деп чугаалаар болза: «Чок, хөңнүм чогул» – деп удурланыр. Азы ыңдыг уругларга: «Көрөм, дуу кара булутту» дээр болза, «Чок, ол булут ак чүве-дир» дээр. «Че харын, ак-даа болур ыйнаан» дээр болза, «Чок, ол булут кара чүве-дир» дээр.

Үш харлыг «өжешпейлер» чаргы үндүрүкээр күзелдиг боор. Чылдагаан бар-чок-даа болза, маргыжар. Чамдыкта өжежир. Уругну ыңдыг чандан адыраы албан.

Үш харлыгларның чаңының дугайында хөй солун чижектерни көргүзүп болур. Ынчалза-даа ада-иеге, төрелдерге кол-ла чүве – оларның ыңдыг чаңының тыптып келир чылдагааннарын билип алыры болур. Эртемденнерниң тайылбырлап, бижип турары-биле алырга, бирги (үш харлыгларның) назын аагының чылдагааннары мындыг:

1. Хырын иштинге чорааш, төрүттүнүп келгениниң соонда, 2 харга чедир уруг авазындан дыка хамаарылгалыг болур. Ооң аайы-биле чемненер, удуур, шимчээр, ойнаар, хөглээр.

А 2 хар чедип тургаш, уруг боду кылаштап, долгандыр турар чүүлдерни көрүп, тудуп, шинчилеп, танып турар апаар.

Арга-мергежилдиг болуп, угааны сайзырап келгеш, «мен» деп чүвени билип, а мен аңгы кижидип мен деп медереп эгелээниниң түннелинде ол бодун тускай кижидип санаар апаар. Өске улус база мени тускай угаан-медерелдиг кижидип деп саназын дээн сеткили-биле дедирленип, маргыжып эгелээр үези ол.

А улуг улустун кол частыры болза, уругнун «мен бодум», «бодум кылыын – чемненин, кеттинеин» деп турарын деткивейн, эскербейн, уругнун улгадып, өзе бергенин, кижидип апарганын билбейн эрттирипкеш, эрги-ле чаңы-биле ону дужаап, бир чамдыкта харын-даа базынчактап турары боор. Ынчангаш ада-ие, өске-даа улуг улус уругну үргүлчү хайгаарап, ында кандыг чаа сөстөр, аажы-чаң тыпты бергенин үе-шаанда эскерип каан турар журлуг.

2. Уруг чаш, бичии тургаш, ада-иениң, акы-угбаларының азыралыга чаңчыгып, үргүлчү хайгааралга, хол кырынга турарыга өөренип каап болур.

Ол үш хар чедип, сөс-домакты билип, чугаалап турар апаарга, улус ону «ынчанмас», «хоржок» деп чүвеге өөредип, чамдыкта ооң-биле шириин-даа чугаалажы бээр. Уруг ону улус мени бастып, бак чаңнап тур деп билгеш, хорадап, ыы-сыы үндүрүп болур. Ындыг байдал болбас кылдыр уругну бичиизинден тура-ла, «хоржок» деп чүвеге өөредип.

3. База бир чылдагаан кылдыр өг-бүлениң улуг назылыгларының аажы-чаңының бичии кижиге салдарлыг болурун адап болур. Ынчангаш угаанныг ада-ие уругларны үен-даян өжештирбес, олар-биле маргышпас, өг-бүлеге чөрүлдээлиг байдал тургуспас дээш кызар ужурлуг.

4. Үш харлыг назы уругларның бот-медерелиниң сайзыраар өйү деп чүвени билгеш, ада-ие бо назын иштинде уругларны бүдүү чаңчыктырып тургаш, чөпшүл, дыңнангыр, кызымак, шудургу кылыр аргалары хөй: уругну көгүдери, алаактылары, мактаары, чарашсынары дээш дуржулгалыг ада-иелерде кандыг-даа солун аргалар бар. Бир эвес аргалары эвээш болза, ном-сеткүүлден номчуп, дуржулгандан солчуп тургаш, байлакшыдып ап болур болгай.

Үш харлыг өжешпейлер өйү назын аагының ийи дугаар чадазы боор. Чогум ол назын аагы уруг 1,5 харлыг турда эгелээр. Ону чүгле дуржулгалыг ада-иелер оваарып, эскерер болгаш бичии чаштарга ооң аагын чиигедирин кызыдарлар.

Назын халыыны (аагы) – бойдустан кижиге бүрүзүнге онаганы шылгалдаларының бирээзи. Уругларга хамаарыштыр ооң кол утказы – хуннун-не өзүп, доругуп олурар чаш төлдүң сайзыралынга карышкак-чөрүшкектер болганчок-ла тыптып кээринде болур. Чижээ, уругнуң мага-боду өзүп улгадырда, сөөктери, шынганнары аарыыр. Азы – диштери бакылап үнерде, уругнуң эъди изиир. Ындыг хевирлиг аактыг-халалыг өйлер, уруг өзүп турда, чеже-даа боор. Назын аагы ол-дур. Ону оюп эртип, оон күш-биле адырылып-хоорлуп-даа болбас. Маңаа ада-иениң кичээнгейи, чылыг сөзү, киржилгези дыка дузалаар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.6. Тыва улусчу педагогикада назы харга хамаарышкан кандыг кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодунарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот үнеледен кылып чоруткаш, ажык чугаадан чорудунар.

2.7. Тываның улустун чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б.Кенин-Лопсаңнын «Тыва чаңчыл» деп литература даңзызында бар номундан назы-хар аайы-биле клып билир ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

3.8. Назы-хар бүрүзүнүң онзагай көстүп кээр шынарларын чугаалаңар, шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удурттулга болдунар дизиңерзе, чүнү чугула деп бодаар силер?

4.9. Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдыңар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар?

5.10. Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдыңар?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1.11. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.

2.12. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду.?? Кызыл ; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.

3.13. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

4.14. Тэвэк А. К. Чеди назын / А. К. Тэвэк. – Кызыл: Респ. тип., 2006. – 60 ар.

5.15. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – Ар. 182-189.

6.16. Сандан З. ?? Кижиге болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузасы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.

7.17. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика ???

8.18. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.??

9.19. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 ар. – ар. 5-25.

10.20. ???

Орус дылда

1.3. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

4.14. ААЖЫ-ЧАҢНЫҢ ПСИХОЛОГТУГ ДӨСТЕРИ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

Аажы-чаңы чажындан хевирлеттинер-даа болза, кижы кижиге дөмей эвес, ооң онзагай аажы-чаңы нерви системазының шынарларындан ужукталыр деп психология эртеми өөредип турар.

Уругларның аажы-чаңы кончуг эрте-ле көстүп кээр, ону эскерип, ожаары ада-иениң, уругну азырап турар өске-даа улустуң кичээнгейлиинден хамааржыр.

Чаш төлдү азырап, ооң-биле чугаалажып, өөредип, ойнап турарга, бир дугаарында, нерви системазы кошкак кылдыр төрүттүнген уруглар дораан илерээр. Олар колдуунда оожум, серемчилелдиг, дыңнангыр болур. Шимченгир оюннарга, хөй чугааларга ынак эвес, чүгө дээрге төрүттүнүп кээрге-ле, оларның нерви системазы күш чок, кошкак кылдыр чаяттынган болгаш шимченип, күш үндүрүп эгелээш, олар дораан туруп, шагзырай бээрлер. Ынчалза-даа олар чиик, шоолуг шимчээшкиннер кылбас ажилдарга кончуг ынак, маңаа оларның кызымак, кежээзи, топтуг-томаанныы көстү бээр. Оларның кылып каан ажылының даштыкы хевири чараш, шинчилиг болур. Оожум уруглар өске черге (бажыңга, өгге, класска) барганда, танывазы улус-биле чугаалашканда, ыядыр, хөрчүүр, деридер, думчуун шүжүледир, харын-даа чүве ыыттавас боор.

Бир эвес ыңдыг уругже кичээнгей салып чугаа эрээр болза, шуут шак дүжер. Чүгө дээрге ол бодунуң ыядып, сүрээдеп турарын билип, оон уштунар харык чогуң медресеп, ооң кавынындан дам-на коргуп, куруг черге анаа-ла девидеп туруп бээр. Мыңдыг уругларда хөй эш-өөр чок. Оларның эштери ийи-чаңгыс, эң-не бүзүрелдиг, шынчы, ынак эжишкилер болур. Олар үр үеде, харын-даа назынының иштинде эжишкилер болуп артарлар.

Нерви системазының шынары күштүг (дыңзыг) уруглар шимченгир, маңнангыр, ажилгыр. Олар колдуунда черле могап шагзыравас, үр үе иштинде хөй, нарын ажылды кылып болурлар. Боттары ынак кылыр чүүлдерлиг, кижээ, ыяш-биле чазаныры, чурууру, номчууру дээн ышкаш.

Өске черге барганда, танывазы улус-биле чугаалашканда, ыядып, човап деп чүве билбес, харын боду чугааны эгелеп, сөскүрүн, чечен-мергенин көргүскөш баар.

Оларның четпес чүүлдери – чамдыкта эмин эрттир шимченгир апаары, херек чок черге ааспырак болуп, хөй артык чүвени чугаалап кааптары. Далашканда, чугаазы билдинмес, «быдыргай», сөстөрни «чиптер» таварылгалар база турар.

Нерви системазы кошкак, шүшпөң (олутпай) кылдыр төрүттүнген уруглар кезээде оожум чоруур. Маңнаар, шимчээринге хары угда хөй ажыл кылырынга хөңнү чок, бир ажылды кылып эгелээнде, дыка үр кылыр. Бичии-ле өскерлиишкиннер, сагындырыглар ооң ажылдаар хөңнүн кагдырып, тура чокталдырыптар. Оларны бак чаңнаанын, хомудатканын черле утпас. Ындыг чүүлдөр шүшпөң уругларның угаан-сарылыгына дыка үр артып каар болгаш оларның шимчеп, чугаалап, ажилдаарына улуг шаптыкты чедирип турар. Шүшпөң уругларның чугаазы аяар, ийи-чаңгыс сөс ажыглаар. Кылыктанып, хорадаанда шуут чүве ыытавас, анаа-ла буулаар. Чугаалап тургаш, арны-бажын дырыжаңнатпас, холун чайбас.

Нерви системазы шимченгир уругларның кол ылгалыр шынарлары мыңдыг: алгыжы, холдары кезээде куруг турбас, бир чүвени туткан, үзе-чаза тырткан, октаан, чураан, бижээн турар. Ажынган-хорадаанда хат-казыргы дег дүрген чокшуп, ыглай кааптар, база-ла ыңдыг дүрген бакташкан улузу-биле эптежир деп баар. Бак чаңнаашкынны, хомудалды үр болбаанда уттуптар. Улустуң чугаалаан, көргүскөн чүвезин дораан-на билип, бир дугаар дыңнап, чаңгыс катап көргөш-ле, шингээдип алыр. Ынчалза-даа багай талазы – билген, көргөн чүвезин магадылап, катаптавас болгаш чамдыкта херек чок черге-ле частырыгны кылыр. Чүве чугаалаары дүрген, далаш. Холун чайып, бажын шимчедири, карактарын алараңнадыры шуут чаңчыл апаар. Чамдыкта бодундан «немей» кааптар чаң база бар.

Ооң эт-севинде, үлегерлиг корум-чурум чок дизе ажырбас.

Ол кончуг могадычал, хомудаачал, чассырынга ынак, дыңзыг, кончаан сөс дыңнап шыдавас, карак чажының база «белени» кончуг.

Уругларның нерви системазының шынарлар аайы-биле «чуруун», аажы-чаңын кысказы-биле тодарадырга мыңдыг.

Ам ыңдыг уруглар-биле эптиг эдержип, тайбың чурттап, оларны башкаларының дугайында чугаалаар-дыр бис.

Чөөн чүк улустарының календарын ёзугаар 12-чыл болгаш-ла кижиниң чылының эргилдези эртип турар. Ооң-биле чергелештир кижиниң мага-боду, аажы-чаңы, мөзү-шынары тускай сайзырап, өскерлип турар. Ынчангаш уругну кижизидерде шилчилгелиг назыннаар, оларның аактарының дугайында чоннуң мерген угааны чүү дээнин ада-ие сонургап, эртем үндезинниг билиглерни шингээдип алыры чугула.

Кижы бүрүзүнүн аажы-чаңының «көстүп» кээри хөй-хөй чылдагааннардан хамааржыр. Уругну ада-иенин эргеледип-чассыдып өстүргени, ажил-мергежилге, кадыг-бергеге өөреткени, төрүмелинден салым-чаяаны, уран-шевери, уругнуң бодунуң чуртталгага кызымаа, ажилгыры, эптии оон хамааржыр. Шуут-ла чаңгыс аай кончуг багай азы кончуг эки уруг чок. Шупту шынарлар холужуп, доңнажып калган, ынчалза-даа уругнуң оожум-дүргени, шүшпөң-шимченгири черле көскү боор. Ол шынарларның кайызын-даа таарыштыр эдерин чуртталга черле негей бээр. Ооң аргалары ада-иениң дуржулгасында-даа, эртем номнарында-даа бар.

Оларны дүүштүрүп, каттыштырып тургаш, нерви системазының тус-тус шинчилеринге таарыштыр мындыг сүмелерни кадып болур:

1. Төрүмелинден кошкак (сула) шинчилиг уругларга хенертен дүрген хары негеттинер айтырыгларны салбайн, ону эрте дээр сагындырар азы ооң-биле анаа чугаалажып олургаш, херек чүүлдерни билип ап болур.

Ажылга оожум-топтуг тайылбырлап мергежидер, азы бергедезе, чектевес, ажынып-хорадап, кончувас. Берге чүвелерни бичии кылыптар апаарга, мактаары артык эвес. Хомуудаачал, өжээргек эвес кылдыр өөредери база чугула.

Улус-биле ажык чугаалажып, бижииргек эвес кылдыр өөредери – ада-иениң бирги хүлээлгези.

Бодун кошкак, багай кижии мен дивейн, дидим, бодунга бүзүрээр, ынаныштыг, камгаланып шыдаар кылдыр кижизидери эргежок чугула.

2. Нерви системазы шимченгир уругларны чаңгыс аай, үр кылыр ажылдан чайладыр. Ооң аайы-биле күш чарыгдаар, дүрген төне бээр даалгаларны берип, кол нуруузунда «маннаар» ажылдарга кириштирерге, үрө-түннелдиг болур. Ынчалза-даа уругларның назы-харын база барымдаалаар.

Янзы-бүрү аргаларны ажыглап тургаш, оларны хынамчалыг, серемчилелдиг кылдыр чаңчыктырар, ажылды катаптап магадылаарынга өөредир херек. Бо бөлүктүң аразында алызындан салым-чаяанныг уруглар болганчок-ла турар. Олар колдуунда тергиин өөренир, ус-шевер-даа болур. Ынчангаш оларны кандыг-даа ажылга мергежидери берге эвес, ынчангаш олар хөйүнү чедип, өөренип ап болурлар, чүгле оларның сонуургалын, күзелин күткүүр. Уругнуң далашпас, оожум, топтуг чугаазын оон-даа ынай чеченчидип, сайзырадыры эргежок чугула.

3. Шимченгир уругларны ажылга кириштирип, даалга бээрде, оларны сонуургадыр, ажылдың түңнели кандыг, чүү болурун тайылбырлаары чугула. Оон башка ол халымак улус ажылын төндүрбейн, каапкаш, чоруй барып болур. Ажылдың кылыр аргаларын олар чамдыкта боттары «чогаадып» аптарлар. Ол аргалары чедимчелиг, чедимче чок-даа боор, оон кортпас, чуртталгага чогаадыкчы чорук черле хереглеттинер. Чүгле «чогаадылганың» чедер-четпезин, чүге ынчаар кылып болбазын тайылбырлап бээр.

Мындыг уругларга өйлөп-өйлөп «оожум кылыр» ажыл база херек. Чижээ, «бичии олуруп, дыштанып ал», «кушкаштарның ырлажырын дыңнаалы» дээн хевирлиг. Ындыг сүмелер уругнуң алызындан шимченгир, дүрген нерви системазын оожургадыр, анаа дышты бээр. Ынчанмас болза нерви, мээ туруп, шаг төнүп, чамдыкта харындаа аарыгзый бээр. Ындыг байдалды уруглар 11-14 харлыында, эт-ханы четчип турар назынында, эскерип болур.

Бо бөлүкке хамааржыр уругларны оожум, чугаалап өөредери – шуут чугула негелде. Сөстөрни «чивес», быдыратпас, холун чайбас, арнын дырыштырбас, карактарын алараңнатпас кылдыр чаңчыктырары албан.

Өөрү-биле эдержип билири, кевин-херекчок черге оларның-биле маргышпас, чогушпас, оларны хүндүлээр кылдыр чагып сургаары база улуг улустуң хүлээлгези.

Шимченгир уругларга кичээнгейлиг болуру, оларны тускай карактап, өйүндө сүме кадып, корум-чурум үрээринден чайладыры, муңгарадып ыглатпазы оларга негеттинип турар тускайлаан хамаарылганың эң-не дээштиг хевии болур. Ону улуг улус дүрүм кылып алгаш, ыяк сагыр болза, кижизидилгеге черле артык эвес.

4. Шүшпөң уруглар төрүттүнүп кээрде-ле, далашпас кылдыр чаяттынган. Оларны ажылга хаара тутарда, баш удур чугаалап, «хөөнөп» алыр. Ажылдап турда, оларны далаштырбас, ону, мону кыл деп чардыктырбас. Оларга билиглер шингээдип, мергежип өөрениринге хөй үе-шак, катаптаашкын херек. Ынчангаш бо бөлүкке чүвени катап-катап тайылбырлаары, көргүзери неперээн арга болур. Олар-биле ажылдап тургаш, ажынып-шыжыккан херээ чок.

Шимченгир оюннарга хире-шаа-биле кириштирип, чоорту шүшпөң (олутпай) чоруун чидирип болур, ынчалза-даа маңаа улуг күш, үе негеттинер.

Чаа, өскерлип турар чүвеге оларның хөңнү чок. Ынчангаш оларга чаа хеп кедери, чаа кижии-биле таныжары, өске черге баары улуг бергелер ышкаш сагындырар. Чамдыкта ынашпас, көгүттүрер, диледир. Мындыг уруглар кылыктанганда оларны чазамыктаан херээ чок, анаа-ла аас човаа. Чүгле боттары үе-дүп болгаш часкарлырлар.

Кылып өөренип алган чүүлдерин, эрги оюннарын катап-катап кылып, ойнаарына ынактар. Эрги хевин ужулбайн баарлар. Эрги ойнаарактарындан адырылбастар. Өг-бүледе бир ынак кижилиг боор, оон адырылбас. Бо бүгүнү база кичээнгейге ап, ооң ындыг «эргезин» хүндүлээр албан.

Бо уругларны элээн сөскүр, аваангыр, дидим кылдыр кижизидери күзенчиг. Оон башка оларны улус чүве ыттавас, шимченгир эвес боорга, басты бээр чорук болганчок-ла таваржы берип болур.

Кызып тургаш, бедик билиг-мергежилдиг кылдыр өөредип каарга, бо уруглар эң-не ус-шевер дээн улустарның аразына кирип, чогаадыкчы ажыл-иштиг чаартыкчылар болурлар.

Уругларның төрүмелинден чаяттынар шинчи-демдээнге үндезилээрге, «көстүп» кээп болур аажы-чаңы ындыг-дыр. Ынчалза-даа чуртталгага ол хевээр көстүп кээр «арыг» демдектер чок, шупту холушкак, бир демдектен өскеже чайлып, шилчип турар. Ынчангаш уругларны ол-бо демдекке «хемчээп», ындыг-мындыг сен дээн ажы чок.

Ада-ие кижизидикчи болганда уругларны чаңгыс аай көрбөс, чаңгыс хепке кутпас, уругнуң онзагай шынар-бүдүжүн эскерип, ону сайзырадып, кижии кылып каар ужурлуг. Чүгле ынчан чазык шырайлыг, ак сеткилдиг, мөгө-шыырак, ажык оруктуг, ажы-төлдүг болур бис.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.9. Психология эртеминин өг-бүлөгө, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин аданар.

2.10. Аажы-чаңнын психологтуг дөстөринге чүнү хамаарыштырып болурул.

3.11. Уругларны психологтуг онзагайы ёзугаар кандыг бөлүктөргө чарып турарыл? Оларнын онзагай демдектерин айтынар.

4.12. Кижинин чылынын эргилдезинин дугайында дыңнадыгдан кылынар.

5.13. Кижинин бодунуң алдынып чоруурунун дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турарыл?

6.14. Тыва улустун чугаа культуразынын дугайында ажык чугааны чорудунар.

7.15. Тыва чоннун психологиязынын онзагайын тайылбырлаңар. Чоннун психологиязында мөзү-бүдүшке хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар??? (cheder болгаш четпес талалар) барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывынар, ??? рефераттардан Товуу Н.Ч. айыткан номунга даянып тургаш, бижинер «Тыва кижини – кымыл ол?» деп темага бижинер.

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1.4. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижинин сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциязы. Кызыл, 2011.

2.5. Тываларнын сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] / Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>

3.6. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.

Орус дылда

1.7. Андреева Т. В. Психология семьи. СПб.: Речь, 2007. – 384 с.

2.8. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ. ред. док. фил. наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. – Москва: Мир, 2019. – 256 с.

3.9. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 169 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8 То же [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

4.10. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.

5.11. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.

6.12. Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса тыва: Монография / Н.О. Товуу; М-во образования Рос. Федерации. Гос. ун-т упр. Каф. социологии и психологии упр. – М.: Гос. ун-т упр., 2001. – 210, [4] с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-215-01195-8

5.15. АНЫЯК ӨСКЕННИН АМЫДЫРАЛДА ТУРУЖУ, КЕЛИР ҮЕЗИ: ЫНАКШЫЛ, ХАРЫЫСАЛГА, ЭРТЕМ-СУРГУУЛ, АЖЫЛ-АГЫЙ, МЕРГЕЖИЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өзүп олулар кижини бодунуң амыдыралыга боттуг туружун хевирлээр. Ол чүгө хамааржырыл дээрге хөй-ниитин, күш-ажылдын, өөредилгениң ажыл-чорудулгазы болур. Ол бүгүнү хевирлээрде кандыг чүүлдерни сагырыл дээрге, ол болза:

- кижинин чүткүлүнүн хөй-ниитинин негелделеринге, бодунуң күзел-соруун чедишкенин боттандырамынче, келир үеже угланган амыдыралчы туружун сайзырардыры болур;

- кижинин ыдыктыг сүзүктөринге хамаарышкан боттуг туруш, ылаңгыя төрөөн чери Тывазы, өг-бүлезин, боду, төрөл-дөргүл чону оларнын сайзыралы дээш чүнү кылыр мен деп чувени кезээде билип чорууру болгаш боттандырамы: өөредилге, эртем сургуул, мергежил, ынак эжи-биле амыдырал-чуртталга тудуп, ажы-төлүн чонунуң төлептиг оглу-кызы кылдыр өстүрери;

- сагыш-сеткил хайныгышкыны, чаа үениң амыдыралында бар четпестер дээш дүвүрээзини, ол дээш бодунуң харыысалгазын улгаттырамы, энерел сеткил, сагыш-човаашкын, төрөөн черинге – өдээнге ынакшылы, улуг Россиянын патриоду болуру, улус-чонга кичээнгеи, сагыш човаашкыны;

- бергелерни ажып-тиилээри, болунуң четпестрин эдип-чазаары, туттунуп, тура дүшпези, бүгү-ле кылыр чүүлдү үе-шаанда ыяп-ла сонгаарлатпайн чогудары, корум-чурумнуу болур.

Бо бүгүнү удуртулга болдуруп чурттаары өөреникчи кижинин бодунуң амыдыралчы туружун быжыглаарынын аргалары деп билзе чогуур.

Өзүп олуар 14-15 харлыг кижиге бодунун чуртталгазында бир дугаар ынакшыыр. Ынакшыл деп чүл? Бо айтырыг чуртталганын эң-не нарын болгаш делгем айтырыгы. Аныяк оолдар болгаш кыстарнын аразынга ёзулуг бот- боттарын хүндүлежир, ак сеткилдиг найыралды болгаш ынакшылды кижизидер дугайында бодалдар, боттук оралдажышкыннар чоннун амыдыралына турган. Кижилерниң арын-нүүрүн, сагыш сеткилин болгаш мөзүлүг аажы-чаңын чарашсынып, ишти-хөңнүн билчир чорукка үндөзилээн эп-найыралды болгаш ынакшылды үнөлөп чораан.

Хамыктын мурнунда таныжылга болгаш эп найырал, өөредиле үезинде, ажыл-ишке, оюн-тоглаага тыптыр дээрзин чон эскерип чораан. Оолдар кыстарниң таныжар чери оларнын ажил-ижиниң, мал кадарып, тараа-сиген өстүрүп ажаар хову, шөлдери бооп турган. Ынчангаш чоннун ыры-кожамыында безин «көрүшпести көрүштүрген көже тараан Базырымны, танышпасты таныштырган тараа тарыыр Барлык шөлү» деп ырлажыыр. Таныжып чугаалажырындан, сагыш сеткилин солчуп, бот боттарын билчиринден найырал эгелээр. Ам болза школа, кружок, сециялар, чаңгыс клазы, кудумчу, театр, спортчу маргылдаалар шөлдери, стадионнар, парк дээш о.д.ө.

Найырал чоорту ынакшылче шилчир. Ол аныяктарнын сагыш-чүрөөн хайныктырып, күзел-чүткүлүн күштелидирип сорук кириер. Ынак кижизинге төлөпиг болур дээш бодун боду бүгү-тала-биле сайзырадырынче чүткүүр. Ынакшыл кижилерни бот-боттарына дузалаар, оларнын амыдырал-чуртталгазын, аажы-чаңын эде-хере тырттар, өөрүшкүнү чедирер. Ынак эжин тывары берге айтырыг.

Ол дугайында сураглыг шүлүкчү Доржу Монгуштуң шүлүүнде ынакшылын дилээн аныяк маадырнын дугайын номчуулунар:

Ынакшылды он сын ажыр сывыртааштын,
Ырак, чоогун билип аар дээш, кыйгырган мен.
«Чечектерлиг аяң черде кара чааскаан
Сени манааш, шыладым» деп харыы келген.

Чүрээм күжүр мени мырай мөөп каар часкан,
Чүзүн-бүрүн чечектерден айтырган мен.
«Ынакшыл маа сени манап шаг-ла болгаш,
Ыржым шынаа кайы сен дээш аъттанды» дээн.

Башкы көкте шалың ышкаш дери чодуп,
Маңым кошкап, кара сугга халып келдим.
«Ынакшыл маа сени манап пат-ла болду,
Ынча чидер орта сен бе, өңнүк» дей дир.
Ынакшылды чүс сын ажыр сывыргаштын,
Ырак, чоогун билип аар дээш кыйгырган мен.
«Бодалында чараш кысты уттуптуң бе?
Бодум ында чаштынган мен, дилеп көр» дээн.

Чараш уруг күзелимни биле тура,
«Шамың-дыр» дээш, херекке албайн хөрлөп каапкан.
Ынчан миннип, эрткен оруум коптарган мен...
Ынакшылга четпейн баарым ол-ла чоор бе?

Ынакшылын маадыр тыпкан-дыр бе, бодалында чораан чараш кысты тыппайн чораан болган-дыр бе, тып алырга, уруг тоовайн барган. Оон алгаш көөрүвүске ынакшыл харыылыг, харыы чок-даа болур деп база билип болур.

Улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбюнуң «Сөглеттинмээн ынакшыл» шеп шүлүүнде ынак уруунун чараш овур-хевири уттуп шыдавазын бижээн.

Сөглеттинмээн ынакшылдың
Сөңү бо-дур, хүлээп ап көр:
Дуга ышкаш чинге кирбиин,
Туң ышкаш ак арыг дижиң,
Хүнден чырык оттуг караан,
Дүнден кара узун чажың
Угаанымдан ыравас-тыр,
Уттуптар дээш чадап кагдым.

Ындыг боор деп бодаваным
Ырап келгеш, билип алдым:
Хүннээректээн хаяа ышкаш,
Хүлүмзүрөөн эргим арның,
Коңгулуурнун даажы ышкаш,
Хоюг болгаш өткүт үнүң,

Сезиг чокка кирип келгеш,
Сеткилимни өйүп кээр-дир.

Уруг сени сагынмас дээш,
Удуп безин чадап чордум.
Орайга дээр улуг тынып,
Одуг чыдып, хинчээм көрдүм.
Чүрээм аарыын, сеткил човаан
Чүнүң-биле намдадыр мен?
Ыракта бол – утпа кагба,
Ында-хаая мени сагын.

Тываның шылгараңгай херээжен чогаалчызы Зоя Намзырай

«Ынакшылым» деп шүлүүнде лириктиг маадырның арыг-шынчы ынакшылын аныяк-чаш чүрээнің оду кылдыр көргүзүп турар:

Чайгы кежээ сериин салгын
Чаагымны суйбааны дег,
Чалыы боттуң күзел-соруун
Чассыдып кээр ынакшылым.
Сесерликке, алаак, садка
Четгинчипкеш, базыптарга,
Сеткилимнің уян тамчыын
Сергедип кээр ынакшылым.

Дүне, хүндүс уттундурбас,
Дүштен-дүлден ыравастан,
Чуртталгамның чаякчызы,
Судалым сен, ынакшылым.
Ажыл-ишке сорук кириер,
Аас-кежиим чечээ болган,
Аныяк-чаш чүрээм оду,
Арыг-шынчы ынакшылым.

Аныяктарның быжыг найыралындан, оларның ынакшылынга бердингенинден, шынчызындан өг-бүле тургустунар. Ёзулуг ынакшыл өлүмден-даа кортпас, чалданмас тура-сорукту, дидим сеткилди аныяк оолдар, кыстарга берип чораан. Ол талазы-биле «Кыс-Халыыр», «Ыглаар-Туруг» деп улустуң тоолчургу чугаалары В.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи херечилеп турар.

Александр Пушкиннің 14 харлап тургаш, бир дугаар бижээн шүлүү ынакшыл дугайында, ону капсырылгандан номчааш, утказын тайылбырлаар силер, уруглар.

Айтырыглар болгаш онаалга

1-7. Кижиниң амыдыралында быжыг туруштуу дээрге канчаар билип ап турар силер?

2-8. Кандыг аргаларны ажыглап тургаш, бодунуң чуртталгада туружун кижини хевирлээр-дир?

3-9. Ынакшыл деп чүл, ону бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар.

4-10. Библияда Апостол Павелдиң ынакшылдың гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредин тыва дылче очулдуруңар, утказын тайылбырлаңар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит»

5-11. Д. Монгуштуң бижээни номчаан шүлүүвүсте ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харызы чүү болган-дыр? Кандыг түңнелге кээп болур-дур? Ынакшыыры амыр-дыр бе?

6-12. С.Б.Пюрбю ынакшылын кандыг деннелгелер, эпитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алыңар.

7-13. З.А.Намзырайның шүлүүнде «ынакшыл чүге чассыдып кээр, сергедип кээр, чуртталганың чаякчызы, судалы» деп бижээнил?

Ажыглаар литература

1-8. Даржай А.А. Дың-на чаңгыс: шүлүк дептери. Кызыл. 2014. - 231 АР.

2-9. Коринфянарга Апостол Павелдиң бижимел кыйгыры
<https://yandex.ru/search/?clid=2255395-225&win=420&from=chromesearch&text=%D0%BE%20%D0%BB%D1%8E%D0%B1%D0%B2%D0%B8%2>

3-10. Тыва шүлүк чогаалының антологиясы. Кызыл, 2014. – Ар. 37-38; 199.

4-11. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси, Кызыл, 2016. – Ар. 54-56.

5-12. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди. М. : Первое сент., 1999.

6-13. Педагогика для всех : Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] / С. Соловейчик, 365,[2] с. ил. 22 см. М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

Практиктиг кичээл

«Арыг-чараш ынакшылды алгап-йөрээл» деп кичээл.

- 1). Ынакшыл дугайында ажык чугаа. Ынакшыл деп чүл?
- 2). Ынакшаан кижии кандыг болурул?
- 3). «Ынакшыл - харысалга» дээрге, чүү дугайында чугаалап турары ол?
- 4). Киңилерниң бодун алдынып чорурунда, мөзү-шынарында чүге тааржыр, чүге таарышпас силер?
- 5). «Уран сөске чалгынналгаш...» Чогаалчыларның ынакшыл дугайында шүлүктөрүн, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылып.
- 6). Ынакшылга тураскааткан шүлүктөрүни боттарыңар шилип алгаш, доктаадып ап, боттарыңар чогаадырын шенеп көрүңер, көрүлдөдөн эрттиринер.
- 7). Чураан чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссени бижириңиз мөөрейи.

6-16. АНЫЯК ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүле тудары – чуртталганың нарын шылгалдаларының бирээзи. Ону канчаар эртери аныяк кижиниң үзел-бодалдарындан, тура-соруундан, мөзү-шынарындан база үениң агымындан хамааржыр.

өг-бүле тударының мурнунда, чалыылар бот-боттары-биле чараш найыралды элээн хөй үеде быжыг тудуп, аразында харылзаазы арыг-шынчы эдержир. Олар бот-боттарының четпес талаларын эдип ап, чон аразында кижизиг мөзү-бүдүжүн көргүзүп чоруур чалыы-чараш аныяктар болуп, ада-иезиниң төлөптүг төлдери кылдыр боттары алдынып чоруурлар. Быжыг болгаш бүзүрелдиг найырал чоорту арыг-чараш болгаш шынчы ынакшылче шилчип, өг-бүле тударының айтырыын шиитпирлээр үеге чедирер.

Өг-бүле тударын чиик бодаар, тоомча чок көөр хөөннер амгы аныяктарда бар. Чижээ, өгленген соонда ада-иезинге азырадырын уламчылаары. Боттары тускайлаң чурттаар изиг күзел илеретпези. Бергелер ажып эртер тура-соруун көргүспези. Бот-боттары билшипээнде, аажы-чаңыга таарышпаанда өг-бүлезин быжыглаарын кыспазы, чамдыкта чарлыры. Оларны чавырылдырып, аныяк өг-бүлениң албан эртер эге чада бергедээшкиннеридир деп тайылбырлап болур-ла.

Ынчалза-даа хайгааралдар, эртем-шинчилелдерниң барымдаалары-биле алырга, аныяк өг-бүлениң бергедээшкиннерге таваржып турарының чылдагааннарының бирээзи – ада-иелерниң, школа болгаш өске-даа албан черлериниң аныяктарны өглениринге, өг-бүле тударыңга белеткээр талазы-биле ажылды кошкак чорудуп, харын-даа чамдыкта олче чогуур кичээнгейни салбайн турары болур.

Ынчангаш бо ажылды экижидип, аныяктарны өг-бүле тударыңга белеткеп, чаңчыктырып өөредирди албан. Чүге дээрге кандыг-даа ажылга өөредирде баштай ооң эге билиглерин, аргаларын шингээттирип, чоорту өөредир-ле болгай. Өглениринге, өг-бүле тударыңга база ынчаар өөредип, тускай белеткээрин үе негеп келген.

Ындыг ажыл өгбелериниң өг-бүлезинге эгелээри маргылдаа чок. Ынчалза-даа бо ажыл эртем үндезиннерлиг, онзагай уткалыг, хевирлиг тускай өөредиг болур, а бо таварылгада чүгле оон кол айтырыгларын көргөн.

Ынакшааннар черле ындыг: бот-бодун көрүксээр, кады чоруксаар, удаа-дараа ужуражырда каастаныр, эки хөөн кирип алыр. Оларның четпестери чайырлаттыңган азы шуут утгундурган, ынакшыл оларны эстедип-ле турар.

Кижии бүрүзүнүң амыдыралчы оруунга таваржы бээр эң-не онзагай, чараш болгаш уттундурбас үе – ынакшыл. Ооң дугайында тергешин онза шүлүктөрүни, чечен чугааларны чогаалчылар бижээл.

Куда соонда өгленген аныяктарның эки-багын бүгү талазы-биле шылгаар өг-бүле чуртталгазы эгелээр. Ол дээрге каастанып алгаш ужуражып, танчылап-ойнап маңнаары эвес-ле болгай. Чижээ, өг-бүле болу берген чаа байдалын медереп, аңаа чаңчыгары, өг-бүле ээлери болган хүлээлгелерин күүседирди аныяктарга нарын шенелде чадазынга чедер. Өг-бүлениң хүннүң-не – чем белеткээр, аяк-сава, идик-хеп чуур, бажың ишти эмгелээр ажылын кылары. Төрүттүнген ажы-төлдүң чымыжы дээш өске-даа сагыш човаашкындар немежирге, аажы-чаңның чайыры адырлып, чес-холазы көстү бээр. Чуртталганың шылгалдазы деп чүве ол-дур.

Амыдыралдың эскерилгелери-биле алырга, бо шылгалданы аныяктарның эртери аңгы-аңгы. Чамдык аныяктар аажы-чаңын билчип, бот-боттарыңга (ашаанга, кадайыңга) дүрген чаңчыгарын кызып, бот-бодун дыңнажып, хүндүлөп, эп-найыралдыг чурттап эгелей бээрлер.

Өгленген аныяктарның аразында амыдыралчы айтырыгларны сайгарып база шын шиитпир үндүрүп шыдаарлар база хөй. Олар эжиниң четпестерин, аажы-чаңының хирелиин билзе-даа, дораан-на эдип-чазай бербес, чемелевес, ада-иезинче сөс дажып маңнава. Тургустунуп келген чөрүшкектиг байдалды эдеринге бот-боттарыңга дузалажып, ийи бодунга чаңчыгып, өг-бүлезин бот- харысалгалыг аайлап-баштап чоруй баарлар.

Ынчалза-даа чаа өг-бүлеге карышкактар, кандай чүүлдер болганчок-ла үнүп кээр. Чамдыкта оларнын бирээзи өг-бүлеге «хааннаар» сагыштыг, шупту мээң күзел-сагыжым-биле болзун дээр, бирээзин чагырар сеткилдиг, чемелеп, харын-даа куду көргөн байдалды тургуза бээр. Бо таварылгада чүгле ийи кижиге бот-бодунга тааржып чадап турар байдал эвес, харын-даа ийи ангы төрөл бөлүктүң аразына бот-боттарын билишпес чорукка чедирип, аас-дыл, чогуш-содаа үндүрүп, өг-бүле буурап-даа болур.

Өг-бүлени мындыг байдалга чедирбейн барып болурунун аргалары хөй деп чүвени психология эртеминде билдингир дүрүмнерни сагыырын сүмелеп турар.

Бирги бөлүктүң дүрүмнери – сөс-чугаа:

(Сөстүң күжү, ооң чаражы-биле кижини эргеледип, чазыктырып, «чалгыннандырып-даа» болур, чагып-сургап, бодун мөзүлүг, чараш алдынып чоруур эки орукче углап болур. Сөстүң күжү-биле аарыг кижиге экижиге бээр, мугулай тенек кижиге орталаны бээр, сузу бастынып, муңчулуп чоруур кижиге хөндүрлүп, серген, хей-аьды бедий бээр. Чугаалап турар кижиниң ништи культуразы-биле ооң чугаазының культуразы тудуш холбаалыг.

Эжинге ээлдек, чараш сөстөр чугаалаарындан чалгааравас, ыятпас, эгенмес. Эки сөс кижини хей-аьт кирип, сүзүглелин көдүрер.

Чугааны эгелээрде, өске кижиниң сагыш-сеткилин эскерип, сөглээр сөстүң харыызы кандыг болурун баш удур билзе эки. Өг-бүле чуртталгазына тоомча чок болбазын кызып, бот-боттарына хамаарылгазын хөөннөштрип, бот-боттарын манажып, билчириниң аргаларын тывар болза эки. Ажынып-хорадаанда бодун туттунар, буруулуун миннир, дөргүл-төрөл харылзааларже ханылап киришпейн, амыдыралдың чараш талаларын мурнады көрүп, бот-боттарын билчип чурттаар. Өске кижиниң чугаазын төнчүзүңгө чедир дыңнап, аңаа кичээнгейлиг, сонуургалдыг, чөптүг болурга, хамык чүвениң уг-шии тыптып, аайлажы бээр деп чүвени утпаза эки.

Өске кижиге-биле чугаалажып тургаш, ооң хөөнүн, хөлзээшкинин эскерип, үзел-бодалын хүндүлөп, бодун төлөптиг алдынары чугула.

Чугааны үргүлчү оожум, чымчак, чаагай сеткилдиг эгелээр. Сөс-биле эмнеп-даа, кемдедип-даа болурун утпас. *«Хүндүлээчел кижиге – кижизиг, хүлүмзүрүлүг кижиге – чазык». Этикетке, бодун шын алдынарының дүрүмнериниң эң-не чугулаарын үргүлчү сагып чоруурун утпас болза эки. Ол дээрже -оол кижиге кыс уругларны, назыны бичиш кижиге улуг назылыгларны мурнай мөндүлээр, оларны «силер» деп хүндүлөп чугаалажыр. «Силер» деп сөс хүндүткелдиң илерээшкини болур.*

Ийиге бөлүктүң дүрүмнери – даштыкы хевир болгаш арыг-шевер:

Кижиге бодунуң даштыкы хевирин – идик-хевин, бажының дүгүн таарыштыр эдип-чазааны, кылажы чараш болурун күзээр, ынчангаш ол дээш кызар апаар. Өгленип алгаш, ол чаңын салбас болза эки.

Чуттуг болбанар. Мага-бодун, ылаңгыя буттарын, хүнде ийи катап чууру албан. Холдары хирлиг, дыргактарын кеспээн болурга, ындыг кижини кым сонуургаар, хүндүлээр деп. Чеди хонук болгаш чунар-бажыннаарын утпас.

Уктарны хүннүн-не солуп, чуур. Бут суглуг, чыгтыг таварылгада ону болдурбазының аргаларын ажыглаар – аптекада тускай кремнер, эмнерни садып алыр.

Идик-хевин тарадыр октавайн, эмгелеп, аайлап салып алыр. Бажың иштин үеннеп, бокталдырбас. Ажыл кылган соонда, ажыглап турган херекселдерин чыткан черинге дедир салып каар.

Чурттап турар бажыңын арыг-шевер тудуп, хүнде каш-даа катап агаарладыры чугула. Хүн бүрүде аштап, чуп, неделя санында сонгаларны, эжик кастактарын чуур. Бажыңга таакпылавас. Аяк-саваны үргүлчү арыг тургузар.

Кижиге бүрүзүңгө арыг-силиг, көрүштүг болурунга дузалаар, эки чыттыг – духи, одеколонну ажыглаары артык эвес.

Эр-херээжен улустуң чүгле боттарының чуур хептери бар болур, оларны өске улуска чугдурбас.

Үшкү бөлүктүң дүрүмнери – өг ажылы:

Өг ажылын деңге, демнежип кылыр.

Эр кижиге кадыг ажылды хөйүнү кылырын кызыдар.

Өг-бүлеге чүгле эр, чүгле херээжен кижиге кылыр ажылдыг болурун дугуржуп алганда, ону албан сагыыр.

Бирээзи ажылдап турда, өскези ооң чанына туруп алгаш айтып, сүмелеп, шүгүмчүлевес. *(Ажылдап турган улус-биле ужурашканда, амыр-менди солчурун билири чогуур: - «Амыр-ла! үлөңер бтсүн!» Харыызы кылдыр тыва улус: «Чорууңар чогузун!» дээри онзагай чаңчыл.....)*

Бирээзи ажылды төндүрүп четтикпейн барганда, деткип дузалаар, кады төндүр кылчыптар.

Айтырыглар болгаш онаалга:

1. Өг-бүле тударының чылдагааннарына чүнүл хамаарыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарына тааржырының дугайында чүнү билдинер?

2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл?

3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы деп чүл?

4. Душтук аныктарның мөзү-шынары, өг-бүле тударына хамаарышкан тыва ёзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдинер?

5. Тываларның назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларның онзагай байдалының дугайында чүнү билдинер?

6. Кыс уругнуң өг-бүле тударына, ие кижиге болурунга белеткээрин канчаар билдинер.

7. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарыңга киржилгези деп чүл?

Аныглаар литература

Тыва дылда

1-13. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2-14. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.

3-15. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 ар.

4-16. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

15-101. Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.

5-17. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. Кызыл, 2016. – Ар. 182-189.

6-18. Сандан З. Кижиниң болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларны кижизидилгеге ужурдузазы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.

7-19. Сундуй Г. Д. Улуччу чаңчылдар: эртем-методиктиг үндүрүлгө - 2004.

8-20. Сундуй Г. Д. Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга немелде өөредилге ному. Кызыл, 2005.

9-21. Чап Ч.М. Кырган ававыс аптаязы. Кызыл, 1989. – 141 ар.

10-22. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.

11-23. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 ар. – ар. 5-25.

Орус дылда

3-5. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребенка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

4-6. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72-78.

12. 17.ӨГ-БҮЛЕ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНГЕ АЖЫГЛААР ЧҮҮЛДЕР

Чоннуң дуржулгазында уруглар сайзыралыңга дээштиг салдар чедириптер чүүлдер хөй: оюннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар, (*үлегер домактар*), тоолдар, ырылар. Өг-бүле бүрүзү оларны уругнуң онзагай байдалы, харназынының айы-биле шилип алгаш, кижизидилгеге ажыглап турар.

Уругга бир дугаар салдар чедирер чүве – өпей ыры. Ооң узун, хоюг, оожум аялгазы бичии кижини оожуктуруп, чанымда авам бар-дыр, ол менээ эң-не чоок, ынак кижини деп чүвени кара чажындан шингээди алырыңга дузалап турар. Утка талазы-биле өпей ырылар аңгы-аңгы болур: анаа оожуктурган аялга – (*аяар-чымчак болгаш тааланчыг*) үн-даа, чаштың адын адап, ону чассыдып эргелеткен сөстөр-даа. Кол-ла чүве – олар шупту уругга тураскааткан, чаңгыс анаа ырлаттынып турары, оларны дузазы-биле чаш төлдүң сеткил-сагыжы бай кижини кылдыр өстүрери.

Уругларны угаангыр-сагынгыр, омак, шимченгир, эрес, чазык кылдыр кижизидерде, хөглүг чечен чугаалар, шүлүктөр, көгүдүглөр кончуг салдарлыг. Чижээ, *чаш уругну кылаштап өөренип турда, мынчаар көгүдүп болур:*

Бөөп-бөөп, бөпуйлең,
Борзук баштыг бопуйлаң.
Бопуй-бопуй бурунгаар,
Бирээ, ийи, үш.

Идик-хеп кетпес, чем чивес, ыглаган, могадычал уругларны аргалаар көгүдүглөр:

Каак-каак кежээ кижини,
Каъдыын чип аар, кежээкей!
Чөкпээн чип аар кежээ кижини,
Чөптүгбейим, эреспейим!
Чеве, найнам!

Чажындан тура-ла уругну шын, тода чугаалап өөредиринге дүрген-чугаалар дузалыг. Оларны уруг бүрүзү чаңгыстап-даа, бөлүктежиң алгаш чаржып-даа чугаалап болур. Узун тыныш – дүрген-чугааның солун хевири,

чаңгыс тынып алгаш, ооң иштинде хөй сөстөрни, саннар-биле кожуп тургаш адаар. Чижээ, *бир кажык, ийи кажык...* дээш-ле баар¹.

Угаан сайзыралын дүрген, шимченгир кылдыр өөредиринге салдарлык чүве тывызыктар болур. Ону кандыг-бир болуушкуннун, эт-херекселдиң омур-хевириң, ылгавыр демдээн ойзуп сөглээрге, тывары негетгинер, кол нуруузунда шүлүк хевирлиг кылдыр эжеп каан бичии чогаал деп тодарадып болур. Чижээ:

Адым демир, бодум демир,
Кымчым чокка дүшпес-ле мен.

(Шооча.)

Үнерге үне калбаң,
Кирерге кире калбаң.

(Эжик.)

Тывызкыты тыппаан болза, ында хевирлеп турар чүвениң хамааржыр бөлүүн – баажызын айтыр, оон хоржок болза, догааштырар – удур тывызык ыдар. Оон тыппаза, тывызктарның харызын адап бээр.

Уруглар элээн өзүп, сөс-домаа үнүп турда, чоннуң тургусканы бойдус, дириг амытаннар дугайында кыйгырыглар-биле таныштырары кончуг ажыктыг:

Хүннээрек, бээр кел,
Хөлеге, көже бер!

Ак булут, бээр кел,
Кара булут, ыңай бар!

Ховаганнарны «ховуй-хооптап», дээлдигенни «дылдый-хооктап» тургаш, бойдус оларны канчаар чараш, кашпагай кылдыр чаяап каанын уруглар эскерип, кичээнгейлиг, сагыш алынгыр улус кылдыр өзер.

Чаш назынның база бир чарылбас эдеринчизи – тоолдар. Оларның дылы байлак, утказы мерген, уругларның чугаазын сайзырадырынга, аянынг чугаалажырынга, бодалын шын, тода, билдингир илередиринге, өөредиринге деткимче болуп турар. Тоолдар аңгы-аңгы хевирлерлиг. Оларны кижизидилгеде калбаа-биле ажыглап турар.

Чоннуң аас чогаалының база бир хевирлери – үлегер домактар, чечен сөстөр уругнуң мөзү-шынарын хевирлээринге идиг бооп турар. Чүге дээрге оларның дузазы-биле ында элдээрти сөглээн кижиниң аажы-чаңының, үзел-бодалының дугайында чагыгларны, сагындырыгларны уруг шингээдип ап, чуртталгага удуртулга-даа кылыры чадавас-ла болгай.

Чижээ:

Булут аразында Хүн караа чырык, чон аразында Ава караа чымчак.

Чалгаа болба, кезээ чору. Чааскаан чорба, эшитиг чору.

Чаңчылдың чаражы чаагай. Сеткилдиң агы эки.

Эки кижичи чажындан бүдүштүг, эки аът кулунундан чүгүрүк.

Алышкы улуска дем херек, ажылдаар үеде сүме херек.

Кезээ кижичи мактадыр, чалгаа кижичи бактадыр.

Карак-кызыл ажылдаза, каас-тодуг чурттаар сен.

Күзээнин чедер, сураанын тывар.

Олутта олча чок, чыдында чыргал чок.

Эртежи кижичи эскен шайга таваржыр...

Эртежи кижичи эзерлиг аътка таваржыр.

Уруглар кижизидилгезинге алгыш-йөрээлдерни база чедимчелии-биле ажыглап турар. Олар, адаттынган өске хевирлер ышкаш, уругларны ак сеткилдиг, хүндүлээчел кылдыр кижизидеринге ада-иеге дузалажып турарлар.

Ажы-төлдүң өзүп-сайзыраарынга оюн болгаш ойнаарактарның эки салдарын бурунгулар эскерип, чүс-чүс чылдар иштинде эртемденнер ол салдарны шинчилеп келген. Амгы үеде медицинада оюннар-биле эмнээр («Игротерапия») тускай адыр хөгжүп турар. Ол адырның эмчилери уругнуң кадъының кошкаан, шоолуг сайзырал албаанын, психикада өскерлишкиннерни ооң бичии тургаш чедир ойнавааны-биле холбап турар. Эң-не нептерээн, билдингир, уругларның ынак ойнараа – ойнаар-кыс. Ол чон бүрүзүнде бар, ук чоннуң омур-хевириң бодунда сиңирген. Чаңчыл ёзугаар ону уругнуң бирги ойнараа деп санаар. Ону маргыжып, өскээр көрүп болур. Чүге дээрге өзүлде, сайзырал талазы-биле алырга, чаш уруг ойнаар-кысты дораан-на холга тудуп ойнай бербес-ле болгай. Ынчангаш уругну кандыг ойнаарак-биле ойнадып эгелээрил деп айтырыг анаа сонургал эвес, мында ханы утка бар. Ол уругнуң шын, чогууру-биле сайзыраарынга хамаарылгалыг. Билдилиг ойнадыры – чогуур кижизидилгениң база бир магадылалы болур.

Чаш уруг бир ай чедип тургаш, долгандыр көрүп, карааның уунда чүүлдерни топтап, кайгап турар апаар. Ынчангаш бо үеден эгелеп, уругну «ойнадып» болур. Ооң кавайының кырынга улуг өңгүр ойнаарактарны, пөс быжындыларын азып бээрге, уруг өйлеп-өйлеп ону эскерип, көрүп эгелээр.

Назы-хар талазы-биле уругнуң сайзыралынга дүүштүр ойнаарактарны садары чугула.

¹ Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 1991. а. 77

Төрүттүнгенинден 5 айга чедир уругнуң көөрүнүн, дыңнаарының, чыт тыртарының, өйдүктүреринин сайзыраар үези болур. Ынчангаш бо үеде уругга улуг, чырык өңнүг, чайыннанып, шыңгырткайнып, шимчеп турар ойнаарактарны берзе чугула. Олар дээрге-ле шыңгырааштар, аялгалыг ойнаарактар болгаш янзы-бүрү өңнүг пөс быжындылары-дыр. Оларны уругнуң кавайынга азып, чууп, даждадып ойнадып болур.

6 – 10 айга чедир үеде уругнуң холдары, буттары дүргени-биле сайзырап, чүвени тудуп, аксынга өйдүктүрүп, ыңай-бээр шимчедип, октап турар апаар. Олуруп, үнгөп, туруп, туттунуп кылаштаар үези. Бо үеде колдуунда чымчак (пөс), дааштыг, шимчеп турар, аңгылай салып, эптеп болур (матрёшка) ойнаарактар садып бээри күзенчиг. Бо назыда уруг чүве үжээринге ынак. Ынчангаш тускай хаптан даарааш, аңаа уштуп сугарынга эптиг, туттунгур ойнаарактардан суп бээрге ойнаарынга дыка эптиг база уругнуң бодун алаактырып, өөртүп болур. Ынчаар ойнадыры ада-иезинге база ажыктыг, өске ажылын кылып, холун бичии-даа болза дыштандырып алыр.

Бир хардан бир хар чартык чедир үезинде уруг ужа-тура кылаштап турар апаар. Холдары база туттунгур, оптуг болуп бар чыдар, уруг долгандыр чүвени сонуургап, тудуп, дээп турар апаар. Бо үеде уругларга идер-сөөртүрүнге эптиг дөрт-булуңчуктар, ажыдып-хаап болур бичии хааржакчыгаштар хереглеттине бээр. База-ла бо үеде уруг чуруурунга, пластилин-биле чүве тударынга ынак. Чүгле дүрзүзү-даа көстүп келзе, ол ажыл-дыр. Хөгжүм дыңнап каар болза, ужа-тура самнаар-даа болгай.

2-ден 3 харга чедир уруг кылаштап, төрөөн дылынга чугаалап эгелээр база угаан-сарыылының долузу-биле сайзыраар үези. Кыс, оол уругларның оюннары ылгалып эгелээр – кыс уруглар ойнаар-кыс-биле ойнап, «авазы-ачазы», «өг-бүле» деп ойнаарынга ынак. Оюнунга өг эдилелдери, идик-хеп аймаа дүрзүлүг ойнаарактарны ажыглап турар апаарлар.

Оол уруг машиналарга болгаш оон-даа өске шимчеп турар ойнаарактарга ынак. Ниитизи-биле бо назы-харда янзы-бүрү конструкторларга, улуг улустуң даарап, кылып каан ойнаарактарынга ынак болгаш боттары шаа-биле ойнаарактарны кылып турар апаарлар.

3-тен 5 харга чедир назы-хар – чогаадыкчы бодалдың үези. Ынчан уруг номчуп өөренип ап болур. Ынчангаш хөйүн көрүп, сактып алыр. Шүлүктөр шээжилээринге база таарымчалыг назын болуп турар. Оюннарга чүгле ойнаарактарны эвес, харын-даа авазының каасталгаларын, идик-хевин ажыглап, солун, уткалыг кылдыр ойнап турар апаар. Оюн үезинде эш-өөрү-биле чугаалажып билир. Стол оюннарынга – чуруктуг лото, доминолаарынга киржиксээр.

5-тен 7 харга чедир үеде уругнуң сайзыралы колдуунда улуг кижизиг чадаже шилчип эгелээр. Оюннары болгаш ойнаарактары өске шинчилиг апаар. «Угаанныг» оюннарга база болуушкуннар (сюжет) көргүзөр оюннарга ынак апаар. Чижээ, «Садыг», «Почта» дээн ышкаш. Оон аңгыда оюнну номчаан номнарынга дүүштүр боттары чогаадып ойнай бээрлер. Садыг ойнаарактарындан аңгыда боттарының кылган ойнаарактарын хөйү-биле ажыглап, оларны үнелеп билир апаар.

Оол уруг спорт херекселдеринге үндөзилээн ойнаарактарга хандыкшылдыг апаар.

Ынчангаш назы-харга таарыштыр саткан ойнаарактарның уругнуң өзүлде-сайзыралынга ужур-дузазы улуг. Оларның дузазы-биле уруг:

1. Долгандыр турар чүүлдерниң овор-хевирин, өң-чүзүнүн, дүрзүзүн, кол ылгавыр демдектерин, онзагай байдалын эскерип, билип, шингээдип алыр.

2. Улуг, чараш, өңгүр ойнаарактар уругнуң өөрүшкү-маңнайлыг, каткы-хөгжүм, тура-соруктуг болурунга улуг идигни берип турар.

3. Ойнаарактарның дузазында уруг дүрген сайзыраар, чүге дээрге ол ойнаарактарны аксынга суп, өйдүктүрүп тургаш, ону топтап көргөш, холунга тудуп, чууп, октап тургаш дыка хөй билиглерни «чыып» алыр. Ойнаарактарның хевиринин, өң-чүзүнүнүн, адынының дугайында, чүдөн кылып каанып, дааштыг бе азы дааш чок бе дээн ышкаш чүүлдерни билип алыр. Оон түңнелинде уругнуң карактары көскү, кулактары дыгыжы, сөс-домаа сайзыраңгай апаар.

4. Ойнаарактар-биле уруг чангыс аай ойнавас. Оон ынак, тааржыр, чарашсынар, ойнаарактары база турар. Бо дээрге уругнуң бодун «көргүзүп» эгелээни ол деп санап болур. Чижээ, *шыңгырааштарга, хөгжүмнүг ойнаарактарга таарзынары, ынаа уругнуң уран хөгжүмге салым-чаяанныының эгези болуп болур.*

Машиналар, шанактар, бөмбүктөр дузазы-биле шимченгир, аваангыр, оккур болуп өөренир.

Ойнаарактар хуулгаазын дээштиг дээри шын. Олар оюн үезинде ажыглаар дериг-херексел болуп, долгандыр турар өртемчейниң янзы-бүрү чүүлдеринин овор-хевиринге, дүрзүзүнге дөмей, оларның онзагай демдектерин көргүзүп турар.

Ойнаарактарның неперээн хевирлери мындыг:

1. Кижиниң овор-хевирин дүрзүлээни, чон бүрүзүнүн чогаадып кылганы ойнаар-кыстар.

2. Мал-маган дүрзүзүн, чүзүнүн көргүскен аайы-биле: аът, инек, өшкү, теве, хаван дээн ышкаш.

3. Дириг амытаннар дүрзүзүн көргүскен: дилги, бөрү, адыг, койгун, ыт болгаш өске-даа.

4. Азырал болгаш черлик куштарны дүрзүлээн.

5. Улустуң эдилелдерин хевирлээн: савалар, өг иштиниң дерии, аът херекселдери болгаш оон-даа өске эдилелдер.

6. Идик-хеп (*кастанылга*) аймаа.

7. Техниканы дүрзүлээн машиналар, тракторлар дээш оон-даа өске хевирлиг.

8. Бойдустуң чайгаар бүткен ойнаарактары: кажыктар, чочагайлар, чараш-даштар.

Оон ыңай ойнаарактарны өөредиглиг болгаш тывызыктарлыг, угаан сайзырадырынче уланган деп база бөлүктөп болур.

Өөредиглиг ойнаарактарга үжүктүг дөрбелчиннер, уруглар боттары чыыр техника болгаш оон-даа өске ойнаарактарны хамаарыштырып болур.

Угаан сайзырадыр ойнаарактар дээрге уругларны бодандырар, деңнээр, бөлүктээр кылдыр өөредир ойнаарактар болур. Ооң эң-не делгеренгей чижээ матрёшкалар дээр ойнаар-кыстар болуп турар. Оларны чазып, чыып тургаш, уруглар чаңгыс, хөй, улуг-биче, бөлүк деп билиглерни улуг улустуң дузазы-биле шингээдип ап, оларны быжыглап турар.

Өг-бүлө кижизидилгезинге ажыглаар ойнаарактарның иштинден чоннуң бүдүрүп кылганы, эрте-бурунгу өгбелерден дамчып келген ойнаарактарны тускай демдеглээри албан. Ындыг тускай оюннар, ойнаарактар тыва чоннуң төөгүзүндө база бар. Амгы үеде тыва оюннарның шинчилекчизи И.Ч. Самбуу мынчаар бижип турар: «Оюнну кижизидир амытан төрүттүнүп кел-ле, ойнап эгелээр болгаш ол кижини бүгү назынының иштинде үдеп кээр. Кижиге оюннуң ужур-дузазын санап четпес.» (Самбуу И.Ч. Тыва оюннар. Кызыл, 1992. а. 7).

Уругнуң сайзыралына оюннуң ужур-дузазын делгеренгей-биле сайгарбышаан, үстүндө адаанывыс эртемен бодунуң номунада мындыг тыва оюннарны кириген:

1. Шыдыраа оюнунуң дөрт хевири.
2. Даалы ойнаары.
3. Хорул ойнаары.
4. Кажык ойнаарының 7 хевири.
5. Тевектээри.
6. Аныяктар оюннарының 7 хевири.
7. Сайзанактап ойнаары. (*Чаптынып ойнаары*)
8. Элээди оолдарның 4 оюну.
9. Үн үндүрүп ойнаар 2 оюн.
10. Салаалар бажынга ойнаар 4 оюн.

Авторнуң бодап турары-биле алырга, бо оюннарның алыс уткасында тыва чоннуң көшкүн, малчын амыдыралын тодазы-биле илереткен. Ак-ыяш октаар, эдек тутгунчуп, чинчи чажырып, ок чүгүртүп ойнап турда, топтап көрүп олар болза, ол оюннарның шимчээшкени, алыс уткасы чоннуң амыдыралындан, ооң ажыл-үүлезинден ужукталып, дүрзүлөтүнген. Ында чоннуң хөй чылда чыып, сайзырадып келгени мерген угааны сиңниккен болуп турар. Ынчангаш улусчу оюннар өг-бүлеге уруглар кижизидериниң база бир дээштиг аргазы кылдыр ажыглаттынып, ада-иези, улуг улустары бичии уругларны ол оюннарга өөредир ужурлуг.

Кандыг-даа оюнну ойнап тургаш, уругларның угаан-бодалы, дыл-домаа сайзыраар, салаа-сайгыт, хол-буду дээш өске-даа сөөк-даяа шимченгир болуп кадык-чаагай болур.

Чижек кылдыр салааларга оюннарны көрээлиңер: «Матпаадыр манчы кылыр, бажы-кулур бажың тудар, ортаа-мерген от салыр, уваа-шээжең уруктаар, биче-бөөвей чээрген-чаарган чыыр. Арбай-хоор! Арбай-хоор! Матпаадыр хоюн эккээр, дөггерер, Бажы-кулур одаг кылсыр, хан кудар, Ортаа-Мерген эът дүлөр, саргыяк быжыраар, Уваа-Шээжең ужа-төш кезер, согажалаар, Биче-Бөөвей шуптузунга үлөп бээр, улуг дайнар».

Өг бүрүзү кажык, даалы, хөл-шыдыраа, тевек болгаш өске-даа тыва оюннарга херелеттинер херекселдерни чыып, белеткеп алыр. Оларны шыгжап, хумагалап, салгалдан салгалче дамчыдары кижизидилгениң база бир дээштиг хевири болур. *Оюннарны дараазында бөлүктөргө чарып болур.*

1. *Шимченгир оюннар: чаптынып ойнаары, чаржыры, тевектээри, чинчи чажыраары, «Аскак кадай», ол ышкаш орус улустан дамчып келген лапту, городки оюннары д.о.ө.*

2. *Угаан оюннары: шыдыраа, ооң янзы-бүрү хевирлери: буга-шыдыраа, тугул-шыдыраа, чирги-шыдыраа...*

Ойнаарактарны боттары даарап, кылып ап болур. Ынчалза-даа хөй нуруузунда садар болгай. Уругларга ойнаарак садары тускай негелделиг, ону ада-ие сагыыр болза эки.

1. Уругга ойнаарак садарда, улуг улустуң чарашсынганы-биле эвес, а уругнуң назы-харына, хиндинге таарыштыр садар.

2. Эмин эрттир аар өртектиг, улуг хемчээлдиг ойнаарактар сатпас. Чүге дээрге аар өртектиг ойнаарактарга уругну бузуп, үреп кааптар дээш дээртпес болгай. А улуг ойнаарактарны уруг ууп чадап, сөөртүп тургаш, чайгаар-ла хөңнү калы бээр.

3. Уругнуң электроннуг оюн-биле болгаш компьютер-биле ойнаарын шеглээр болза эки, үргүлчү олар-биле ойнап туруп бээр болза, уругнуң сайзыралы чаңгыс талалап, угаан-сарыыл, сөс-домак, мага-бот талазы-биле чедир сайзыраваан кижизидир болур.

Уруг чеди харга чедир ойнап өзер дээр болгай, ынчангаш мында чүгле ол назы-хар иштинде аңаа садып бээр, ооң сайзыралына дээштиг болур ойнаарактар көрдүнген. Назыны улгаткан тудум, уругнуң ойнаарактары өскерли бээр деп чүве билдингир.

Ынчалза-даа кайы-даа назында кыс уругнуң ойнаар, чарашсынар ойнаараа бар. Ол – ойнаар-кыс-тыр, ону салгалдар дамчыыр, мөңгө ойнаарак деп болур. Чүге дээрге ол чон бүрүзүнүн омур-хевирин, идик-хевин бодунда сиңиктиргенинден аңгыда, уругну ада-иезинге, ха-дуңмаларына ынак, өске-даа кижилерни хүндүлээр кылдыр

өстүреринге салдары улуг. Ынчангаш өг-бүлө боду тускай ойнаар-кыстыг, ону ыдык ышкаш салгалдан салгалче дамчыдып берип чоруур болза, ажы-төлдүн ёзулалдыг кижизидилгезинге улуг идиг болур.

Бо эгеде ажы-төлдү чажындан эгелеп доруктуруп, кижизидериниң кол айтырыглары көрдүнгөн. Өг-бүлө уругларны үе-шагның негелдезинге дүүштүр кижизидип, оларны төрөөн чонунуң төөгүзү, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырар. Оларга чоннуң чаын, омур-хевирин сиңиктирип, ук-ызыгуурлуг, ада-өгбелерлиг, дөргүл-төрелдерлиг, төрөөн дылын билир, бедик сайзыралдыг кижиге кылдыр хевирлээри эргежок чугула.

Кижизидилгеге ажыглаар үлегер-чижек бистиң-биле кады. Ол уруглар-биле кезээде кады ада-иениң омур-хевири, бодун алдынары, харылзажыры, ажил-херээ-дир.

Айтырыглар болгаш онаалга

1.4. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргалырын, ажыглаар чепсектерин айтыңар.

2.5. Эң-не салдарлыг ажыглаар аргаларны болгаш чепсектерни тодарадыңар.

3.6. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлдер эрттирер, кижиге бүрүзү бир-ле?? аас-чогаалының жанрының кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылыңар.

Чижээ: немец эртемден, моол тываларының аас-чогаалын шинчилекчизи Эрики Таубэ тыва өг-бүлениң эң-не үнелиг чүүлү – ажы-төлү деп айтып турары делегей чергелиг түңнел деп билип, бодап турар бис.

Чүге дээрге тыва кижиге төлү дээш, өскүс арткан уругну часкаанзыртытпайн өстүрүп каары – буян кежик деп билип чораан. Чааскаан арткан уругларны бодунга ижиктирери, чааскаан арткан иениң, адазы чок арткан уругларны тускай өөренип көөрү – улуг харысалга. Ол бүгү үстүнде айытканымыс янзы-буру берге айтырыгларның база үнер дөзү. Барык алды ай иштинде тывалар-биле чуртааш, чаңгыс-даа уруг эттээнин көрбөөн мен деп демдегеп турар. Ыначангаш уруглары ада-иезинге дыка ынак, хүндүлээр. Оон ыңай улуг улуска кайы хире хүндүткелдиг хамаарылгазын Эрики?? Таубе кайгап ханмаан.

4.7. Үлегер домакта, өпей ырыларда, назы-харга тураскааткан чаңчылдарда үлегерлиг кижиниң омур-хевирин чырыткан чоннуң аас-чогаал тураскаалдарындан чижектерни көргүзүп тургаш, тайылбырланар.

5.8. Өг-бүлениң ынак оюннарын сактып адаар, кайы-бирээзин ойнап көргүзөр.

7 дугаар темаларга ажыглаар литература

Тыва дылда

1.5. Ондар Ө.Ч., Монгуш Г.В. Кажык оюну (хевирлери болгаш дүрүмнери): өөрөдилге методиктиг сүмелер – Кызыл: ТывКУ, 2016.

2.6. Самбуу И.У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.

3.7. Сувакпит О.Ө. Хуулгаазын кажыктарым. Кызыл, 1990. – 136 ар.

Орус дылда

1.6. Курбатский, Г.Н.Тувинцы в своем фольклоре : Ист.-этнограф. аспекты тувин. фольклора / Г. Н. Курбатский; Рос. акад. наук. Сиб. отд.-ние. Ин-т археологии и этнографии. - Кызыл : Тув. кн. изд-во, 2001. - 462, [1] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-7655-0092-7

2.7. Ооржак Х.Д.-Н.Педагогическое содержание физической культуры народов Южной Сибири. Кызыл, 1995.

3.8. Тувинские народные сказки/ Сост. З.Б.Самдан. Новосибирск: «Наука», 1994 – 460 с.

9. Э. Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев, М.,1994, с.14.

4.

6. 18.ӨГ-БҮЛӨ БАЙЫР-ДОЙЛАРЫ

Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи. Черлик улустуң аң-мең олчалап алган өөрүшкүзүндөн эгелээш, шаг-үе аайы-биле өскерлип, Олимп оюннары, Частың, Сугнуң, Шагаа дээш өске-даа байырлал-оюннар ниитилел-биле деңге сайзырап, ам-даа амыдыралдың чарылбас кезээ болуп турарлар. Өг-бүлениң байырлалдарының (*аразында куда ёзулалы онзагай черни ээлеп турар.*)

КУДАЛАР

Чон бүрүзүнүң куда эрттирер чаңчылдары, ёзулалдары аңгы-аңгы болза-даа, ында дөмей, аайлашкан чүүлдер база бар: селиктээри *эң-не чоок төрелдеринден куда эрттиреринге дуза-деткимче дилеп селиктенири, дилег кылыры: шыдаар шаа-биле акша-копеек, эт-сеп, мал-маган дээш оон-даа өске*, куда үезинде алгап-йөрээри, белек сунары, куданың ыр-шоорлуг, каткы-хөглүү. Куда эртер черни арыг, каас-шиник кылдыр таарыштырары, *дешири* болгаш куда бүрүзү башкарыкчылыг болуру *дээш оон-даа өске*

Куда доюнуң хүндүлүг чемнери чон бүрүзүндө аңгы-аңгы база келин кысты ада-иезиниң бажыңындан алырда, ыяк сагыыр ёзулалдар чон бүрүзүндө бар.

Куда-дой үезинде улусту олуртуру база тускай чурумнуг: столдуң ортузунга өгленип турар аныяктарны олуртур, келин кыс күдээниң оң талазынга, ооң солагай талазынга келинниң херечизи, а күдээниң херечизи

келиннің оң талазынга олурар. Ооң соонда ада-иелери, өгбелери, төрелдери, келин-күдээ талалары-биле айлаштыр олуруптарлар. Куданы башкарыкчы ажиткаш, чаа өг-бүлени алгап-йөрээп, дашканы көдүрер. Ооң соондагы йөрээлдерни, белек сунарын дугурушкан ёзугаар эрттирер.

Бурунгу тываларга кудага хамаарышкан ёзу-чаңчылдар хөй турган. Чижээ, *кожаларының кыс уруу ылым чаи турда, ооң ужазының адаанга өшкү дүгүн салып, ону келир үеде келин кылып алыр дээнин ада-иезинге дыңнадып, оларның чөпиээрелин алыры. Оол, кыс өгленир назы-хар чедип турда белекти чаартып, шайын бузары. Ооң соонда дүгдээшкин кылып, куда дүжүрер ай-хүнүн айтыртып, чогум куданы эрттирери дээш оон-даа өске. Бо дугайында делгеренгейи-биле улуг өгбевис М. Кенин-Лопсанның ыдыктыг номнарында көргүскен, оларны номчуп, билип ап болур*¹.

Шаг-шаа-биле турбас болганда, кудалажыр ёзу-чаңчыл үениң аайы-биле өскерилген. Чижээ, *амгы тыва аныяктар улуг хоорайларда хөйү-биле өөренип, ажылдап, чурттап турар. Олар аразында таныжып, бот-боттарынга тааржып, өг-бүле тударын бодай бээрлер. Чамдыктары душтуун ада-иезиниң аалынга эдерип кээрлер. Ынчан ада-ие дөвидеп, дүвүрээр чылдагааннар үнүн кээп болур.* Ооң бирээзи – кудалар-биле удаа-дарый таныжары, кудалажыры. Бот-боттарының ызыгуур-төөгүзүн сайгаржып, угун уктаан соонда, үш ада дужу чедир чоок төрөл демдээ тыптып келзе, ол дугайын уругларынга дыңнадып, оларның өгленир дээнин дораан соксадыр. Ооң утказын мынчаар тайылбырлап бээр: үш ада дужу чедир улус чоок төрөл боор, а кажан төрөл ханнар катгышканда, өг-бүлеге мага-боду бертик-межел, мунчу, тудуу, угааны солуу, четпес ажы-төл төрүттүнер. Ынчангаш чоок төрөл улус өгленмес деп тыва улустун хоруглары бар. Ону үрээр болза чоннуң ужур-дүрүмүн каржызы-биле хажытканы болур. Чуртталгага ындыг эпчок байдалга таварышпас кылдыр ада-ие уругларын эрте-чажындан боттарының ук-ызыгууру, чоок төрелдери-биле таныштырып, төрөөн дылынга, чонунун ужур-чаңчылдарынга өөредири албан. Аныяктар өг-бүле дугайында хоойлуларны билир, кижиде эргелерден өске харысалгалар барын угаап, шингээди алган турар ужурлуг.

Кыс уругну келин кылдыр ап болурун ооң ада-иези чөпшээрээн соонда, оолдун талазы кудага белеткенип, куданы дүжүрер.

Бурунгу Тывага өгленир дээн аныяктарның төрелдери куда хүнүн, шагын улуг хамнардан айтырып, улуг чарынчыга чарын салдырып, төлгечиге хуваанактадып тургаш, билип аар турган.

Оон аңгыда эртемден ламалардан келин кыстың аалындан үнер хүнүн, шагын, мунар адының чүзүнүн база ашак-кадай болур улустун төрүттүнген чылдарының аайы-биле өг-бүле чуртталгазынга тааржыр-таарышпазын айтырып алыр турган. Ам ол чаңчыл катап эгиттинген, ону ажыглаар-ажыглавазын кижиде боду билир. Өгленишкенин бадыладып, чогуур шынзылганы база ап болур. Алыс бадылаашкынны байырлал шинчилиг эрттирери, чечектер, белектер берип, кудалар, эш-өөрү хөглүг-баштаан, чечен-мергенин көргүзери күзенчиг.

Ынчалза-даа ада-иелер чамдыкта куда ёзулалдарын үрөп, оларны өскерти бээр аян бар апарганы хомуданчыг. Чижээ,

1. Ажык-кончаа сүрүп кудалажыры.

2. Хөй акша, өнчү хөрөңги чыып аар дээш куда доюнче чүгле бай-шыырак улусту чалаары.

3. Кудага улусту ужур-тургузур арагаладыры.

4. Аныяктарга тускай стол салып, аыш-чем, арага делгеп, оларны эзиртири. Мындыг куда каткы-хөг, ыр-шоор, оюн-тоглаа, танцы-сам чок боор. Анаа-ла төнмөс-батпас арагалаашкын, алгыш-кырыш, шош-содаа; бузулган аяк-сава, үрөлгөн эт-сеп; буураан эп-найырал.

Куда мынчаар эртпес ужурлуг. Куда дүжүрери – чоннуң аныяк өг-бүлени ыдыктааны бурунгу ёзулалы, өгленген аныяктарга ажы-төлдүг, бай-шыырак, кижик-чолдуг болурун, мөңгүн, алдын кудаларга чедир эп-найыралдыг чурттаарын алгап-йөрээри. Ону ынчаар артырар ужурлуг бис.

Чалгааранчыг, чүгле арага ижер куда турбас кылдыр, аңаа кижизидикчи уткалыг эрги-чаа ёзулалдарны кириштирерин чүүлдүг деп санаар бис: келинни эккээр чери ырак-чоок-даа болза, оолдун чоок төрелдери дугуржуп-болчашкан аайы-биле кудаларын уткуп, хүндүлөп, аал коданынче кириер. Кунчуу кижиде келинни уткуп, аът азы машинага олуртуп алгаш, холундан чедип алгаш, бажынны үш долгандыр кылаштар. Ооң соонда бажынче кирип, орун кырынга олурткаш, сүттүг шайны кудар.

Ук ёзулалдың утказы – келин кижини аал-коданывысче кирип, орук-пашты, орун-дөжекте хүлээди, өг-бүлениң бүрүн эргелиг ээзи кылып алдывыс дээни ол.

Куданы ажыдып, удур-дөдир таныжып, чыылган чон куда чеминиң амданын ап, чугаазы үнүп келген үеде «келинниң азы өгленгеннерниң вальзын» танцылаары күзенчиг.

Аныяктарның кудага киржири чөптүг, шын. Ынчалза-даа олар аңаа чүнү кылырын шыңгы бодаар болза эки деп санап, мындыг сүмелерни кадар бис:

а) кудага (база каяа-даа) 40 хар четпээн улус арага ишпес деп чоннуң чаңчылын эгидип, сагыыр;

б) кудага аныяктар оюннарда киржип, өгленген аныяктарның ат-алдары дээш хөглүг маргылдааларны эрттирип, келир үениң удазынга ораашпас уран-шевер келин кызын, караа оккур кайгал күдээзин-даа аян-шинчилиг, чечен-мергени-биле алгап-йөрээрин илереткейлер-ле.

¹ Кенин-Лопсаң М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. Кызыл, Новости Тувы. 1994.

Ооң соонда чаа өгнүң сарыг шайын ижип, аныяк өг-бүлениң ээлериниң ажылга эптиин, чонунга ээлдээн көрүп-магадап, хөөрээй-даа.

Куда – кижиниң улуг байырлалы. Ону дүжүргөн хүнү, келген аалчылары, оларның салган алгыш-йөрээли, хайырлаан белектери черле утгундурбас. Үениң аайы-биле фоточуруктар база видеофильм чуруктар, *харын-даа көрүштүг, чараш тускай солунну(хуудусту) баш бурнгаар үндүртүп ап, оларны сактыышкын кылдыр* артырган болза, оон-даа солун.

Куда *хүнүнүң чырык сактыышкынын* аныяк өг-бүлө чылдың-на демдеглеп эрттирип болур. Оон аңгыда өске чоннарның ёзулал-кудаларны эрттирер чаңчылдарының өг-бүлени быжыглаарына салдарын билзе чогуур, ол болза:

Ногаан куда – куда дүжүргөн чылдың дургузунда ай санында куда хүнүн демдеглээри. Сунар белээ – чүглө чечектер. Куданың уjur-утказы кончуг улуг – ону демдеглеп тургаш, аныяктар бот-бодунга кичээнгейлиг болуп, эптекип, чурттап өөренирлер.

Далган куда – өгленгениниң бир чыл болганын демдеглээри. Сунар белектери – сава, бажың иштиниң эт-херекселдери, чечектер.

Бяши куда – беш чыл болгаш эрттирер. Бяштан кылып каан белектер база чечектер бээр.

Чес куда – чеди чыл болганда эрттирер. Бээр белээ – честен кылган эдилелдер, чечектер.

Ак-кызыл (роза) куда – он чыл болгаш демдеглээр. Ашаа кадайына боодал роза чечектер бээр.

Чайыр (никель) куда – он ийи чыл болгаш эрттирер, бээр белектери – чайырлап каан савалар, чечектер.

Шил куда – он беш чыл болгаш эрттирер. Белээ – шил савалар, чечектер.

Шаажаң куда – 20 чыл болганда демдеглээр, билдингир ёзулал кудаларының бирээзи.

Мөңгүн куда – 25 чыл болганда демдеглээр. Мөңгүндөн кылган билзектер, савалар, чечектер сунар.

Туң (жемчүг) куда – 30 чыл болганда демдеглээр, туң каасталгалар, чечектер сунар.

Пөс (лен) куда – 35 чылды демдеглээри, белектери пөстен кылган чүүлдер – аржыылдар, чоорганнар, чечектер.

Шуру (рубин) куда – өгленгениниң 40 чылын демдеглээр, кадайына шурулууг билзек, чечектер бээр.

Алдын куда – албан эрттирер ёзулалдыг кудаларның бирээзи. Өгленгениниң 50 чылын демдеглээри. Ийи боду алдын билзектерни албан солчур, бээр белектери – алдын азы алдыннап каан эдилелдер.

Бриллиант куда – өгленгениниң 60 чыл оюн демдеглээри. Белек кылдыр эртинелиг каасталгалар, савалар, бажың эдилелдерин сунар.

Бодамчалыг, каң-кадык чурттаар болза, мында саны кирген ёзулал куда бүрүзүн демдеглеп болур. Ынчаар чурттаарын кызыдынар!

Тыва чонда кудалажыр, куда дою эрттирер чараш чаагай ёзулалдар, (*оларны солун болгаш уттундурбас кылдыр чорудар чижек чорудуг- сценарийлер, сүмелер киирген ном-дептерлер*) дыка хөй. Оларның дугайында номнар сөөлгү үеде хөй үнген, херек апарганда, олардан делгеренгейи-биле билип ап болур.

Айтырыглар

- *Кижилер аразында харылзааның эң чараш, үнелиг үелерин адап, тайылбырлаңар.*
- *үш ада дужу чедир улус чоок төрөл аныяктар өгленип болур бе? Чүге?*
- *Селиктенир чаңчыл-сагылга дугайында чүнү билир силер?*
- *Ада-ие огулун (кызын) өглээр мурнунда кандыг чаңчыл-сагылганы кылыр уjurлуугул?*
- *өг-бүлө болу берген аныяктарның сагыыр чүүлдерин адаар.*

ӨГ-БҮЛӨ ДОЙЛАРЫ

Маана хамаарыштыр тыва чоннуң эрте-бурунгу сагып келген, эрттирер ёзулалдары дыка хөй. (*Тыва чонувустуң шаг-төөгүдөн бээр камны-биле салгалдан салгалче дамчыдып келген чаңчылдарының бирээзи - өг-бүлениң найыр-дойлары: Уруг дою, бичиш төл үш харлаптарга эрттирер хылбык дою, келин дилээри, куда дою, назын дилээриниң дою. өг-бүлөбайырлал дойлары өзүп олар кижиниң амыдыралче баштайгы базымнарын углаар, төрөлдер аразында харылзаага бот-сонuurгалын оттурар, сагыш-сеткилин каастаар, ук дойну ханы утказын медегер, үнелеп билиринге чаңчыктырар.*)

Тыва улустуң эрттирер ыдык дойларының бирээзи – уруг дою. «Уруг дою» дээрге кандыг-даа назынныг ава кижини уруг божуптарга, дөргүл-төрөл болгаш таныш-көрүш кижилерниң өөрүшкүзүн илереткен өг-бүлөгө эрттирер байырлал болур» – деп билдингир чогаалчы, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсан ук байырлалдың уjur-утказын көргүзүп, бижип турар¹.

Уруг доюн шаандакы тывалар аваның уругну божаан хүнүндө эрттирер чораан, амгы шагның аайы-биле, бир ай чеде бээрге-даа, эрттирип турар. Каян эрттирерин ада-иези боттары шиитпирлээр-даа болза, божаан иениң, чаш уругнуң байдалындан хамаарыштырза ажырбас. Уруг дою эрттирерде, албан сагыыр чаңчылдарның бирээзи – чыылган чонга арага аймактыг суксун ижиртпези. Уруг доюнуң кол сорулгазы – ёзулалдыг аыш-чемни ижип-чип, чаа божаан иеге, чаш уругга алгыш-йөрөөл салыры болур. *Чаш төлге ат тыпсырын кончуг чугула деп санап,*

¹ Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннуң бурунгу уjurлары. Кызыл, 1994, а. 123-124

ооң бугу назыныда эдилээр ады чараш адаттынар, онза уткалыг, үндезин чонунуң шинчизи сиңген аттар тыпсыры чугула.

Сөөлгү үеде тыва өг-бүлелерде уруг бажы хылбыктаар дойну калбаа-биле эрттирип турар апарган. (Хылбыктаары дээрге чаш кижиниң хачы дегзип көрбээн бажының ыдык дүгүн кезер дээни ол.) Чүгле чаңгыс демдегледеп каар чүве мындыг: шаанда чаш уругнуң ие иштинге доругуп өскенин бир харлааны деп санаар турган. Ынчангаш үш харлыг уруг амгы үе саналдазы-биле алырга, ийи харлыг уруг бооп турар, ону эскерзе, билзе чогуур.

Уруг бажының төрүттүнгенинден ыдыктыг хылбыктаар дойнуң кол утказы – уругга өнчү чыып бээри база кадык-чараш, амыр-менди өзериң йөрээри болур. Белек айтыры ужурлуг: адазы ыяап-ла төлдүг азы эжеш мал айтыр база оларга эжеш ат-шоланы тыпсыр – Калчан-Шилги, Саарзык-Мыйыс дээн хевирлиг. Бээр өнчү, белектер уругнуң хиндиинден хамааржыр. Оол уруг болза, эр кижиниң эдилелин, эт-херекселин бээр. Чукулалап демдегледеп, сүмелеп каар чүүл: чаштың бажының дүгүн хылбыктаар эргени эң-не мөзү-бүдүштүг (өг-бүлезинден чарлып чорбаан, ишиттирип чорбаан) төрелинге бээр, аңаа хачы тутсур ужурлуг.

Бо дойда алган мал-маганын уруглар боттары карактажып, камнап, өгленирде хууда өнчү-хөренгиге чедирери база ханы уткалыг чаңчыл болур.

Дойлардан ангыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнген хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым, уругларның бышкан назы четкени дээш өске-даа байырлал- эрттирип болур. Оларны эрттирерде, боданып, ооң чорудуун чараш кылдыр төлевилеп алгаш, башкарыкчылыг, эзиртир суксун шеглиг, колдуунда оюн-тоглаа-биле холбаары күзенчиг.

Өг-бүле дойлары байырланчыг, оюн-тоглаалыг болуру чугула. Ынчалза-даа ооң уг-шии ажылче, амыдыралдың чараш талазынче угланган болур ужурлуг. Чүгле ажылгыр, кежээ, уран-шевер аныяктарның өг-бүле амыдыралы туруштуг, чедимчелиг, көрүштүг болур.

Үргүлчү байырлап туруп бээрге, арага-дарыже сундугуп, ажылын уттуп, өг-бүлезин быжыглаар хамаанчок, түредип, ядарадып болур. Ынчангаш эмин эрттир, эриин ажыр байырлавазы черле чүүлдүг.

Өг-бүле тудуп, ажы-төл азырап чурттаары сайзанактап ойнаары эвес-ле болгай. Чедишкинниг, аас-кежиктиг болуп ужугар-даа, (өскелерге үлегер-чижектиг өг-бүле болуп хүндүткелди чедип ап болур, чамдыкта) чедимче чок болуп, бергелерге таваржып тайып ужуп, даянып турар-даа.

Амыдыралы кандыг болуру аныяктарның мөзү-шынарындан, тура-соруундан кончуг хамааржыр.

Ынчангаш чуртталгага үргүлчү тура-соруктуг, чаагай сеткилдиг, ак оруктуг болуп, чоруу чогуу, үүлези бүдүп чорза эки.

Практиктиг кичээл:

- 1) Боттарының төрөл аймаанарның салгал ыяжын 8 класска чуруп турган силер, кандыг чаарттылгалар киридинер, кандыг медээ немей тып алдынар, ону тайылбырлаар.
- 2) «өг-бүле байырлалдары». Шилип алганы-биле бердинген айтырыгларны дыннадыг азы реферат хевиринге бижип болур.

Айтырыглар болгаш онаалга

- өг-бүлениң байырлал-дойларын адаар.
- Өг-бүле байырлалдарының кижизидикчи утказын тайылбырлаар.
- Байырлалдар эрттирери чүге чаңчыл болу бергенил? Кандыг ёзулалдар, ужурларны сагыыры албан турганыл, чүге?
- Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чүнү сагыырыл (делгеренгей кылдыр харыылап бижиир)
- Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чүнү сагыыр ужурлугул?
- өг-бүле Кодексизинде аныяктарның амыдыралчы хар-назынын канчаар демдеглээнил?
- Куданы эрттирериниң чурумунда үндезин болгаш чаа үениң тыптып кээп турар ужур-ёзулалдары кандыг болуп турарыл? Ол чүнү көргүзүп турарыл?
- _____ Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының Концепциязындан тос үндезин сүзүктөрни сактып бижиир, утказын тайылбырлаар.

[С. Б. Оюн, А. К. Ооржак, С. Ч. Шүлүү-Маадыр](#)

ПЕДАГОГИКА В ТУВИНСКОЙ СЕМЬЕ

Краткое содержание пособия

— Авторы учебного пособия по семейной педагогике – преподаватели спецкурсов по народной педагогике в гимназии № 9 г. Кызыла – на многолетнем опыте убедились в том, что молодежь следует готовить к семейной жизни так же, как к любой сфере человеческой деятельности. Исходными при этом должны стать

народные знания о семье, о брачующихся, молодом поколении, вступающими в законный брак, назидания-запреты по сохранению чистоты генофонда (үре-сады) и т.д.

Важным является осознание старшекласниками социальной сущности семьи: она возникла на определённом уровне развития человеческого общества как узаконенная система супружеских взаимоотношений между мужчиной и женщиной. И как социально необходимая ячейка общества выполняет две главные функции:

а) репродуктивная – физическое воспроизводство народа, следовательно, трудовых ресурсов;

б) воспитательная – духовное воспроизводство общества по фенотипу этноса – обучение обычаям и традициям конкретного народа.

Только семья способна впитать в себя и выполнять эти функции полноценно и естественно, создавая такие условия, чтобы ребёнок с раннего возраста с молоком матери, впитал в себя всю духовность своего народа. Этому помогают родители – естественные воспитатели детей. Поэтому молодёжь должна быть подготовлена к выполнению родительских функций разносторонне и глубоко: изучить народные обычаи и традиции о семье, о сохранении семьи, воспитании детей, овладеть основами научных знаний о целенаправленном формировании личности не только детей, но и будущих супругов.

Человек, воспитанный на народной мудрости, в сочетании с научными знаниями, в любом возрасте будет утверждать приоритетность Добра и Любви в жизни, оберегать святыни и передавать эти святыне знания своим детям и внукам. Этим семья обеспечивает непрерывающуюся связь поколений, тем самым сохраняя народ, нацию. В противном случае могут появиться люди без рода и племени, без родного языка, культуры и истории, вне нации и народа.

Каждая семья – ячейка этническая, где происходит *присвоение* обрядов, традиций, ритуалов рода, племени, где изучают язык, историю и культуру конкретного народа. Стало быть, семья – понятие национальное, потому что не бывает народа без национальности. И каждая национальная семья призвана обеспечить сохранение, передачу и воспроизводство духовного опыта поколений – осуществлять их непрерывную ритуально-обрядовую связь, сохранять «память предков», «зов крови», как генетический код духовной традиции.

ТРАДИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ТУВИНСКОЙ СЕМЬИ

Тувинская семья строится с *на соблюдении* соблюдением?? народных назиданий, запретов по сохранению чистоты генофонда (үре-сады):

- не допускается брак между кровными и близкими родственниками;
- не допускается большая разница в возрасте между брачующимися;
- не разрешается женитьба (замужество) наследственно или хронически больных людей;
- издревле запрещалось употребление табака, алкоголя, наркотических веществ и всего того, что вредило бы здоровью и, стало быть, генофонду. Сейчас, к сожалению, эта традиция почти утрачивается.

Становление тувинской семьи, ее утверждение всегда связывались с соблюдением фенотипа – традиций, обычаев, обрядов, ритуалов. Традиционно молодая семья начиналась с экономической поддержки родителей – ставили юрту (жениховская сторона), одаривали скотом – кодан малы – (лошадью, мелким и крупным рогатым скотом, экзотическими животными – яками, верблюдами, оленями); дарили посуду, одежду, постельные принадлежности (сторона невесты).

Молодые продолжали образ жизни старшего поколения – занимались домашним хозяйством, отгонным животноводством, земледелием. Почитали природу – божественное отношение к Небу, Земле, Огню, Воде. Соблюдали заветы предков – любить Природу, охранять, брать от нее, не разрушая, сохраняя гармонию жизни животных и растений.

Отличительное свойство тувинской семьи – племенно-родственное начало, жили родственной группировкой – аал, иногда до 10-12 юрт.

Ещё одна особенность тувинской семьи – многодетность. Она считается главным критерием устойчивой семейной жизни, основана на культовом почитании ребёнка, на природной любви тувинцев к детям. Многодетные родители уважаемы. С них берут пример. На них равняются. А если нет детей? Их, как говорится, Бог не дал? Существует ещё одна традиция – усыновление (удочерение), в связи с чем бездетных тувинских семей почти не бывает. Семья – традиционный центр формирования нравственных качеств ребёнка. Его обучают ритуалам – народному этикету поведения, основам традиционного хозяйства, готовят к семейной жизни, учат соблюдать семейные, обрядовые, народные праздники. Так у детей развивают интеллектуальные, физические качества, эстетический вкус. И главное – учат быть достойным представителем своего народа, Юношей и Девушкой, Мужчиной и Женщиной, Отцом и Матерью.

Традиционно, уже с момента появления на свет, ребёнок получает одобрение по поводу своей половой принадлежности (оол, кыс хиндиктиг) и в его честь могут произноситься благопожелания (йөрээлдер), тем более, если он первенец или долгожданный.

В дальнейшем, используя народную мудрость, запреты – постулаты, семья формирует у ребёнка соответствующее сексуальное сознание, эротическое поведение, развивает чувство ответственности за своё женское и мужское предназначение.

У тувинцев имеется целостное народное учение о величии Человека, его сути, предназначении, взаимодействии с Природой, Богом, Людьми. Культ природы, культ предков, культ животных и растений являлись компонентами религиозного сознания тувинцев, детей учили поклоняться природе, Небу, Земле, Огню и Воде, чтобы они выросли отзывчивыми, сердечными, жили в гармонии, взаимопонимании с окружающей средой. Таким образом, традиционностью порядка, этикета, ведения хозяйства, воспитания детей, психологической подготовленностью к семейной жизни можно объяснить крепкие устои, надёжность семьи в прежние времена. Современным людям желательно следовать народно-педагогическим традициям создания семьи.

СОДЕРЖАНИЕ И СРЕДСТВА ВОСПИТАНИЯ В ЭТНИЧЕСКОЙ СЕМЬЕ

Главное и основное – обучение фенотипу – народным обычаям, традициям, обрядам, ритуалам и на этой основе формирование у ребёнка нравственных качеств народного идеала совершенного человека.

Имелось некоторое отличие в воспитании мальчиков и девочек. Девочек учили охранять домашний очаг, готовить пищу, шить одежду, обувь, традициям украшения национальной одежды, утвари, национальной эстетики и этики. Мальчиков обучали традиционным умениям и навыкам кормильца, навыкам труда, отгонного животноводства, земледелия, охоты, рыболовства, сбора лекарственных трав, ягод и других пищевых растений.

Через фенотип детям давали трудовое, нравственное, эстетическое, физическое воспитание. При этом сами родители были примером, образцом для подражания.

Этническая семья – иерархическое образование, в ней могут жить представители многих поколений, и она являет собой разновозрастной коллектив. В ней ребёнок учится иерархическому соподчинению, почитанию взрослых, получает первые уроки нравственности: понятие о добре и зле, взаимопомощи и безразличия, любви и ненависти, привязанности и отвергнутости, и т.д. Здесь формируется его мировоззрение, жизненная позиция, потребности, стиль поведения. И все – под знаком педагогической культуры конкретного народа с учётом индивидуальных и возрастных особенностей детей. При этом народная мудрость предугадывает чувствительные периоды формирования тех или иных знаний, умений и навыков.

Этнопедагогика богата формами и методами воспитания, и средствами воздействия на людей. В практике семейного воспитания успешно пользовались колыбельные песни, частушки, все виды детского фольклора: говорилки, дразнилки, приговорки, заклички, поддевки, скороговорки, перевертыши, считалки и другие формы устного народного творчества.

Энциклопедией по вопросам семейного воспитания можно назвать постулаты – назидания, содержащиеся в малых формах фольклора – поговорках и пословицах. Они – инструмент духовного общения, при использовании не допускают конфронтации общающихся, позволяют смягчить резкость, предостерегают от необдуманных поступков. Они исполнены любви и заботы о человеке, потому не способны вызвать обиду, злобу в его душе. Они – средства формирования эмоционально-чувственного стремления к положительному образцу поведения и идеалу.

Детский фольклор – особенная форма устного творчества. Ценность его состоит в том, что он приобщает ребёнка к народной мудрости, способствует установлению положительного контакта с ним. Богатый по содержанию, доступный по форме детский фольклор развивает интерес к миру, народному языку, обычаям, формирует нравственные привычки. Забавляя, они обучают, воспитывают ребёнка.

Народные воззрения на воспитание нашли своё выражение в сотнях пословиц и поговорок: «Учи ребёнка, пока поперёк лавки лежит, а коли вдоль ляжет - поздно», «Каков в люльке, таков и в жизни», «Яблоко далеко от яблони не падает». В произведениях материнской поэзии закреплены многообразные приёмы воспитания.

Яркие оригинальные народные игрушки, особенно куклы (у тувинцев – Ойнаар-кыс – дословно – игрушечная девочка) вызывает желание играть, общаться с ними не только у детей, но и у взрослых. В некоторых семьях они возведены в ранг культа, передаются от поколения к поколению. У куклы – особый статус. Она символический член семьи, спутник детства, особенно для девочек. Её выбирают объектом выражения своей заботы, нежности, любви. Так учатся чтить мать, отца, своих друзей и других людей.

В тувинской семье широко используют игрушки-самоделки, игрушки из природного и бросового материала, например, кажык (лодыжка), макпалчык (бабки). По происхождению они очень древние, в народе их называют волшебными, так как в игре они очень динамичны, познавательны, интересны. В разных ракурсах могут имитировать образ домашнего скота – овцу, козу, корову, лошадь, сарлыка, верблюда. Могут быть использованы как атрибут игр по развитию двигательных качеств ребёнка – ловкости, меткости, точности, координации движения, глазомера. И могут служить средством эстетического воспитания – любованием множеством желанного игрового атрибута. В народе говорят: чем больше у ребёнка в детстве лодыжек, бабок, тем богаче он будет, потом, во взрослой жизни. (немээр!)

Детство, отрочество и ранняя юность не обходились без игры в «Сайзанак» (точного перевода термина в русском языке нет). По содержанию – это сюжетно-ролевая игра «в семью», «в папу, маму». В ней с большей достоверностью воспроизводилась жизнь семьи и аала. Точно обозначались роли родителей, детей и старшего поколения. В неё играли все тёплые время года. В народе поэтизируется место игры в сайзанак как память о неповторимой *детской* поре в жизни человека.

— Для построек в сайзанак используют природный материал: плоские, продолговатые камни для изображения людей, иногда на них изображается конкретный человек – мужчина или женщина. Для интерьера юрты используют цветные камешки (чараш дашгар). Мелкие камешки, лодыжки, бабки применялись для имитации подворного хозяйства – скота. В этой игре могут разыгрываться сюжеты из жизни целого аала и семьи.

В неё ребёнок может играть на интуитивном уровне (2-3 года). Более сознательно, с распределением ролей и обговоренным сюжетом, – в дошкольные годы. В отрочестве и ранней юности – как память о детстве. В любом возрасте сайзанак обогащает жизненный опыт ребёнка, облагораживает его внутренний мир, готовит ко взрослой жизни. И для тувинцев игра в сайзанак всегда остаётся символом детства.

— Традиционно и другая тувинская игра – «Ойтулааш» – игрище молодёжи с элементами ухаживания и жениховства. Его эквиваленты в русской народной культуре – девичники, мальчишники, игрища на Ивана Купалы.

— Ойтулааш, по сути, – синтез состязаний по народным забавам – песенным, интеллектуальным и спортивным. Он привлекателен общением со сверстниками, озорными частушками, перепевками, интеллектуальными и спортивными конкурсами. Ойтулааш – своего рода смотрины женихов и невест. Юношам даётся возможность продемонстрировать перед «дамами сердца» свою удаль, смекалку, остроумие. А девушкам – пройтись павой, показать стан, нежный взор, умение вмиг оседлать коня, чтобы вместе с избранником поскакать навстречу будущему, любви, надежде и верности.

Как одна из форм древней культуры тувинцев ойтулааш занимал и должен занять достойное место в молодёжном досуге.

До возникновения вопросов о семейной жизни, вступления в законный брак наиболее приоритетными должны быть беседы, дискуссии о дружбе, чистой любви, как возвышенных чувствах юношей и девушек.

«Эмоциональным настройщиком» человека является песня. Исстари в ней выражалось восхищение трудолюбием народа, родным краем и его природой. В ней прослеживается мысль о единстве взаимосуществования природы и человека. Как известно, без песни человека не воспитаешь.

Недаром поётся «Тот, кто с песней по жизни шагает, тот никогда и нигде не пропадёт». В каждом народе дорожили колыбельным песенным мастерством и передавали его из поколения в поколение. В колыбельных песнях отражается всё, что есть в душе матери - лучшего, возвышенного. Мир матери, характер её чувств, заботы и тревоги – все так или иначе отражено в колыбельной песне. Но сделано это не инстинктивно, а добыто опытом многих сотен поколений матерей. Лучшие результаты закреплялись и постепенно вырабатываясь как средства народной педагогики. Сопоставим колыбельные песенки на тувинском и русском языках:

- - өпей, өпей, өпей сарыым, удуп көрөм чассыгбайым. ...
- Баю, баю, баю ,бай. Спи, усни, закрывши глазки. Баю, баю, баю ,бай.
- Моё милое дитя накричалось, вопя. Баю, баю, баю, бай.
- Поскорее засыпай...

Неисчерпаемы средства народного воспитания и велико их значение в жизни ребёнка. Они забавляют, развивают, учат и лечат («киротерапия»). Только надо научить детей чувствовать, понимать их смысл.

ПОДГОТОВКА ЮНОШЕСТВА К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И ВЫПОЛНЕНИЮ РОДИТЕЛЬСКИХ ФУНКЦИЙ

По наблюдениям авторов, этому важному вопросу не придается должного значения во всех звеньях образовательных учреждений. Не ведётся систематическая целенаправленная работа. В лучшем случае, проводятся эпизодические беседы со случайно «назревшей» тематикой.

Между тем, В.А. Сухомлинский подчёркивал необходимость подготовки человека к материнскому и отцовскому долгу чуть ли не с колыбели. Авторы придерживаются этой позиции и считают, что юношество следует готовить к семейной жизни и выполнению родительских функций так же, как и к любой другой сфере человеческой деятельности. И эта подготовка представляет собою специфическую область человеческого познания, где юношу и девушку учат быть мужем и женой, отцом и матерью, вооружая их определённым объёмом научных знаний о супружестве, деторождении, родительских функциях, прививая им специфические умения и навыки ухода за новорожденным ребёнком, детьми.

— Знакомят с миром семьи, и супружеского партнёрства. С правами и обязанностями родителей – самой уважаемой, самой сложной профессией в мире. Родители ответственны за ребёнка с рождения до его совершеннолетия. Ответственны за его физические данные, здоровье (чистота генофонда), интеллектуальный потенциал, нравственное совершенство (фенотип) – систематическое целенаправленное воздействие на чувства, мысли, поступки ребёнка-юноши, девочки-девушки с целью формирования полноценной личности, способной адаптироваться к жизненным реалиям.

В каждой семье отцовское и материнское воспитание должно идти равномерно. Вспомним некоторые выражения по этому поводу: «Чаңгыс аданың шын кижизидилгези чүс башкыныынга дең». "Без хороших отцов нет хорошего воспитания, несмотря на все школы» .Н Карамзин). «Ава.....», «Женщина – мать по призванию, по душе и по крови. Мать любит своё дитя сердцем, кровью, нервами, любит его всем существом своим,; её любовь прежде всего физическая , естественная. Она носит своё дитя у себя под сердцем, девять месяцев питает и растит его своей кровью; чувствует в себе первые жизненные его движения; оно, это дитя, - плоть от плоти её

и кость от кости её; она рождает его на свет в муках и страданиях, и вместо того, чтобы возненавидеть именно за них-то, за эти муки и страдания, ещё более любит его... И она – бедная мать, будет любить его всегда, и прекрасного и безобразного, и умного и глупого, и доброго и злого и добродетельного и порочного, и славного и неизвестного... В. Белинский», «Вся гордость мира от матерей. Без солнца не цветут цветы, без любви нет счастья, без женщины нет любви, без матери нет ни поэта, ни героя. М.Горький»

— Думается, что пособие будет способствовать формированию у молодёжи установки на семью, как на своеобразную форму общественного бытия с репродуктивной функцией воспроизводства человека (но только в определённые возрастные периоды, основной упор делая на предупреждение ранних внебрачных связей) и готовности переносить трудности, несвободу?!, возникающее в процессе семейной жизни. И никоим образом не рассматривать вступление в брак как способ обогащения, повышения уровня жизни за счёт родителей обеих сторон.

Капсырылга

I.Өөреникчилерниң билини хынаар материалдар

1.1.Бот сайгарылгага

КЫМ МЕН !?

(анкета - боданышыкын)

Кижии бүрүзү бо анкетаны бодамчалыг харыылап бижжири чугула:

1. Бо октаргайга кым болуп төрүттүгүз келген сен? - Авам, ачамның (дун, ортун, хеймер)... мен.
2. Акымның, угбамның ынак мен.
3. Дуңмамның мен.
4. Чеңгем (чаavamның), честемниң мен.
5. Даайымның мен.
6. Бажыңымның чыпшыр чанында чурттап турар кижилерниң.....мен.
7. өөренип турар школамда ... класста оолдарның, уругларның.....мен.
8. Төрээн Тывамның, чонунуң төлөптигмен.
9. Каас-чараи бойдустуң..... мен.
10. Школаны доозупкаш, төрээн Тывамга мергежилдиг чедип келгеш, чонумга ак сеткилдиг бараан болур мен.

Бердинген айтырыг-харыылар бүрүзүгө делгереңгей харыыны аас-биле азы бижимел-биле харыылаарын сүмеледивис.

1.2. Хыналда-тест айтырыглар:

- өгбелерге кымнарны хамаарыштырарыл? а) кырган-ава, кырган-ачаларын; б) эликсем (прадед); в) холуксам (прапрадед): элиңим (прапрапрадед); холуңум (прапрапрапрадед); холбугурум (прапрапрапрапрадед).

- Ачазының эр дуңмазы - (акый, даай...)

- Авазының акызы (даай, акый, честей)

- Авазының угбазы (даай-авай, чаавай)

- Кады төрээн алышкыларның оолдарын канчаар адаарыл? (чуржулар, шанышкылар...)

Кады төрээн угбашкыларның өөнүң ээлери- (честешкилер, бажашкылар.)

1.3. Немелде номчулга-тест

— Алексей Бегзин-оолдуң «Чеди ада төөгүзү» деп шүлүүн сонуургап номчааш, адаанда кириген тест-айтырыгларга харыыланар.

Өрү чоктаан чеди ада төөгүзү

Чеди ада эрткен өгбем – холбуңум,

Алды ада эрткен өгбем – холуңум,

Элиңим, холуңзам, элиңзем дээш –

Эрте шагда чеди ада төөгүзү

Адап-сурап, санаптарын уттупкан:

-А-адырам...Ачам...ачам ачазы... – деп

Амайланып, дылым сынып оорар-дыр.

Куду баткан чеди ада төөгүзү

Оглум оглу ачым көргөн кежиим-не-дир.

Ооң оглу чичимни чоп көрбес деп мен.

Ачыңчирим, чичиңчирим, хочаңчирим

Адым сактып артып каарын күзээр-дир мен.

Доора баткан чеди ада төөгүзү

Алышкылар оолдары – халышкылар,

Халышкылар оолдары - үелер,

Үелерниң оолдары - үелеттер,

Үелеттер оолдары – хаяалар.
Хаяаларның оолдары – хаяалаңнар.
Хаяалаңнар оолдары – уяңчирлер.
Уяңчирлер оолдары – хаяңчирлер –
Үш ада эрткен соонда, төрөл чок дээш.
Үе-шагның айы-биле салгал солчүп.
Хаяалаңнар оолдары өгбевис деп
Каяа бисти сактырлар деп ала, шаны.
(«Шылгалданың үш үжүүрү» шүлүктөр чыындызы, Кызыл, 2009.

Хыналда- тест айтырыглар:

- өгбелерге кымнарны хамаарыштырарыл?

а) кырган-ава, кырган-ачаларын;

б) эликсем (прадед);

в) холуксам (прапрадед); элиңим (прапрапрадед);

холунум(прапрапрапрадед); холбугулум(прапрапрапрадед).

- Ачазының эр дунмазы - (акый, даай...)

- Авазының акызы (даай, акый, честей)

- Авазының угбазы (даай-авай, чаавай)

- Кады төрөөн алышкыларның оолдарын канчаар адаарыл? (чуржулар, шанышкылар...)

Кады төрөөн угбашкыларның өөнгү ээлери- (честешкилер, бажашкылар.)

Алексей Бегзин оолдуң «Чеди ада тоөгүзү» деп
— шүлүүңден одуругларны сонуурган номчуңар

— ору чоктаан чеди ада тоөгүзү

Чеди ада эрткен өгбөм — холбунум;

Алды ада эрткен өгбөм — холунум;

Элиңим, холуңзам, элиңзем дээш —

Эрте шагда чеди ада тоөгүзүн

Адап сурап, санаптарын утгункан:

— А адырам... Ачам... ачам ачазы... — деп

Амайлаңын, дыңым сыңын орап дыр.

Куду баткан чеди ада тоөгүзү

Өглүм өглу *ачым* көргөн кежим не дир.

Өң өглу *чичимни* чөн көрбөс деп мен.

Ачыңчирим, чичиңчирим, хочаңчирим

Адым сактып артып каарын күзээр дир мен.

— («Шылгалданың үш үжүүрү» шүлүктөр чыындызы, Кызыл, 2009. үстүндө бердинген хыналда-тест айтырыгларның харыыларыңга дүүшкөн одуруглар дыр. (Маңаа онаалга бээр мен)

Алдын-Кыс Комбу

Амыдырал оруу нарын. Чүү-даа турар...

Алыс богтун бүдүжү-ле топтуг болза,

Ажыг-шүжүг, нүгүл-хопту, чашпаа-бакты

Арын-нүүрүң ажып эртер- чурттай бээр сен.

— Тайып ушкаш, даяныр сен, туттунганың

— Дазыл быжыг, идегелдиг болур болза,

— Эштиң-өөрнүң сүмө сөзүн дыңнап чораш,

— Эттинер сен – кижиге болуп артып каар сен.

Амыдырал – демисел дээр. Оозу чөп.

Арыг сеткил, тура-сорук – ооң дөзү.

Ада-чурт дээш, арын-нүүр дээш туржуп чорза,

Аас-кежиин амзап чоруур. Кижиге ындыг.

Хыналда-тест айтырыглар:

— өгбелерге кымнарны хамаарыштырарыл? а) кырган-ава, кырган-ачаларын; б) эликсем (прадед); в)

холуксам (прапрадед); элиңим (прапрапрадед); холунум (прапрапрапрадед);

холбугулум (прапрапрапрапрадед).

— Ачазының эр дунмазы — (акый, даай...)

— Авазының акызы (даай, акый, честей)

— Авазының угбазы (даай-авай, чаавай)

- Кады торээн алыншыктарының оолдарын канчаар адаарыл? (чуржулар, шаньшыктар...)
- Кады торээн угбаншыктарының оонун ээлери... (честеншиктар, бажаншыктар)

————— Немелде номчулга
 ————— Алексей Бегзин-оол
 «Чеди ада тоогүзү» деп
 ————— шүлүүндөн одуругларны сонуурган номчунар
 —орү чоктаан чеди ада тоогүзү
 Чеди ада эрткен огбем — холбунум,
 Алды ада эрткен огбем — холуңум,
 Элиңим, холуңзам, элиңзем дээн —
 Эрте шагда чеди ада тоогүзүн
 Адап суран, санангарын утгункан:
 —А адырам... Ачам... ачам ачазы... — деп
 Амайланьы, дылым сынын оар дыр.
 Куду баткан чеди ада тоогүзү
 Оглум оглу ачым корген кежим не дир.
 Оон оглу чичимни чоп корбес деп мен.
 Ачынчирим, чичинчирим, хочаңчирим
 Адым сактын артын каарын күзээр дир мен.
 — («Шылгалданың үш үжүрү» шүлүктөр чыныдызы, Кызыл, 2009. үстүндө бердинген хыналда
 таст-айтырыктарының харыларына дүңкөн одуруглар дыр. (Маңаа онаалга бээр мен)

- **Кижиниң байы чүдөл?**

Алдын-мөңгүндө, эт-септе эвес, а угаан-бодалында, сагыш-сеткилинде, ажы-төлүндө, эдеришкен эш-өөрүндө, чараш аажы-чаң, мөзү-бүдүжүндө, кадык-чаагай мага-бодунда. Адаанда кириген херезежен чогаалчыларның шулүктеринден үзүндүлери аянныг номчааш, сайгарыңар:

- ... Чамбы-дипке чурттаар кылдыр
- Чаяттыңан кижини бүрүзү
- Чаңгыс катап эртер дооста,
- Чараш кылдыр амыдыраар... (Мария Күжүгет)

- ... Кижилерниң аразыңа
- Кижини болуп чорууру дег,
- Нарын, берге үлө чок.
- Назынында топтуг чору. (Сайлыкмаа Комбу)

1.4. Шээжилеп алыңар

Чыргал-оол Монгуш

Амыдырал-чуртталгада кажан-даа бол,
 Амыр эвес кадыг-дошкун шенелделер,
 Айбыл болгаш моондактар таваржып кээр.
 Ам канчаарыл? Дүжүп бергеш, аайы-биле
 Анаа-ла хей кайгай берген оар бис бе?
 Адыр, бодан! Кажанда-даа дүжүп бербе!
 Ааш кыңгаш, билектерни сывырныпкаш,
 Ачыр-дачыр карак-кызыл тутчур херек.
 Шылгалдалар. Кадыг-дошкун шенелделер-
 Шыдамыңны быжыктырар чүүлдер-дир.
 Амыдырал бергелерин эртип чадааш,
 Аңаа дораан дүжүп берген сула кижини
 Кудургайлап, дөвүнчүктөп чуглуп бадар-
 Хугбай кортук болурунун эгези-дир.
 Кажанда-даа кошкак болба, шыдамык бол.
 Белен дуза кажанда-даа манавайн чор.
 Бергелерни ояр орук дилеве-даа.
 Согуларны шыдамыккай хүлээп алгаш,
 Союп-даа бол, чыдып албайн, бурунгаарла!
 Бодун туттун, дүжүп бербе, шыдамык бол.
 Белен дуза өскелерден манава-даа,
 Бергелерни өскелерниң күжү-биле

Мунгагдавайн, ажып эртип амдажыва.
Бурган башкы чорудупкан шылгалданы
Бодуң чүктөп, бодуң ажып эртип өөрөн.

Нина Серенот

Арагадан, таакпыдан чайлазыңза,
Ажык олча, эртем-билиг чедип аар сен,
Ажы-төлүң кадык-шыырак доругарлар.
Арагадан, таакпыдан чайлазыңза,
Аваң, ачаң амыр-шөлээн амыдыраар,
Аарыг-аржык, хоочу-хораа сенден чайлаар.
Арагадан, таакпыдан чайлазыңза,
Амыр-шөлээн сагыш-сеткил сени каастаар.

Айлыг, Хүннүг ажык дээрниң адаан ээлеп,
Аас-кежиктиг чуртталганы көрө бээр сен.

Арагадан, таакпыдан чайлазыңза,
Арбын чылда кадык-чаагай чурттап боор сен.
Арат чонга хүндүткелдиг Кижиг боор сен!
Амыдырал дең дески черле болбас
Амыраар-даа, мунгараар-даа үе турар...
Арагага алыспа-даа, таакпыга хандыкшыва!
Алыс быжыг туруштуг чор, эргим төлүм.

1.5. Түннел кичээлге, ажык чугаага ажыглаар материалдар

Айтырыгларга харыылаар

1. Кандыг чылдагааннар өг-бүлө тударыңга үдүртүлө болуруң, адаанда кириген чылдагааннарның кайы-бирээзин шилээш, тайылбырлаңар:

- ынакшылы;

- бай-шыдалдыг кижиг-биле өгленир дээш;

- ада-ие-биле кады чурттавас, кымдан-даа хамаарышпас, боду амыдыралды тудуп чуртаар дээш;

- хар-назын өг-бүлө тударыңга чедишкен дээш;

- чааскаан арттып каарыңдан корткаш;

- харылзаалар быжыг эвезин билгеш, өг-бүлелиг болу бергеш, харылзаалар быжыга бээр ирги бе дээш;

- күзевээн иштелиишкинден.

2. Бир эвес өг-бүлө тудар деп шийтпирлеп алган болзуңарза, кандыг таарымчалыг байдалдар өг-бүлени быжыглаар деп бодап турар силер. оларны боттандырап талазы-биле бодуңар белен силер бе? Ол кандыг чугула байдалдарың дээрге:

- өг-бүлени тургузарыңга экономикактиг айтырыгларны шийтпирлээр талазы-биле белен болуру – боттары акша-хөрөнгилиг, ажыл-агыйлыг, ада-иенден хамаарылга чок болуру, боттары тускай өг-бүлө тудуп чурттаарыңга белени, бажың-балгат, эртем-сургуул доозуп, мергежил чедип алганы д.о.ө;

- өг-бүлө тудары харыысалга, өг-бүлө –дээди сүзүк деп чүвени медресе билип турары, өг-бүлениң иштинге харылзааларны быжыктырып, чөрү рлдээлиг айтырыгларны чөптүг шийтпирлээринге белен болуру, азы психологтуг белеткели;

- сагыш-сеткилиниң ындындан (эмоционалдыг) амыдырал-чуртталганың бүгү-талалыг айтырыгларын шийтпирлээринге белен болуру (ажы-төлүңге, ашаанга медресе диг ынакшылы, шынчызы, шыдамыкайы, ниитилелге, дөргүл-төрөл аразыңга бодун шын ап билири, ак сеткилди д.о.ө);

- кадык амыдырал-чуртталганы тударыңга, мага-ботту сайзырадырыңга, арыг-силиг болуруңга белен болуру (таакпы, арагаже, наркотиктерже хандыкшывазы).

Үстүндө кириген байдалдарга бодуңарның хамаарылганың тайылбырлаңар.

Интервью хевиринге эрттириңер.

3. «Келир үем кандыг болуруң?» деп даап бодаашкын. Айтырыг-хары хевирин. Бодуңарны 17 харлыг, 20 харлыг, 25 харлыг кылдыр даап бодап алгарш, дараазында айтырыгларга харыылап көрүңерем:

- Чүңү кылып турар мен?

- Өг-бүлө байдалым кандыгыл?

- Кым-биле чурттап турар мен?

- Каш акша шалын ап турар мен?

- Канчап шалынның ажылдыг апарган мен?

Чижээ: мен 17 харлыг тургаш, Тываның күрүне университетинин 1 дугаар курузунда өөренип турар мен. Өг-бүле тутпаан мен. Чаңгыс курсчуларым-биле общежитиеде (ниити чуртталга черинде) чурттап турар мен. Ажылым – өөренир, эртем чедип алып, эки өөрөнгөш, стипендия-биле чурттап турар мен.

Салдынган айтырыгларга чаңгыс классчыларынарның харыыларынга хамаарыштыр бодалынар илерединер.

4. Ам келир үеден амгы үеже эглип келгеш, дараазында анкетаны долдуруптаалыңар:

- Кым болуксаар мен, чүгө?

- Ону чедип алып дээш чүнү кылыр мен, канчаар?

- Күзелим чедип алып дээш ам чүнү кылып турар мен?

- Күзелимни чедип алырынга чүү шаптыктап болурул?

- Ол шаптараазынарны (бергелерни) эрттип алып мен дизе, чүнү кылзымза экил?

- Кижинин кандыг шынарлары аңаа дузалап болурул?

- Кижинин кандыг шынарлары аңаа шаптыктап болурул?

- Кандыг дуза менээ херегил?

- Кымдан, каяа дузаны ап болур мен?

Айтырыгларга харыылаан соонда, башкыңар-биле кады сайгарылганы чорудуңар.

5. Түннел үндүрери. Рефлексия.

Чороткан 4 чүүл ажылывыстың түннелинге хамаарыштыр мээң билип алганым:

- бир дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары төндүрөр).

- ийи дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары төндүрөр).

- үш дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары төндүрөр).

- дөрт дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары төндүрөр).

Анкета «Амыдырал-чуртталгада чүгүл чүүлдер»

Адаанда бадыткал бодалдарның бодуңга тааржырын шилип алгаш, оларны демдегеп каарын диледивис [V азы O].

1. Мээң күзелим – амыдырал-чуртталгадан чүгле эки чүүлдерни алыры.

2. Мээң күзелим – меңээ кедергей ынак кижин бар болуру.

3. Школаны эки доозуп алыры.

4. Хөй акша ажылдап алыры – мээң күзелим.

5. Эң-не ынак кижим-биле чоруксаар мен.

6. Кижилер мени: мен ам кандыг-дыр мен, ол хевээр хүлээп көөрүн күзээр-дир мен.

7. Болдунар болза, эвээш ажылды кылыксаар мен.

8. Кадык болурун күзээр мен.

9. Чаңгыс азы элээн каш эң эки өңүктөрлиг болуксаар мен.

10. Ажылымның ёзулуг мастери болуксаар мен.

11. Күзөөн чүүлдеримни чедип алып хостуг чуртталгалыг болуксаар мен.

12. Бодум бажыңныг болуксаар мен.

13. Күзеп-бодап чорааным машиналыг болуксаар мен.

14. Кижилер мени хүндүлөп чорурун күзээр мен.

15. Дарга кижин болуксаар мен.

16. Чер-делегейни билип алыры-биле аян-чорук кылыксаар мен.

17. Хүннүң-не чаа чүүлдү билип алып күзелдиг мен.

18. Чааскаанзыргай болуксаар мен.

19. Кижилер меңээ чүгле шынны чугаалаарын күзээр мен.

20. Мээң чүнү кылырымны кым-даа айтып, өөрөтпөс болза эки.

21. Чоннар аразында дайылдашпас болзун деп күзээр мен.

22. Дүрген-не бот-башкарлыксаар мен.

23. Менче үлүс хөй кичээңгей салырын күзээр мен.

24. Амыдырал-чуртталгамда шүптү бергелерни эрттиксээр мен.

25. Эш-өөрлеримге дуза кадыксаар мен.

26. Бодумнун өг-бүлөм ышкаш чурттаксавайын тур мен.

27. Бир катап мээң дугайымда солунга бижширин күзеп тур мен.

28. Тамчыктыг-таваар амыдырал-чуртталганы чурттаксап тур мен.

Ниити түннелди үндүрери.

II. _____ Билип алыры артык эвес

2.1. _____ Бистиң чурттаар назынывысты

кызырып турар хоралыг чүүлдер

- Тускай чаңгыс аай хүн чуруму чок чуртталга – 40 хар кызырар
- Эмин эртир семирп, деңзизи аартаары - 25 чыл
- Таакпы тыртары- назынны 10 чыл ажыг кызырар. (Хүн бүрүдө 20 – ни тыртарга – 8-12чыл, чүглө чаңгысты – 25 минут назынны кызырар).
- Арагалаашкын – 10 чылдан хөй үени чедир чуртатпас.
- Наркотиктиг бүдүмелдер – 40 чыл назынны кызырар.
- Янзы-бүрү аарыглар, хай-халап дээш өске-даа стресс хайы – 15 чылдан хөй назы-харны кызырар.
- Бодунуң шын эвес кылыпкан чүүлдеринге сагыш аарып, хомудаары-кижиниң чуртталгазының 5 чылын кызырар.
 - үстүндө айыткан чүүлдер эвес болза, кижини 150, харын-даа 200 чыл чедир назылап чурттап болур деп эртемденнер тодораткан.

2.2. «Диргизикчи куш» деп номдан ажыктыг сүмелер

(Гергий Николаевич Сытин аар кемдээшкинге таврышкаш, чээрби ажыг чыл чыдып келген. Бодун боду сөс-биле тургузуп эмненген. Бүгү-ле чүве кижиниң бодундан, сагыш-сеткилин чагырып алырындан амыдырал-чуртталгазы хамааржыр дээрзин бадыткаан.)

Чүс-даа чылда чараш, чиик-сергек артып болур. Чүглө мындыг чүүлдерни бодап, бодун боду шын орукче угландырып чурттаар. Изиг күзелдерин үргүлчү бодап, эки чүүлдерге бүзүрөп чорза эки болур:

- Мен кезээде хөглүг, каң-кадык, чараш мен. Чыргалдыг болгаш узун аныяк назын ам-даа мээң мурнумда.
 - Каң-кадык болгаш узун назылыг кижини кандыг-даа аарыг-хамчыкты, амыдыралдың кандыг-даа бергелерин шыдап эрте бээр. Дошкун салым-чол безин меңээ дыынмас. Мен 30-даа, 100-даа чылдар иштинде кадыкшылымны, чаражымны оскунмас мен.
 - Бүгү мага-бодум, хан-дамырым кажан-да тиилеттирбес куш-биле долдунуп тур, мээң сагыш-сеткилим кайгамчык чырык өөрүшкүден кыптыгып тур.
 - Ачылыг Хүн дег чырык, чылыг чуртталга мээң мага-бодумну, чүлдү-чүрээмни долган. Аас-кежиим чырыткызы кажан-даа мени кагбас.
 - Мээң кылажым чиик, сергек, мен чалгынныг куш дег, чалыы куш-биле ужугуп чоруур мен.
 - Мээң сагыш-сеткилим чиик-сергек.
 - Мен эң-не дидим, шыдамык бооп кара чажымда төрүттүнген мен. Мен чүнү-даа шыдаар мен, кымдан, чүден-даа кортпас мен.
 - Амыдырал, салым-чолдуң кандыг-даа бергелери мени сы базып, хурээлеп келзе, мен аңа алыспас, чалыы күштүг, каң дег быжыг мен.
 - Мээң карактарымда мөңгө ынакшылдың, аас-кежиктиң оттары кыптыгып чоруур.
 - 30-даа, 70-даа, 100-даа чылдар эртерге, мээң чаражым, быжыг туруштуум хевээр артар, ол кажан-даа читпес. Назын улгатса-даа, мээң чалыы чаражым читпес.
- Бо сөстөр медегерелче сиңгиче чедир, хөй-хөй катап номчуур, угаан-медегерелин оттуруп, чурумчудар, сеткилинден бүзүрээр.

Чаңгыс катап чурттаар амыдырал-чуртталга чүглө бодундан хамааржыр. (Лидия Иргит)

Түңнел кичээлге, ажык чугаага ажыглаар материалдар

Айтырыгларга харынылаар

1. ——— Кандыг чылдагааннар ог бүле тударынга удуртула болурул, адаанда киирген **чылдагааннарның** кайы бирээзин шилээш, тайылбырлаңар:

- ынакшыл;
- бай шыдалдыг кижини биле огленир дээш;
- ада ие биле кады чурттавас, кымдан даа хамаарышпас, боду амыдыралды тудуп чурттаар дээш;
- хар назын ог бүле тударынга чединшкен дээш;
- чааскаан арттын каарындан корткан;
- харылзаалар быжыг эвесин билгеш, ог бүлелиг болу бергеш, харылзаалар быжыга бээр ирги бе дээш;
- күзевээн иштеленишкиден.

2. ——— Бир эвес ог бүле тудар деп шийттирлен алган болзуңарза, кандыг **таарымчалыг байдалдар** ог бүлени быжыглаар деп бодап турар силер, оларны боттандырап талазы биле бодуңар белең силер бе? Ол кандыг чугула байдалдарыл дээрге:

—ог булени тургузарынга экономиктиг айтырыгларны шийттирлээр талазы биле белем болуру— боттары акша хореңгилиг, ажыл агыйлыг, ада иеден хамаарылга чок болуру, боттары тускай өг-бүле тудуп чурттаарынга белеми, бажың балгат, эртем сургуул доозуп, мергежил чедин алганы д.о.о;

—ог бүле тудары харыысалга, өг бүле дээди сүзүк деп чүвени медеден билин турары, өг бүлениң иштинге харылааларны быжыктырын, чорү рлдээлиг айтырыгларны чонтүг шийттирлээринге белем болуру, азы психологтуг белеткели;

—сагың сеткилиниң ындындан (эмоционалдыг) амыдырал чуртталганың бүгү талазыг айтырыгларны шийттирлээринге белем болуру (ажы толүңге, ашаанга меделдиг ынакшылы, шынчызы, шыдамькайы, шийтиелге, доргүл төрөл аразынга бодун шын ап билири, ак сеткилдин д.о.о);

—кадык амыдырал чуртталганы тударынга, мага-ботту сайзырадырынга, арыг-силниг болурунга белем болуру (таакны, арагаже, наркотиктерже хандыкшывазы).

—
Үстүнде кириген байдалдарга бодуңарның хамаарылганың тайылбырланар.

3. — «Келир үем кандыг болурул?» деп даап бодаашкын. Интервью хевиринге эрттириңер. Айтырыг харыны хевирин. Бодуңарны 17 харлыг, 20 харлыг, 25 харлыг кылдыр даап бодан алганың, дараазында айтырыгларга харыылап көрүңер:

—Чүнү кылып турар мен?

—Өг бүле байдалым кандыгыл?

—Кым биле чурттап турар мен?

—Каш акша шалың ап турар мен?

—Канчап шалыңның ажылдыг апарган мен?

Чижээ: мен 17 харлыг турган, Тываның күрүне университетинин 1 дугаар курузунда ооренип турар мен. Өг бүле тутнаан мен. Чаңгыс курчуларым биле общежитиеде (ниити чуртталга черинде) чурттап турар мен. Ажылым ооренип, эртем чедин алып, эки ооренгеш, стипендия биле чурттап турар мен.

Салдырган айтырыгларга чаңгыс класчыларыңарның харыыларыңа хамаарыштыр бодалыңар илерединер.

4. — Ам келир үеден амгы үеже эглин келген, дараазында анкетаны долдурунтаалыңар:

—Кым болуксаар мен, чүгө?

—Ону чедин алып дээш чүнү кылып мен, канчаар?

—Күзелим чедин алып дээш ам чүнү кылып турар мен?

—Күзелимни чедин алырыңа чүү шантыктап болурул?

—Ол шантараазыңарны (бергелерни) эрттип алып мен дизе, чүнү кылзымза эжил?

—Кижиниң кандыг шынарлары аңаа дузалап болурул?

—Кижиниң кандыг шынарлары аңаа шантыктап болурул?

—Кандыг дуза менээ херегил?

—Кымдан, каяа дузаны ап болур мен?

Айтырыгларга харыылаан соонда, башкыңар биле кады сайгарылганы чорудуңар.

5. — Түңнел үндүрери. Рефлексия.

Чороткан 4 чүүл ажылывыстың түңнелинге хамаарыштыр мээң билип алганым:

—бир дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары тондүрер).

—ийи дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары тондүрер).

—үш дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары тондүрер).

—дорт дугаарында ... (улаштыр домакты уруглар боттары тондүрер).

Ниити түңнелди үндүрери.

—Алексей Бегзин оолдун «Чеди ада тоогүзү» деп шүлгүн соңуурган номчаан, адаанда кириген текст айтырыгларга харыылаңар.

—~~Орч чоктаан чеди ада тоогүзү~~

~~Чеди ада эрткен өбөм — холбурум,~~

~~Алды ада эрткен өбөм — холбурум,~~

~~Элиңим, холбурсам, элиңем дээш —~~

~~Эрте шагда чеди ада тоогүзүң~~

~~Адап сурап, санаптарым уттунган.~~

~~—А адырам... Ачам... ачам ачазы... — деп~~

~~Амайлаңым, дылым сының өрар дыр.~~

~~Куду баткан чеди ада тоогүзү~~

~~—Оглуң огу ачым коргон кезиңи не дир.~~

~~—Ооң огу чиниңи чоп көрбөс деп мен.~~

~~—Ачыңириңи, чиниңириңи, хочаңириңи~~

~~Адым сактын артын каарын күээр дыр мен:~~

Доора баткан чеди ада тоогүзү

~~Алышкылар оолдары — халышкылар,
Халышкылар оолдары — үелер,
Үелерниң оолдары — үелеттер,
Үелеттер оолдары — хаялар,
— Хаяларның оолдары — хаялаңнар,
— Хаялаңнар оолдары — уяңирлер,
Уяңирлер оолдары — хаяңирлер —
— Уш ада эрткен соонда, торел чок дээш,
— Үе шагынң аайы биле салгал солгун,
Хаялаңнар оолдары өзбөсө деп
Каяа бисты сактырлар деп ала, шаны:~~

~~(«Шылгалданың үш үжүгү» интлктөр чындды, Кызыл, 2009.~~

~~Хыналда — тееп айтырыктар:~~

~~— өзбөлөгө кышарны хамаарыштырарыл?
а) кырган ава, кырган ачаларын;
б) эликсем (прадед);
в) холуксам (прапрадед); элиңи (прапрапрадед);
холуңум (прапрапрапрадед); холбузулум (прапрапрапрапрадед).
— Ачаның эр дүңмазы (акый, даай...)
— Авазынының акызы (даай, акый, честей)
— Авазының уэбазы (даай-авай, чаавай)
— Кады торээн алышкыларнының оолдарын канчаар адаарыл? (чуржулар, шанышкылар...)
Кады торээн уэбашкыларнының оолнң ээлери (честейкилер, бажашкылар.)~~

КЫМ МЕН!?

~~(анкета — боданышыкын)~~

~~Кижени бүрүзү бо анкетаны бодамчалыг харыылап бижиири чугула:~~

11. — Бо октаргайга кым болуп торүттүңүз келген сен? — Авам, ачаның (дун, ортун, хеймер)....

мен:

12. — Акымның, уэбамның ынак мен.

13. — Дүңмамның мен.

14. — Чеңгем (чаавамның), честемниң мен.

15. — Даайымның мен.

16. — Бажыңымның чытшыр чанында чурттап турар кижилерниң.....мен.

17. — ооренип турар школамда ... класета оолдарның, уругларның.....мен.

18. — Торээн Тывамның, чонунуң төлөптүгмен.

19. — Каас чараш бойдуштуң..... мен.

20. — Школаны доозупкаш, торээн Тывамга мергежилдиг чедип келгеш, чонумга ак еетжилдиг бараан болур мен.

— Бердинген айтырыг харылар бүрүзүңге делгеренгей харыны авас биле азы бижимел биле харылаарын егмеледишис.

— + Анкета
— (ада иелерге)

1. — Ажы толүңер (оглу кызыңар) чараш аажы чаны:

2. — Таарымча чок аажы чаны.

3. — Силерниң торелдерниңер аразында интернационал ог биле бар бе?

4. — Тыва оюннарны уруг дарыңар бишир бе?

6. — Тыва хөгжүм херекселдери ооңерде бар бе?

— 7. — ог булеңерде хтн чуруму,ог ажылының хуваалдазы бар бе? ог
— бүлениң хана солунун түдүртүп турар бе?

_____ Анкета
_____ (ада иелерге)

1. _____ ог булеңерге чорлдээлер турар бе, кым азы чүден эгелээр дур? Чүге?
2. _____ Уругларыңарга хамаарылсаңар боттарыңарга тааржыр дур бе?
3. _____ Ажы-толүңер биле егмележир азы чүгле негелде кылыр силер бе?
4. _____ Уругларыңар биле араңарда билчип, ажыт чажыт чок чугаалажыр силер бе?
5. _____ Уругларыңар биле канчаар чугаалажырыңарга силерни дыңнап, эки хлээп алыр дур?
(дыңзыг, оожум, негелделиг чугаа)
6. _____ Хоестуг уеңерде уругларыңар биле чнү кылырынга ынак силер?
7. _____ Урууңарның(огуңарның) ооредилгезин кым мурнай соңуургаарыл?
8. _____ Оларның чедишикинтери силерни оортуп азы соңуургадып турар бе?
9. _____ Уругларыңарның эки ооредилгезин, чедишикинтерин канчаар деткин турар силер? (анша копек берип азы үнелиг белектер биле бе?)
10. _____ ог булесе чорлдээлиг байдал тургустунуп келген таварылгада ажы толүңер канчаар хулээп алыр дур?(муңгараар бе азы дүрген не үнерин кызар дур бе?)
11. _____ Уругларыңарга хол дээн, эттеп, кезедир таварылга силерге турган бе? Чү дээш?
12. _____ ог булеңерни аас кезижктиг деп санап чорур силер бе?+

_____ Анкета «Амыдырал чуртталгада чугула чүгүлдер»
Адаанда бадыткал бодалдарның бодуңга тааржырын шилип алгаш, оларны демдегеп каарын өиледисе [V азы O].

1. Мээң күзелым — амыдырал чуртталгадан чүгле эки чүгүлдерни алыры.
2. Мээң күзелым — меңээ кедергей ынак кижин бар болуру.
3. Школаны эки доозуп алыры.
4. Хой акша ажылдап алыры — мээң күзелым.
5. Эң не ынак кижим биле чоружаар мен.
6. Кижилер мени: мен ам кандыг дур мен дээрзин, ол хевээр хлээп коорун күзээр дур мен.
7. Болдунар болза, эвээш ажылды кылыжаар мен.
8. Кадык болурун күзээр мен.
9. Чаңгыс азы элээн каш эң эки оңүктөрлиг болужаар мен.
10. Ажылымың эзулуг мастери болужаар мен.
11. Күзээн чүгүлдеримни чедип алыр хоестуг чуртталгалыг болужаар мен.

12. Бодум бажыңныг болужаар мен.
13. Күзеп бодап чорааным машиналыг болужаар мен.
14. Кижилер мени хүндүлөп чорурун күзээр мен.
15. Дарга кижин болужаар мен.
16. Чер делегейни билит алыры биле аян чорук кылыжаар мен.
17. Хүниң не чаа чүгүл билит алыр күзелдиг мен.
18. Чааекаанзыргай болужаавас мен.
19. Кижилер меңээ чүгле шынны чугаалаарын күзээр мен.
20. Мээң чнү кылырымны кым даа айтып, ооретпес болза эки.
21. Чоннар аразында дайылдашпас болзун деп күзээр мен.
22. Дүрген не бот башкарлыккаар мен.
23. Менче улус хой кичээңгей салырын күзээр мен.
24. Амыдырал чуртталгада шунту берселерни эрттикеээр мен.
25. Эш оорлеримге дүза кадыжаар мен.
26. Бодумнун ог билем ышкаш чурттакавайн тур мен.

~~27. Бир катар мээц дугайымда солунга бижирин күзеп тур мен.~~

~~28. Тамчыктыг таваар амьдырал чуртталганы чурттакасап тур мен.~~

Для дополнительного чтения Учения К.Д.Ушинского

Для большинства населения страны Ушинский наиболее естественной средой воспитания и обучения дошкольников все же считал семью. В ней дети получают первые впечатления, приобретают элементарные знания, навыки и привычки, развивают свои задатки. Огромную роль в развитии и воспитании личности ребенка играют родители и воспитатели, пример их жизни и поведения. «Одна из первейших обязанностей всякого гражданина и отца семейства, – писал Ушинский, – приготовить из своих детей полезных для общества граждан; одно из священных прав человека, рождающегося в мире, – право на правильное и доброе воспитание».

Чтобы выполнить эту ответственную обязанность и гражданский долг перед обществом, родители должны проникнуться стремлением сочетать свое частное благополучие с общественной пользой. Они должны иметь педагогические знания, для чего изучать педагогическую литературу; сознательно подходить к воспитательному делу, к выбору воспитателей и учителей, определению будущих путей жизни для своих детей.

Исключительно важную роль в семейном воспитании и обучении детей Ушинский отводил матери. Мать ближе стоит к детям, проявляет непрестанные заботы о них со дня рождения, лучше понимает их индивидуальные особенности; если она не занята на работе вне дома; то имеет больше возможностей в процессе повседневной жизни влиять на детей в желательном направлении.

Воспитательной деятельности матери Ушинский придавал общественное значение. Являясь воспитательницей своих детей, она тем самым становится воспитательницей народа. Из этого, говорил Ушинский, «вытекает уже сама собой необходимость полного всестороннего образования для женщины уже, так сказать, не для одного семейного обихода, но, имея в виду высокую цель – провести в жизнь народа результаты науки, искусства и поэзии».

В условиях царской России, когда элементарных школ было мало, Ушинский хотел видеть в лице матери не только воспитательницу, но и учительницу своих детей. Учебное пособие «Родное слово» (часть I) и «Руководство к преподаванию «Родного слова» он считал возможным использовать в семейном воспитании и обучении детей до 8-10-летнего возраста.

К.Д. Ушинский понимает воспитание как целенаправленный процесс формирования «человека в человеке». Самое воспитание, учит он, должно готовить человека к труду, к жизни. Для этого необходимо, чтобы дети были умственно развиты, морально совершенны, физически здоровы. Он по-новому ставит вопрос о воспитании нравственности в семье. Педагоги старого времени, равно как и многие сейчас, вопросы нравственности детей сводят, в основном, к вопросам поведения в семье и в обществе.

В ответ на это Ушинский подчеркивает, что сущность нравственного воспитания в семье не в кодексе правил поведения. Задача нравственного воспитания заключается в том, чтобы создать внутреннюю направленность человека. По его мнению, поведение является производным и вытекает из внутренней установки личности. Задача воспитания в семье, как отмечает он, – пробудить внимание к духовной жизни. Надо научить ребенка любить красоту нравственных поступков. «Если ваш ребенок, – говорит Ушинский, – знает много, но интересуется вместе с тем пустыми интересами, если он ведет себя отлично, но в нем отсутствует живое внимание к нравственному и прекрасному – вы не достигли цели воспитания». Семье следует помогать ребенку в работе над развитием нравственной жизни. При этом родители должны глубоко вникать в духовную жизнь ребенка, переживать ее вместе с ним. «Создайте раньше материал нравственности, а потом ее правила», – советует Ушинский родителям.

Если люди не трудятся над нравственным устройством своей личности, то они, как правило, больше думают об удовлетворении своих физических потребностей и стремлении к наслаждениям. Чем быстрее и полнее будут удовлетворяться эти стремления, тем несчастнее и ничтожнее будет этот человек. «Если вы действительно хотите сделать человека несчастным, – говорит Ушинский, – то отнимите у него цель в жизни и удовлетворите всем его желаниям. Наслаждения – это цветы жизни, страдания – ее тернии, но это не сама жизнь. Кто над чем потрудился, тот то и имеет».

Таким образом, первой и основной задачей семейного воспитания К.Д. Ушинский считает подготовку человека к жизни. Согласно его мнению, воспитание является «созданием истории», оно – социальное явление.

Можно сделать заключение, что для развития русской общественной мысли о семейном воспитании этапными стали работы замечательного русского педагога К.Д.Ушинского. В его трудах впервые ярко зазвучала тема необходимости овладения родителями основами педагогических знаний. Ушинский утверждал, что родители должны изучать педагогическую литературу, сознательно подходить к процессу воспитания, к выбору воспитателя и учителя для ребенка, определению жизненного пути для своих детей.

С. Соловейчик

О Купидоне

Полное собрание сочинений Александра Сергеевича Пушкина всегда открывается стихами, которые он сочинил еще в лицее, — лицейскими стихами. И самое первое стихотворение — «К Наталье». Первую девушку, которую Пушкин любил, звали, возможно, Наташа. Так звали и жену Пушкина, его последнюю любовь, — Наталья Николаевна.

И вот самые первые строчки 14-летнего Пушкина:

Так и мне узнать случилось,
Что за птица — и Купидон;
Сердце страстное пленилось,
Признаюсь — и я влюблен!

Так что же это за птица — и Купидон?

Это, конечно, не птица, Пушкин шутит. Купидон — бог любви у древних римлян; древние греки называли его другим именем — Эрос. Или Эрот. Сначала его изображали в виде прекрасного юноши, а позже Купидона стали представлять шаловливым мальчиком с крылышками, луком и стрелами — такого Купидона можно увидеть на многих картинах прошлых веков. Купидон — пускает невидимую стрелу в чье-то сердце — и готово, «сердце страстное пленилось», человек тоже мог бы воскликнуть вместе с поэтом: «Признаюсь — и я влюблен!»

Что чувствует влюбленный? Что с ним происходит, когда в его сердце попадает стрела легкомысленного, шаловливого мальчика с крылышками — Купидона?

Пушкин и сам был мальчиком, когда написал эти стихи, но он был гениальным мальчиком, и даже в первых, еще небрежных, шуточных стихах он находил точные слова. Еще раз вслушаемся: «Сердце страстное пленилось...» — попало в плен. Этим все сказано, тут и ответ на наш вопрос.

Плен! Влюбленный — пленник! Он не может ни о чем думать, он не может забыть, он постоянно думает о том или о той, в кого он влюблен, он мечтает о встрече, он преображается в его или в ее присутствии, он готов на все ради любимой, и в ней он видит свое счастье. Он готов умереть ради нее, ни за что на свете не причинит он любимой страдания.

Пленник! Лекарства от любви на свете нет, его никто еще не изобрел. Только время лечит, только время избавляет влюбленного от несчастной, неразделенной любви, освобождает из плена.

Взрослые часто говорят: «Тебе еще рано думать о любви, садись за уроки». Но Купидон не выбирает, в кого пускать свою стрелу, его не беспокоит возраст жертвы. Да к тому же это так прекрасно — быть влюбленным, быть влюбленной! Многие мечтают влюбиться в кого-нибудь, да не в кого. Или не умеют. А бывает и так, что в тебя кто-то влюбится, а ты не испытываешь ответного чувства: может быть, у Купидона не хватило стрелы на тебя? Что делать?

Относиться к влюбленному в тебя человеку бережно, щадить его чувство, не обижать его, не насмехаться над ним, радоваться тому, что в тебя влюблены. Влюбленный человек, если это не злая злюка, если он честен и благороден, никогда ничем не досадит.

Но если вы попали в плен, если вы влюбились, не относитесь к этому слишком серьезно, не превращайте веселую влюбленность в трагедию. Придет время — и вместе с ним придет настоящая, глубокая любовь на всю жизнь, она делает вас красивыми и мудрыми. Влюбленные легкомысленны, переменчивы, а любящие — мудры и постоянны. Влюбляются по многу раз, особенно в юности, а любят — один раз в жизни. Влюбляются просто потому, что случайно попала в сердце стрела Купидона, а любят — потому что встретился самый прекрасный, единственный на всем свете человек. Тогда это будет не плен, а свобода. Любовь делает человека свободным.

Б.Спок

1. Любовь и понимание. Довольно смелый подход к воспитанию детей в те времена. В Америке 20 века родители придерживались авторитаризма, малыш беспрекословно должен был выполнять требования взрослых, на его чувства мало кто обращал внимание.

Спок первым выдвинул тезис, что *авторитаризм в воспитании может привести к серьезным проблемам ребенка во взрослом возрасте.*

Педагог считал, что позитивные, спокойные отношения крохи и родителей принесут гораздо больше пользы, чем суровость сверх меры.

2. Безусловное принятие. Не заглядывайте в чужую семью, не сравнивайте свое чадо с чужими. Подобные промахи взрослых приведут к тому, что малыш *вырастет неуверенным в собственных силах, станет завидовать чужим достижениям.*

Без вашей веры в силы детей, у них разовьется комплекс неполноценности, и дитя никогда не сможет раскрыть свои способности в полной мере.

3. Исполнение желаний. Мы все время боимся разбаловать карапуза: «Зачем тебе еще одна кукла. Два года назад на День рождения тебе новую дарили. Вот и играй!». А ведь доченька мечтала об интерактивной Бэби Борн, ведь их так часто рекламируют по телевизору. Несомненно, в этом вопросе *не стоит впадать в крайности:* приобретать любую игрушку, в которую ткнет детский пальчик, тоже не стоит.

Проявляйте искреннюю заботу о своем карапузе, делайте ему приятные сюрпризы, уважайте его желания, но не слишком потакайте банальным капризам детей.

4. Право на чувства. Любой человек имеет право на собственные чувства, даже родители. Испытывать раздражение и злость по отношению к малышу — это совершенно нормально.

Навязчивое желание быть безупречной матерью или отцом может привести к формированию неврозов.

А ведь счастливые детки могут вырасти лишь в семьях у счастливых родителей.

5. Физические проявления любви. Когда ребенок растет в условиях скупого проявления эмоций, отсутствия объятий и простой материнской ласки, в дальнейшем он и сам **не сможет выразить подобные чувства.**

Не бойтесь лишний раз приобнять, убаюкать или приласкать малыша. Поверьте, только любовь и внимание может принести достойные плоды в воспитании.

Немелде номчулга

Немелде номчулга

Мария Күжүгет

Кырган-авамның өөредиглери

Тыва чон бурунгудан бээр боттары сагып чораан ёзу-чаңчылдарлыг, чүдүлге-сүзүглелдиг чораан. Олар амыдыралчы көрүжүн, дуржулгазын чечен өскө илередип, келир үеде орнун солуур, изин истээр, ажы-төлүнгө чагып-сургап, салгалдар аразында харылзааны доктаамал бодап чораан. Аътты баглап өөредир. / Аныяндан сургап өөредир, “Ада сөзүн ажырып болбас. / Ие сөзүн ижип болбас” дээн үлегер домактар ону чиге херечилеп турар.

Тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү делгем, ханы болгаш философчу утка-шынарлыг. Чүгө дээрге тывалар хан-дамырындан бойдус-биле тудуш. Төрөөн чериниң үнүш-бойдузу, азырал болгаш дириг амыттаннары, хем-суунун балык-байланы, көк дээрниң ужар кужу-биле олар кады-кожа чурттап келгенинден бойдустан төлдери бооп чораан.

Бурунгу тыва кижиге чүве бүрүзү тускай уткалыг, үнелиг болгаш ону хумагалаар, камнаар, аңаа эки хамаарылгалыг чораан. Тыва кижиниң кижизиг, чараш, чаптанчыг аажы-чаңын бис кырган-ававысан, ававыстан көрүп өскөн бис. Олар боттарының үлегери-биле ажы-төлү бисти чажывыстан тура ёзу-чаңчылдарга, сагылга чурумга өөредип келген. Бистиң өгбелеривистиң өөредип чораан ёзу-чаңчылдарының чамдызы-даа болза, допчуларга мындыг:

2. Кижилерге хамаарыштыр

Улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп чорунар. Кижиде деп амытан ыяш-даш ышкаш, үнүш-бойдус ышкаш дазыл-дамырлыг, уксаа-төөгүлүг болур чоор. Кижиниң ада-иези кончуг. Оларның ындында кырган ада-ие кончуг. Олар чок турган болза, бис кайыын кээр бис?

Төрөл аразында даай улуг. Даайыңарга бак кылынмаңар. Даайынче хол анныр кижиниң холу-буду сирилээш апаар чүве-дир, кончуг. Даай болур кижиде база кончуг төлептиг болур. Төрөл-аймакты быжыглаар кижиде ол, оларның чөлөңгиижи, камгалакчызы, сүмелекчизи апаар ужурлуг. Чээннеринге ажык-дузалыг, хүндүткелдиг, ажыл-агый кылырынга, амыдырап-чурттаарыңа үлегерлиг болур.

Эр кижиде амыдыралдың башкарыкчызы, өг-бүлениң азыракчызы, эң-не кол кижиде болур. Мону сагып чорунар, уруум:

- Чаа хайынган шайның, чемниң үстүн өгнүң эр ээзинге кудары албан.

- Эр кижиниң будун артап болбас, ынчанмас, ылангыя кыс кижиде. Ооң сузу суларай бээр.

- Эр кижиниң бөргүн, содак-шудан өрү салыр. Ында ооң сүлде-сүзүү, угаан-бодалы, күчү-күжү сиңген боор.

- Эр кижиге хүл кажан-даа устурбайн чор, ынчанмас, аалдың оду отчувайн баар. Чүгө дээрге одаар ыяшты эр кижиде эккеп, отту ужудуп каан-дыр, өг ишти чылыг, отка аыш-чемни хайындырган, аал ишти тодуг-догаа-дыр. Ам хүлдү, өөнүң ишти – кадайы, азы өске кижиде (улуг назылыг кижиде, уруу/оглу) усун деп шаг-шаандан мээң өгбелерим чагып чораан дээр.

- Чаш, бичии уруг бурган боор. Ол чугаалап шыдавас-даа болза, мага-боду-биле, чүрээ-биле угаар. Ынчангаш чаш уругга бак чаңнап болбас.

Кижилер аразында, дөргүл-төрөл, ада-ие, уруг-дарыг аразында хамаарылга, харылзааларга кичээнгейлиг, билчилгелиг болурун үргүлчү чагып чораан.

- Кижиде алалавас. «Киштен киш кара, кижиден кижиде кончуг» дижир. Ол сөстөрнүң утказын таптыг боданыңар.

- Кижиде төлүн кишке-даа ораарга, хей.

Боттуң төлүн моң-биле-даа согарга, чедип кээр.

- Баш өрттөткөш, хайындырып турда, ёзу-чурумну сагыыр. Баш дээрге эң-не хүндүткелдиг чем болур. «Чаңгыс кижиде чаакты чара тыртпас» - деп чагыыр. Кырган-авам боду кады төрөөн акы-угба, дуңма-даа чок эр-чангыс мен дээр. Ынчангаш чаак черле чара тыртпас чораан.

«Чону – чоорган, хөйү – хөйлең» дээр. Чонуңардан халбактанчыңар дээр чораан.

3. Аал коданыңга, өггө хамаарылгазы

Аал коданы аяңныг, арыг-силиг турарын сагып келген. Эрткен-дүшкен чонун хүндүлээр. Аштаан-суксаан, аскан-түрөөн-даа улус чоруур. Аяк шайлыг, аштыг-чемниг чорунар дээр.

От-көзүн өжүрбес, ону бужартатпас, отче бок октавас. Одун хүндүлөп, аьш-чеминиң үстүн олче өргүүр. Отта олурган көстү аалчы дээр. Ону ужур итпес – уруг-дарыынга, чоок улузунга багай боор, оруу мунгашталы бээр дээр. От орну баспас, ону артавас, хүл баспас. От чаячы-биле кижиниң амыдыралы хамаарылгалыг дээр.

Ыяш чарар черин бокталдырбас, чер кодурартпас дээр. Ыяштың чээргеннерин чыыр, арыглаар. Ол база оран кежи-дир дээр.

Көшкенде, өг орнун арыглаар, от орнунга даштар чыып каар, шайын чажып кааш чоруур. Чаа чуртка келгеш, шайын хайындырар, шайын чажып, чалбарыыр...

4. Эт-херекселдерге

Кырган-авам кижилерге, дириг амытаннарга хамаанчок, эт-херекселдеринге хүндүткелдиг хамаарылгалыг чораан. Аяк-саваны хүндүлээр. Аякты шын тудар, ооң эриинден илбектей тударга, дыка ажынар. Сек тепкен кускун эвес сен дээр. Кажан-даа аяктың адаандан доза, камныг тударын чагыыр.

Деспини кончуг хүндүлээр. Ол дээрге улуг сава-дыр, ону меңнедип болбас дээр. Изиг эът эзер мурнунда баштай мүнүнү үстүнче илбекти суккаш, деспиче ыдамнап, сагындырып алып, ооң соонда изиг эътти эзер дээр.

Шууруунун хирлиг черге кагбас. Паш туткуужун бедик черже салыр. Чем хайындырар паштары дөрт-беш аңгы: шай пажы, быдаа пажы, сүт пажы, хойтпак пажы, тараа хоорар пажы. Оларны будап болбас.

Хымыштары аңгы-аңгы: шай узар, сүт, хойтпак узар, быдаа узар, хойтпакты тиккен соонда сарыг-суун узар хымыжы. Хойтпакче шай азы быдаа узар хымыш суптар болза, хойтпактың шынары баксырап, амданы үрели бээр дээр.

Чаа чуртка келгеш, паш чуур даяны чалап аар, ыяп-ла боду кылыр. Бичии улус ону чулуп болбас. Чүлгүүштү инээниң кудуруундан «дилеп» аар.

Аптара кырынга олуруп болбас. Бурган олуртур, чаларадыр чер дээр.

Согааш-балазын хүндүлээр, хирлиг черге салбас, чаъстыгда өгже кииртир. Уруг-дарыгны, аал иштин тоттурар *ыдыктыг сава-дыр* дээр. Куруг согааш соктавас, ымзаны бээр дээр. Тараа-быдаа төнүп, куруглай бээр дээр.

5. Мал-маганга

Кырган-авам, авам мал-маганны кончуг үнелээр. Кижини чемгерип, хепкерип келген эртине ол-дур дээр. Инекке чүдүүр, ону хүндүлээр, ыдыктаар. Олче *хуурек аннын болбас*. Хуурек чер казар, бок узар херексел-дир, инек бужартай бээр дээр. Инектериниң кудуруун аштаар, хар чаапканда, оларның кырында харын ширбиир, чыдынын кургаглаар.

Хой-малга ынак. Чаа төрөөн өшкү-хоюн, чаа божаан иелер дег, камнаар, аңгы кажаага тургузар, эге хүннерде оларны аңгы кажаага тургузар, немелде күш киирер сула, чарбазын бээр, кара шай хайындырып бээр. Чаа төрөөн чаш хураганнарын ораагаш, салгылап каар. Анай-хураганының чыдынын үргүлчү кургаглаар. Аалывыстан аалчылар үзүлбес турган. Улуска (аалчыларга) бээрде, хой-өшкүзүн тонунуң эдээ-биле аксын чүлгүү тудуп *кежиктээр*, эмиин суйбааш, дүк чула тыртып аар кижини.

Аьтты хүндүлээр. Кижиниң даван-даяа-дыр дээр. Кыжын сула, чарбазын кадарып тургаш чемгерер. Инектеринге база-ла ындыг.

Көьш үезинде дөьш черге, кадыр черге аьдындан дүшкеш, чедип аар, оларын камнаар, кээргээри ол хире.

Ыттарынга хамаарылгазы кижиге дег. Аал коданын камгалаар, эң-не шынчы амытаннар дээр. Тараа соктаанда, баштайгы дүгүн ытка бербес, хылганы ыт боскунга чыдыптар дээр, ону шишкиир, сүт-биле былгап бээр, изиг хүнде ыттарынга сугну кудуп берип турар. Ыт кижини ышкаш дириг амытан-дыр, суксай бээр дээр.

Чиртир чем тывылбайн барза, ыттарынга соктаан арбай далганын безин былгап бээр, быжырган далганын үлөп бээр чораан.

Малды азырап аарга, дуоуг каразындан өске, октаар чүве тыппас силер, дээр. Дуоуг каразын безин кежээ, хумагалыг улус болза, хайындыргаш, хырба кылып аар.

Мал-маган сөөктери хумагалыг ажыктыг. Оларны төлге сөөктери (чарын, кыры, молдурук, хей-оорга...) болгаш оюн сөөктери (кажык, довук, курутай...) деп ылгап олурар.

Чишке соккан боданың кудуруун октап болбас. Мал дириг чорда, ол камгаланырынга ажыктыг чораан. Мал өлгөн соонда, ооң кудуруун төлгелээринге хереглээр.

Кудурук сөөктерин чүстеринден адыргаш, аалдың уругларының (азы чоок төрелдериниң бир үе уругларының) аттарын адааш, чыскаай салып аар. Ооң соонда «Бо уругларның кайызы кажан өгленирил?» деп айтырыгны «шиитпирлээринче» ытты кыйгырыптар. Ыт баштай кайызын чиптерил, ол кижини баштай өгленир. Ыттың чип чоруй барганы-биле уругларның өгленир ээлчээ тодараар.

Шээр малды өзээрге, чип болбас, ажыны чок чамдык чүүлдерин безин төлгеге ажыглаар. Чижээ: ыйлаңгы дижик. Төрөл бөлүктө уругланыр деп турар аныяк иелерниң төрүттүнер уруу оол, кыс болурун төлгелээр. Ыйлаңгы хөй болза: «Ой, кадарчызы хой кадарарындан чалгаарааш, ылгап чораан-дыр, көрөм» - деп, кырган-авам баштактаныр.

Чавананы хырба орнунга ажыглаар. Тыва тон даарап тургаш.

Баарны алгы баартаарда, (чымчадырда) хереглээр.

Шайны хүндүлээр. Эрги шай артыын уругларынга үлештирип ижиртир. Хирлиг черже төкпес. Шай шаарын хараган азы дая доразынче төгер, хөрзүн болзун дээр.

Сүдүн эң-не хүндүлээр. Сүт төктү бээрге, баштай дүрген-не идииниң бажынга чааптар. Хайындырган сүдүн, өрөмезин далган-тараа былгап чиир. Каргакталы берген паш дүвүн чымчадыр суг куккаш, дая-биле чуггаш, ытка кудуп бээр. Сүдүн, өрөмө, саржаан, чөкпээн кыш-чай чок чонга үлээр.

Хап даарааш, ону ажыглааже дээр, «ымзаны бээр» дээш, *дүнтен* каар.

Тыва тон даарааш, моюндуруун оярда аякты ажыглаар.

Аъттың дериг-херекселдеринге хамаарылгазы онзагай. Эзерни өрү салыр, бажын эжикче көрүндүр салбас. Чүгөн-чуларын өрү хана бажынга азар. Чонак, дерликтин ажаап айлаар, дер сиңер, эки энчектен чонак кылыр, дерликтин база дер сиңер пөстен даараар. Малдың ооргазын камнаары чугула дээр.

5. Бойдуска хамаарыштыр

Кырган-авамның бойдуска хамаарылгазы онзагай. Черге, Дээрге чүдүүр. Айга, Хүнге чүдүүр. Эртеңиң-не ак шайын чажар, кандыг-бир кижини биле чугаалашкан дег, чугаалажыр. Ай чаазында үнгөн айның үнүжүндөн, туружундан агаар-бойдустун бүдүн ай иштинде кандыг болурун тодарадып аар.

Хар, чаъс чаарын, кажан аязырын эндевес. Та канчаар, чүүден билип ап турганының чылдагааннарын чедир айтырып албайн чораанымга ам кээп хараадап чоруур мен.

Оран-таңдызынга чүдүүр. Сукпак-Тайганы, Шокар-Тайганы, Улуг, Биче-Аянгатыларын ыдыкшыдып, сүзүглөп чораан, чуртунга дендир ынак. Саң салып, чер-чурт ээлеринге мөгөөр, артыш кыпсып, кодан-девискээрин арыглаар чораан.

Шагаа байырлалын хоруп каан чылдарда-даа ону демдеглеп, аалынга байырлап чораан. Саңып салыр, чажыын чажар. Улуг-биче чонун чыып, үүжезин бузуп, манчы-хуужуурун хайындырып алгаш, ажы-төлүн, кожалбээ чонун шайладыр.

Оът-сиген, үнүшке хамаарылгазы

Чыдын чашпан-биле боостаа (ангина) эмнээр.

Чойган чөвүрээзин хайындыргаш, чөдүл, дегдиришкин эмнээр.

Ыт-кадын чөдүлге ижер.

Чодурааны ижин аарынынга ижер. Кончуг чаагай кадык, чөкпөк кылыр.

Тооргу хини. Дузу чок кара шайга бичиини салгаш, чөдүлге, хоочураан дегжиришкинге ижиртир

6. Чамдык чагылары болгаш ёзулалдары

—Чер даянмас, чер чүктенмес. Кара чер кижини чүктеп чоруур чүве-дир. Черни мен чүктөптейн деп улуг сеткип болбас дээр.

—Олуттарны сагыыр. Эр кижини баскактанып олурар, кыс кижини сөгөдөктөп олурар. Тыва кижиниң ойталаза чогууру ийи багай олут бар дээр. Ол дээрге *куш олуду биле сидиктей олурары*-дыр дээр. Эр кижини сидиктей олурбас, ол дээрге херээжен кижиниң олуду-дур дээр. Ол дээрге эр кижиге эң-не бужар, сузу хадаанын херечилээн олуттур деп меңээ чагып чораанын утпас мен. Амгы үеде эскерип чоруурга, ылаңгыя эр улустун олутче кичээнгей салбазы кедерээн.

Кырган-авам тыва улусчу ёзу-чаңчылдарның эдилекчизи, ооң суртаалчызы, ёзулуг башкызы чораан кижидир деп, ам кээп угаап, үнелеп чоруур мен. Ооң бисти чагып-сургап чораанын сактып демдеглээрге мындыг-дыр. Чамдык ёзулалдарын чедир бижип албаан-дыр мен. А чамдызының утказын ам-даа сайгарып чадап чоруур мен.

Чижээ: чаа пөстен хеп даараанда, ооң ажыглаттынмас хире быжындыларын «Утгамга хеп даарап бер», «дуңмамга даарап бер» дээш, кыс уругларга аай-дедир октадыр, хатка хадыдыптар турган. Ону чүге ынчаар кылып турганынының утказын айтырып албаан, ам-даа орта билбейн, сонуургап чоруур мен.

Кырган-авам, авам-даа тыва ужур-чаңчылдарның эдилекчилери, ооң суртаалчылары, ёзулуг башкылары чораан. «Өгбө чагы – өндүр» деп тыва чон сөглөп чораан. Өгбелеривис чагыг-сөзүн дыңнап, ёзу-чаңчылын сагып чоруур болзувусса, амыдыралчы оруувус чандыр баспас бис.

Анна Ооржак

«Уктуг идик чылыын салбас, ук-ызыгуур чаңчылын кагбас»

«Төөгү билбеске төөрээр,..» дээр болгай,

Тывага 1930 чылдарның эгезинде болуп турган ханныг репрессияның үүлгедиглери кыргыз аймак улустун тускай чагыргазын оюп эртпээн...

Шак ол репрессияга удур кыргыстарның эрге-шөлээ дээш тура-халыышкыны кыптыгып үнгөн. Качык, Сайгалдан эгелээш, Тере-Хөлге четкен. Ол үеде кыргыстарны уштап-баштап турган шериг чөвүлели база турган. Шериг сайыды генерал Шондан кыргыз эрге чагырганың кижизи турган, Паараң чөвүлекчизи Баанчын Кыргыз, Нурзет Кыргыз олар баштап турган. Олар эрге-дужаалды 1912 чылда Моолдан алган болуп турар.

1932 чылдың октябрь айда кыргыз улустун эрге-чагыргазы дээш тура-халыышкынын Сайгалдың Сарыг-Дөң деп черге моол шериглер-биле Тываның шерии базып каан болуп турар. Тура халыышкындан 10 ажыг

кыргызстарны тудуп эккелгеш, Самагалдайга боолап өлүргөн. Бо болуушкунну Самагалдай чурттуг Доскар Оюн ашак чугаалап турар. А генерал дужаалдыг Шондан Кыргыз бодунун үүлөзи-биле 1943 чылда мөчөөн. Шондан Кыргыз генерал Хомду (Кобдо) дайынының киржикчизи. Ол дайын тыва эр кижилерниң база бир маадырлыг чоруунун херечизи, төөгүнүн уттундурар чыгыы арны (Мээң - АК) Бо маадырлыг генералдың төрөөн оглу Санаа Баян бистин аравыста ам-даа чурттап чор.

(Баяс, Серенмаа Хомушкулар «Тоолзуг оран» деп номдан алган. а. 63)

«Уктуг идик чылыын салбас, ук-ызыгуур чаңчылын кагбас»

Санаа Шонданович, Ирина Бээжиновна Баяннарның ажы-лишчи, үлегерлиг өг-бүлезиниң, ук төөгүзүн, ажыл-амыдыралында ажы-төл кижизидилгезинге кириген онзагай хамаарылгазын болгаи бурунгаар көрүжүнүн дугайында таныжып көрээлиңер.

Олар дөрт оолду өстүрүп, эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг кылдыр бут кырынга тургузуп, ам-даа оолдарын, оларның ажы-төлүн чагып –сургап өстүржүп чоруур мерген угаанныг, сагыи човаачал, быжыг тура-сорукутуг бурунгаар көрүштүг ада-ие..

Санаа Шонданович бодунун үезиниң эртем билиглиг, кижилерниң кичээнгейин хаара тудуптар, удуртукчу салым –чаянныг, Тываның хөгжүлдези, келир үеде сайзыралы дээи олурар чайы чок албан-хаакчы болуп ажылдап чораан. Ирина Бээжиновна бүгү назынында Тываның Күрүне Архивиниң ажылдакчызы, ооң билбес төөгүзү ховар. Ол Эрзин кожуунунуң Нарын суурга хөй уругларлыг, бөдүүн ажыл-ишчи арат өг-бүлеге төрүттүнгөн.. Ооң кады төрөөнериниң аразында кымнарны чок дээр. Бир оол дуңмазы Таваа-Самбуу Бээжинович Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаи социал хандырылга яамызының сайыдынга чедир ажылдаан дээрге-ле өгбелери-ада-иезиниң ажы-төлүн мөзүлүг, эртем-билиглиг, чаа чүүлче чүткүлдүг кижилер кылдыр өстүргенидир.

Угбаларының бирээзи Тываның бир дугаар херээжен тракторизи-Серен Бээжиновна, чаа үениң эртем-техниктиг депшилезинге хей-аът кирип, күчүлүг тракторну башкарып, ооң-биле Тес-Хем кожуунунуң «Тос-Гонук» деп черинге, чаа-ла 20 ажыг, харлыг, аныяк тургаи, артында-ла чаш уруун аалга арттырып кааи, хову-шөлдөринге тараа-быдаа тарып, хорагай дег ховуларны сайзырадып, дүн-хүн дивейн, коргуи-сыныи чок ажылдавышаан, беш оол, бир кысты азырап, бут кырынга тургускан кайгамчык, могаг-шылаг билбес, ажыл-ишчи ава..Хову долдур хөөмөйлээн демир аьды-тракторунуң ырызын аал сыңмас ажы-төлүнге улаштыр ырлап, оларга аас-кежиин пейи ырга алгап берип чораан. Ол болганчок-ла оолдарынга, төрөл-дөргүлүнге:

«Довурактан деспе-

Тодуг чуртталгаң ол.

Малгаиштан деспе-

Бай чуртталгаң ол» деп угаады чугаалаан олурар.

Оглу төрүттүнгүже ажыдааи, 1954 чылда дедир төрөөн чери Нарынче көжүп, ада-иезиниң хөй, санап четпес малын малдажып, ажы-төлүн өстүргеннер.

Серен Бээжиновна кайгамчык буян долган, бай-байлак сеткилдиг, кээргээчел ,дузааргак ава. Бис оларның улуг ак өнге хөй санныг ажы-төлү, шупту үжен ажыг кижси дөрге долдур чыдыптарывыска ангор кежи чоорганнар-биле шуглап, эргеледип, часыдып каар кижси болгай деп кенни Ирина сактып чугаалааи, кунчуунуң ада-иезинден салгал дамчаан үлегер домаан, ам мен база уругларымга катап-катап чугаалап чоруур-дур мен. «Авазын хүндүлевес кижси багай чурттаар» дээр кижси деп ол чугаалады. Лудуптарның улуг уруу Татьяна Дамдыновна школа директорлап, орус дыл башкылап, чоннуң ажы-төлдөрин ханы, быжыг билиг –биле чепсеглеп чоруур башкы, Роман Дамдынович база дээди эртемниг башкы, чогаалчы, Сергейи шагдаа ажылдакчызы., Тывага Милицияның онзагай хайгаарал??? отрядының (ОМОН) тургузукчуларының бирээзи, бирги командири. «Эрес-дидим чорук» (Орден Мужества) ордениниң 3 чергезиниң эдилекчизи чораан Чамдык ажы-төлдөри өгбелериниң өдек-хонажын ээлеп, ада-өгбезиниң арттырып кааны 400 ажыг хою, кодан чылгызы, хову сыңмас малын малдап, салгалдарын ажыл-ишчи кижилер кылдыр арга-дуржулгазын дамчыдып, хөй бода малын ам-даа хоратпайн, харын-даа улам кызымаккай кезжээзи-биле, коданын хозатпайн өстүрүп чоруурлар.

Ирина Бээжиновнаның дөрт оолдары дөгерге саң-хөө ажылдакчылары. Улуг оглу Тыва Республиканың саң-хөө сайыдынга чедир ажылдап, «Хол изин бут изи чандыр бапасс» деп тываларның мерген үлегер домаанда дег, даайының соон салгап, шаңнал-макталдыг сайыт хүлээлгезин ак-сеткилдиг, чонунуң, чуртунуң чедимчелиг чоруун камгалап-кадагалап ажылдааи, ам Тываның бир улуг, шыдалдыг банкыларының бирээзин удуртуп ажылдап чорууру ада-иениң амыдыралчы, кызымаккай улуг үлүг-хузу-дур. Оолдары ада-иезин хүндүлээр, арга-сүмезин дыңнаар. Ылаңгыя, авазы Ирина Бээжиновнаның чагыг-сөзүн чаңгызы-даа чандыр баспас. «Эки аът орук часпас, Өдүрек куш хөл часпас» дээри шын. Оолдары авазынга бүзүрээр, эргеленип, хүндүлээр, кажанда-даа сен деп көрбээннер. Чүнү-даа, кандыг ажыл-агый, чаа чүүл эгелээр дээнде аавзы-биле албан сүмележирлер Оолдарын өөрөдип, чагыг-сүмезин берип, шын орукче углап баишап, оларының кузел-соруун ие сеткилинден деткип чоруп өстүргөн. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң уруг-дарыы бот-боттары азыранчып өзер дээр болгай, бо өг-бүлениң оолдарының бичиизинде сонуургалдары, күзелдери бот-бодунга дөмейлешпес, аң-аңгы турган. Чижээлээрге, улуг оглу машина-техникага сонуургалдыг, оон бичези элдеп, кедергей балыктарга ынак, аквариумга янзы-бүрү балыктар азыраар, оон бичилери саазынга акша-долларны эңдере чурааи, ооң-биле ойнаар турганнар. Өгнүн уруг-дарыының улуу бичилеринге үлегер-чижсектиг дээри-ле шын. улуг акызы дуңмаларын эдертип, амыдыралдыг

улуг оруунче углап-баштаан, акызының изин истеп, ажылдап чоурлары бо. Оларның салгалдары база-ла саң-хөөге сонуургалы оттуп, чуртувус төвү Москва хоорайда ачаларының соон салгаан, банк ажылдакчылары.

Ирина Бээжиновна оолдарын быжыг туруштуг, чаңгыс сөстүг эртем-билигге сундулуг болурунга чаңчыктырып, чагыг сөзүн берип чоруур. «Билиглик часпас» деп чагыыр. Ооң бир кайгамчык бүдүжү кенни-кенээттеринге иези дег, бодунуң уругларынга дег авыралдыг, хамаарылгазы. Оолдарым бичиш-ле эпчок кынныпса, дораан меңээ чугаалаар силер дээр. Оолдарын силерниң шилип алган урууңар бүгү назыныңарда өөңерниң чырыткызы, одааңар ээзи-дир. Кыс кижжи – чуртталганың каазы, сүзүглели, мен дег ава-дыр. Кыс чаялга дээр-ге-ле ие чаялга дээни ол. «Өртемчейде дириг бойдушту Ие-Чер бодарадып турар, чырык-черге амыдыралды ие кижжи чаяп турар» деп мерген угаадыгларны оолдарыңа чагып чоруур. «Кадайыңар бүзүрелин ышкынмас болзуңарза, ол силерге шынчы, бердинген, ажы-төлүңге ынак, силер дээш туржуп, сүзүглелин хумагалап чоруур бүдүштүг болур» деп чагыыр. Дөрт оолду ёзулуг эр мөзүлүг, чоргаар, өг-бүлезин үнелеп, алган эжи-биле чаңгыс сеткилдиг кылдыр чагып-сургап өстүргени Санаа Шонданович биле Ирина Бээжиновнаның чараиш, үлегер чижээ-дир. Авамның чагыг-чугаазы сагыжымга кирип, шынап-ла «ашак эдилээри – дээди эртем»-дир деп билдим. Олар сеткил тудуш бежен ажыг чылдар иштинде баганазы быжыг, хараачазындан чаа үнген хуннүң херелдерин өөрүп, уткуп чурттап чоруурлар.

Тыва чон кезээ-мөңгөде буян-чол бүргээн иени авыралдыг авам дээр, ачылыг хунге дөмейлээн, кажан шагда амыр орбас холдарын кайгамчык хуулгаазын дээр, ооң өткүт мерген угаанын "Ие сөзүн ижип болбас" деп үлегер сөстө сиңирген.

Баяннар оолдары-биле чыгып-даа келзе, чаңгыс-даа дашка көдүрүп көрбээннер.

«Арага-хымыс» дээрге, ядараарының демдээ,

«Ажыл-ижим» дээрге байырының демдээ деп олар сургаар.

Эртем-билигже, эки чуртталгаже сонуургалдыг, бурунгаар көрүштүг төрөл-бөлүктүң кыска төөгүзүн бижиш тура, «Уктуг кижжи ызыгуурун салгаар» деп чүве ол-дур деп билдим.

Литература:

1. Баяс, Серенмаа Хомушкулар, Тоолзуг оран а. 63.

2. С.Б. Оюн, А.К. Ооржак. Тыва өг-бүлө педагогиказы. Кызыл, 2004, ар.41.

Информаторлар:

1. Лудуп Ирина Максимовна. 60 харлыг, Кызыл хоорай.

2. Хуваа Кара Дукуровна. 87 харлыг, Балгазын суур.

3. Ооржак Хапыр-оол Амыр-Ашакович, 72 харлыг, Кызыл хорай.

Лидия Ооржак

Адашкылар

Чойган-оол санда онаалгазын кылыр дээш, долгандыр чүү-даа болуп турарын, шактын каш чеде бергенин эскербээн. Эгезинде уйгузурап олурган боду ала-чайгаар сергеп, онаалгазынче сундугуп, оон адырылбастай берген. «Шынап-ла, сан бодарга дыка солун чүве-дир, белен чүве шежил» деп боданып орган.

Сөөлгү чижээн бодап орда, даштыкы эжик халырт дээн. Дүрген-не шакче көргөн – алды шак элээн ажа берген. «Ачам ажылдааш чедип келген, а мен шай чылдып кагбаан мен...»

– Адазының чаңгыс оглу чүнү кылып орап? Шайывыс белен бе, оол?

Чойган-оолдуң карактары дораан-на ачазының карактарында барган – шынап-ла, ачазы эзирик. Элээр болза, ол кажан-даа ынча дивес.

Ачазы моон мурнунда ажылдааш кайнаар-даа барбайн, дораан чанып келир турган, а сөөлгү үеде оон халаң эзирик, орайтады чанып кээри чаңчыл апар чыткан.

– Онаалгам кылгаш, четтикпедим, ачай.

– Онаалга-анаалга деп алган. Ам база машиналар чуруп олурдуң ыйнаан. «Оглуңар өөренири сулараан, чалгаа апарган» деп, клазыңның башкызы үргүлчү чарбыттынып келирин уттуптун бе?

Кезек боданып олура, уламчылаан:

– Арта ачазы-биле маргыжып, меңээ таарышпас чүве-дир деп че. От-көзүң чүге салып албаан сен? Бяжың, хөмүрүң кирип алдың бе?

Чойган-оол эжик аксында азып каан хирлиг куртканы апкаш, дүрген-не үне халаан. Даштын хадымырлап турган, сооксумаары кончуг. Бяш чарар сери адаанга келгеш, азыгда топкакты сандайланып олуруп алгаш, ишкнигип ыглай берген.

Авазы чок болгандан бээр, ачазы эзириинде үргүлчү ыглаар, чамдыкта хөрөктенгилени бээр апарганын Чойган-оол эскерип, аңаа аажок хомудап чораан. Ооң сагыжын үлежир кижжи-даа чок: угбазы – Кызылда, даай-авалары база ырак. Клазының башкызы аажок дузалажыксаар, өөңгө келгилээр, ажык чугаалажыксаар, ынчалза-даа Чойган-оол оон ыядыр, шоолуг чүве ыттавас.

Куртказын авый-шавый бөле туттунупкаш, ооргазын ханага чөлөндир үстүргеш, карактарын шимгеш олурупкан. Ооң карактарыңа бир-ле дугаарында сан башкызының шириин шырайы көстүп келген. Авазы аарып

турда, ийи-чаңгыс озалдай бээрге: «Чүү кончуг удуур улус чоруур чүве ыйнаан, ам база эртир удуп кагдыёар бе? Хүннүң озалдар кижидир бо, ада-иези та чүнү көрүп турар чүве» дээш-ле, дыйылааш үнү-биле «чалчып»-ла эгелээр. Чойган-оол чамдыкта кылып-даа алган онаалгазын көргүспес, ол каш-даа ынчанган. Авазы бергедеп аарып турда, улуг улус-биле дөмей каш-даа хонукта удуvain турган. Авазы: «Эртен өөренир кижиди уду, оглум» -даа дээрге, ынаvain, олура хонуп турган, сактырга, ол көрбээнде, авазын бир-ле черже аппаар ышкаш сагындырар турган. «Ам эртен та чүү деп кончуур. Ачам эзирик келди дээр эвес. Чүдек ыадынчыг чүве дийин, кончуй бээрге, уруглар суг дыңнап турда...»

Ачазы ижиптер апарган соонда, бажыңга аныяксымаар ийи кадай-биле каш-даа катап келгеннер. Чемненир стол артынга олурупкаш, арагазын ижип, хөөрежип-ле эгелээр. Баштай харын оожум, сымыранчып чугаалажыр, чоорту үнү улгадып-ла олурар, бир дыңнаарга, хорадажып-даа, бир дыңнаарга, каттыржып-даа олурарлар. Кожамыктажып ырлажыр, танчылай-даа бээр, тенектенир... Чойган-оол көрүп олурарга, бирде сээден улус-даа сагышка кирер, бирде чаш уруглар-даа ышкаш. Чамдыкта түвексингеш, даштыгаа орайга чедир кылаштап чоруур. Ол ийи угбайларның кажан чоруп турарын Чойган-оол билбес, эртен туруп кээрге, олары чок боор.

Бир катап чемненир оргаш, ачазы Чойган-оолдан чиктиг айтырыг салган:

– Ол ийи кадайның кайызы чүгээр-дир, оглум? Сен көөрүңге аан.

Чойган-оол харыылаар чүве тыппайн барган. Кайызының экизин кайын билер. Арыннарын безин орта көөр эвес, кымның чүнү чугаалап ораарын хамаанчок. Олуруп-олуруп, хүлүмзүрүп олурган ачазынче шириин көрүпкеш:

– Кайызы-даа эвес. Меңээ кайызы-даа эки эвес чүве-дир – дээн.

«Ачам оозун сактып келген-дир аа. Эзирик хирезинде. Шынап-ла, чүдек кадайлар чоржук. Мурнун булаажып чугаалажыр, арагалаар, авам ышкаш эвес... Доржунуң чаавазының экизи кончуг чоржук. Арагалавас-даа, Доржуну үргүлчү, кайнаар-даа баарда, эдертип аар. Чугаакыры база кончуг, чем кылыры эки... Авам ам-даа чораан болза, ачам арагалавас болган болза... Ачамның менден өске, ол кадайлар айтырар, эжи чок болганы ол-дур аа? Менден айтырбайн, улуг эштеринден айтырыпса...»

Карааның чажы чаактарыңга кээрге, думчуун шүш кылгаш, бичии чудурукчугажы-биле аштай тыртып алган.

Чойган-оол шыырыңга берген. Караан көрүп келирге, караңгылаар деп барган болган. Ыажын куспакташ, бажыңынче аяр кирип келирге, ачазы удуп калган чыткан. Дааш үндүрбейн, ыяштарын печка аксынга каап кааш, сайгылаан-даа кывыспайн, эжиин дээктээш, идик-хеви-биле чыдып алган.

Даартазында школага ол эртези кончуг маңнап келген. Кичээл эгелевээнде, дүүнгү кылып четтикпээни онаалгазын көрүптер бодаан. Даштын таңныыл школа дашты ширбип турган, оон ыңай кым-даа чок. Клазынче дүрген-дүрген базыпкан — оозу шоочалыг.

Орус дыл кичээлинге ол кончуг эки харылаан. Башкы мактап-мактап, улуг-ла кызыл бешти дневнигинге салып каан. Сан кичээли эгелээн. Башкы өөрөнгөн чаңы-биле парталар аразыңга кылаштап, онаалгаларын хынай берген. Чойган-оол кыдыраажын ажып белеткеп алгаш, манап олурган. Онаалгазын ол боду кылган болгай — дүжүрүп биживээн! Харызы кандыг боорун, шынап-ла, сонуургап орган. Башкы кыдыраашты тудуп алгаш, көрүп-көрүп, артын ашкаш: «Как всегда, сөөлгүзүн кылып четтикпээн бе азы дүжүрүп бижип четтикпээн бе?» деп кыжыраанзыг көрүп кааш, өске столдарже эрте берген. Ол хүн сан кичээли Чойган-оолга солун болуп, самбыраже үнүп харыылаксаан, ынчалза-даа башкы ону кыйгырбаан, Чойган-оолдуң дидим эвес хол көдүрүп олурарын ол «эскербээн».

Соок кыш эртип, час дүжүп келген. Даштын чылыы кончуг. Кушкаштарның ыры-шоору диңмиреп, кудумчуда ойнаан уругларның хөглүг үннери мыжырашкан саасканнар-ла, солуну, өөрүнчүү кончуг. Ынчалза-даа Чойган-оолга мунгаранчыы аажок, оон сагыжында бир-ле соок аар даш суп каан дег, эштери-биле ойнап, каттырып турза-даа, хөрээниң ишти хос.

Бир хүн кичээлдер соонда, Чойган-оол авазының хөөрүңге кылаштап келгенин боду безин эскербээн. Чонаада-ла пөрүк, чүве ыттавас боду ам хостуг чугааланып, карааның чажындан-даа ыатпайн чугааланып-ла олурган:

– Авай, чүге келбейн тур сен? Сен чогуңда дыка багай чүве-дир. Сени сактып тур мен авай. Мээң-биле кым-даа чугаалашпас-тыр, авай.

Карааның чажы, киноларда улустуң ышкаш, чаактарың куду агып бадып-ла турган.

– Ачам арага ишпейн эки ажылдап тур, авай. Мен эки демдектерни ап тур мен – дээш, карааның чажын чода тыртып алган, сактырга, сагыжы чиигей берген дег болган. – Угбам даай-авам сугда хевээр, оон хүлүмзүрүй каапкаш, – Сээң эштериң меңээ камбет садып чиир сен дээш, акша база бердилер – деп немеп каан. – Сеңээ база ачамга дыка ынак мен, авай.

Чойган-оолдуң хөрээ шуут чиигей берген ышкаш болган. Оон сагыжыңга өөрүнчүү кончуг апарган, авазы-биле шынап чугаалашкан ышкаш, авазы ону эргеледип, чассыдып каан-даа ышкаш болган.

Чазын кудумчуга чоруп-чоруп, бажыңче кирип келирге, кандыг ийик — караңгылаш дээр. Чойган-оол бажыңыңга кирип келирге, арагазыг, караңгы-ла чүве болган. Карактары чоорту чаңчыгып кээрге, көөрге, ачазы чемненир стол артында олура удуп калган болган. Шала кырында мындаагы-ла ийи кадай аткаар-бурунгаар

ушкулап калган, печка артында танывазы эр кижиниң бөргү тыртылып калган, олура удуп олурган. Шала кырында шил-ле хөй, хлеб тогланчылары ында-мында төгүлгүлээн.

Чойган-оол эжик аксынга кезек туруп-туруп, эжикти ажыда идипкеш, печка аксында сандайга олуруп алган. Мурнунда чыткан «Примадан» бир таакпы ужулгаш, аксынче супкаш, чанында зажигалка-биле кыпсып алган. Ийи соргаш, киир тынып чоруй, чөдүрө берген. Чөдүрүп-чөдүрүп, таакпызын октапкаш, стол кырында стаканны алгаш, чыттап көргөш, думчуун дырыштырыпкаш, чунар-демирже төптөр часкаш, соксап каан. Дедир келгеш, шилче куткаш, кладовкада доскаар артынче чажыра суп каан. Оон келгеш, черде ушкулааннарны арай деп тургаш оттургаш, чандырыпкан.

От салып кааш, суглап алгаш, улуг алюминий сакпының долдур суг чылдып алган. Суу изигиже дээр, бажың иштин ширбип, чуп каапкан. Баштай аяктар, ооң соонда бодунун, ачазының каш хевин чуггаш, печказын долгандыр азып, кургадып каан. Кылып алган ажылынга сеткили ханганы кончуг, бажыңының иштин эргилдир көргүлээн. Орунунуң шывыын таваар аайлай дүргөш, удуп чыдыпкан, карактарын шийиптерге, авазы: «Эр хей, оглум!» дээнзиг хүлүмзүрүп көстүп келген.

Оттуп кээрге, ачазы чок. Бажың иштиниң чылыы аажок, от салып каан. Стол кырында ийи сакпың турган, Чойган-оол тургаш, сакпыңнарны ажыдып көргөн: бирээзинде рис каша, а өскезинде хаарып каан эът бар болган – ачазының эң ынак кылыр чеми.

Ортун, Чойган-оолдуң ачазы, ол эртен оттуп келгеш, дыка-ла боданган, муңгараан. Багай оглу ооң үс-чар идик-хевин чуп каан, бажың иштин шыдаар шаа-биле арыглап алган. «Эпчок кыннып-даа чораан болзумза, бак бодавайн чоруур, чаш чүвемни, мээң-даа кончуумну, мелегейимни. Оглумнуң пенсиязындан чүү-даа артпаан, кончуун. Мындаа дунмам уругнуң кончуп турганы-даа чөп-тур ийин. «Сээң соондан кылаштажып турар кадайларның коргунчуун, акый, таанда бодуң чүвө эскербес кижиге сен бе, оларга чүгле сээң пенсияң херек чүведир ийин, ооң төнерге, көзүлбейн баарлар көр даан. Багай оглунуң-даа бодап көрөм, өзүп оор улуг оол-дур, харын-даа томаанның оолдуг-дур сен. Өске кижиге болза, мынчаар бажың силгип арагалап чорунда, та чүнү үүлгедип кылаштап чоруур. Эки кижилер база бар-ла чүвө-дир, акый. Амыдыралчы чаавайга дужа-даа бээр сен ыйнаан».

«...Шынап-ла, амыдырал чүгле мени кызгадан эвес, мен ышкаш салымныг та чеже кижиге бар, арагадан, кадайлардан ядараан эвес мен, черле таптыг чурттап көөр-дүр. Көр даан кармакта чүү-даа чок, дүүн алган акшадан чүү-даа артпаан, оода аыш-чем безин садып кагбаан, кончуумну. Дөгөрезин каяа чарыпкан деп мен, ол бак херэеженнер оорлап алганы ол-дур, кончуг, чаргаштар».

Чойган-оол бир-ле өөрөнгөш, кээрге, ачазы чада кырында балыктаар херекселдерин чада каап алган ажаанзыраан олурган. Оглунче хөглүү кончуг көргөш:

– Че, кайгал, мотоциклиң уштуп белетке, эртен хондур тайга үнүп, агаарлаар бис – деп чугаалаан.

Чойган-оол:

– Ура-а-аа!!! – деп сумказын чайбышаан, бажыңынче алгырып кире берген.

Эртен даң хаязы-биле чарыштыр ийи адашкыларның барааны суурну өрү шимеш- ле дээн.

Ачазындан куспактанып алган холдарындан бир-ле билдинмес тааланчыг чылыг Чойган-оолдуң чаш мага-бодунче тарап чораан. «Ачамның чылыын, авам ышкаш...».

Дараазында Владимир Кара-Салдың сөзүңге Амыр Хоюгбанның бижээни «Экер эрлер» деп ырызын ырлап өөрениңер.

Салым-чолдуң чөленгижи,

Салгал-уктуң чаякчызы,

Хиндиктиг бооп төрүттүнген

Кижиге төлү экер эрлер.

Сыгыртканда, сыгырга дег,

Сыдымнаанда, хартыга дег,

Содак кеткеш, хурежи бээр

Шоваа, сергек экер эрлер.

Кылган ижи, салган соруу

Кывыскы дег чалгынналган,

Ажыл-херек хайныктырган

Адын сыкпас экер эрлер.

Амыдырал идегели,

Амырааның ынакшылы –

Ада диген чоргаар сөстү

Алдаржыткан экер эрлер.

Оолдарга тураскааткан кижизидикчи уткалыг, онзагай үнелел сиңирген шүлүктөр Ада-чурт камгалакчыларының хунунде, Адалар хунунде, оолдуң төрүттүнген хунунде база өске-даа байырлал хуннеринде янзы-бүрү хемчеглер чорудар шактарда ажыглап болур:

Бурунгу ада-өгбелеривистиң кайгамчык байлак шыгжамырын амгы салгалга ажыдып берген, үнелиг ужур-чаңчылдарын, ыдык сагылгаларын улусчу өөредиге арттырган, өндүр бедик арт-сыннарывысты, тос эртине, тос сүзүк, тос аржаан дээш амыдырал-чуртталганың сагыш-сеткил культуразын делгемчидип, делгереткен бурунгаар көрүштүг эртемден-этнограф, Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, төөгү эртеминиң доктору, «Хамнаашкынның дириг эргинези» ховар аттың эдилекчизи дээш өске-даа хүндүлүг аттарны тывыскан өгбевис Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары», «Тыва чаңчыл» деп номнарында эр кижиге хамааржыр бурунгу өгбелерниң өөредиг-чагыгларында мындыг одуруглар бар: «Эр кижиге тос бергени эртер, тос тостуң соогун шыдажып эртер, тос харлыында чарыш аьды мунар, тос кулаш сыдымныг болур, тос айыылдан чайлап чоруур, тос хемни кешкен турар, тос артты ашкан турар».

Чечекмаа Саая

О-о, эр кижиге!
Омааң кыпсын!
Оттук, бижээн астып алгаш,
Эки аьдын эзертенгеш,
Эр кижиниң сүр-күштүүн
Экер-омаан көргүзүп чор.
Чамбы-дипти хуюктап боор
Чаа-чалбакты дуглай туруп
Каржы дерзии үүлгедигден
Хамык чонну камгалап чор
Оолдуң омаа, эрниң эреси,
Оран чурттуң кааастакчызы,
Дайын келзе, камгалакчы,
Тайбың иште дагдыныкчы,
Орду-бажың тудуун кылган
Оттук чүрек оолдарда бар.

Өөлөт Чиңмит

Эр кижиге – ол дээрге эрниң эреси, оолдуң омаа, төрөөн чуртунуң камгалакчызы, төрөл чонунуң чоргааралы, хайым хемни кеже бээр, кашпал-туругну ажа бээр, амыдыралдың чөлөңгиижи, ажы-төлдүң адазы-дыр.

Эр кижиге – өг-бүлени уштап-баштап, углап-шигилеп чоруур чуртталганың чулазы, амыдыралдың айтыкчызы, херээжен эжиниң хей-аьт кирикчизи, даглар ажар чалгыны, далай хемге чакпазы-дыр.

Эр кижиге – кижилерге, ажы-төлге ачы-буянын, авырал кежиин көргүзүп, бодалдарын бодарадып, күзелин күүседип чоруур, өг-бүлениң даянгыыжы, быразы-дыр.)

Лидия Ооржак

Арага деп халап дугайында

Кырган-авамны эзирик чораанын черле көрбөөн мен. Назынының иштинде чүгле чаңгыс катап кожавыс чораан ирейни ажаашкаш, бичии ижипкен келген.

– Малга багым чок, кижээ хирим чок, уругларым. Сагыш-хөңнүм көдүрүлгеш, кадайлар-биле бичии чүве чылбыртып алдым. Арга??? чон аразынга аажок томааныг кижилер чоруур: аргажоктан хөөрээр, аргажоктан көөргеттинер. Кыдывыыста кожавыс ашакты сөөлгү оруунче үдеп кагдывыс, ам каш-ла чөнүктөр артывыс. Аравыста арай кударанчыы кончуг болду. Көгүп-хөөрөп, маргыжып оравывыс-даа ховартаар боор. Ашактың уругларының чараштарын: багай бистерни аажок хүндүледилер, «Ачамның эштери» дээш, аажок. Кижиге бүрүзүнге халас думчук аржыылдары база үлеп берди. Ам канчаар дээш, ийи дугураан ажыг чүве амзадым. Назыным иштинде ижер дээш чадап каан чүвем-дир ол. Каям, уруум, соок сугдан, чүрээм базырылдыр ижиптейн.

Соок сугну дыштанып ора, стакан орту ижипкеш, элээн үр ыыт чок олуруп-олуруп чугааны эгелээн:

– Арага деп чемге черле хандыкшыва, уруум. Бөгүн аңаа ынак, ол чокта чурттай албас апарган кижилерниң саны муңчок апар чыдар-дыр. Солун-сеткүүлдө, радио-телевизорда ооң уржуу-биле болуп турар коргунчуг кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөйүн көрдөн сен. Бир хүнде безин хөй-ле улус өске өртемчейже аьттанып турар. Анча кижиге хамаанчок, чаңгыс кижиге безин чок болганын шаанда кижиге дыңнаар эвес, ийи-үш-даа ай иштинде. Коргунчуг апарган-дыр, силерни канчап чурттаар ирги деп сагыжым аарып орав-дыр, кызым. Кижиден кижиге коргар апарган. Ол кончуг күштүг арага деп суксуннуң тыштып келгениниң дугайында эрте бурунгудан мындыг чугаа бар, дыңнап ал, уруум, артык эвес, меңээ кырган-ачаң чугаалап берген чүве.

«Шаг шаанда бүгү дириг амытаннарга бук күзеп чоруур шулбустарның Сүртенчиг Хааны хомудап боданган чүве-дир: «Мени кым-даа хүндүлевес, дыңнапас, менден дезер, меңээ кым-даа дуза дилеп келбес. Хамык-ла чон Богда башкының чанында чыылган чоруур». Удаваанда ооң дүжүнге Дээди Сүртенчиг Кара Деңгер деп камгалакчызы сүме кадып келген-дир: «Сен, Хаан, муңгарава. Калчаа ак арзылаңның мээзин, араатанзып килеңнээн чааның аксындан шурап турар көвүүн, шагар чыланниң хоранын, килеңнээн арының чигирин, калчаараан ыттың чараазын, угааны албаараан тос шулбунуң чилиин, сек чиген көк бөрүнүң карааның огун, өлгөн сектиң чыдыг эьдин, менээрээн кадай кижиниң ай демдээниң амылыг амытанга хора болур дамдыларын алгаш, каргыш-чатка судурун номчааш, ол тос четкер холуксааны холуй булгаптарыңга, арага деп ажыг хоранның

шулбу хеми үнүп кээр». Шулбуларның сүртенчиг хааны ол сүмени дыңнааш, амырааш, бедик, кадыр даг кырынга улуг дашты паш кылгаш, аңа дүжүндө дыңнап алган тос холуксаазын кылып алган. Оон эгелээш, арага холуксаалыг тос улуг хем агып баткан чүве-дир. Бөдүүн чон хемни арыг суг деп бодааш, оон хоран холуксаазын эскербейн, ону ижип, эзирип эгелээн. Ол хемниң чамдык кезии черже киир агып турар болгаш тараалыг, ногаачимистиг аргаларга хоран холуксаа бодунуң хоралыг салдарын чедирип, араганың көвүдээринге таарымчалыг апарган. Сүртенчиг Кара Хаан амырааш, ам-на мээң чанымда көвей чон чыылган боор дээш, эскерип көрүп турарга, оон чанында чон, дөмей-ле, эвээш, а Богда Бурганныё чанында хөй чыылган хевээр бооп-тур. Улам-на килеңнеп турда, Дээди Сүртенчиг Кара Деңгер камгалакчызы катап көстүп келгеш, мону чугаалаан: «Мунгарава! Чүс, муң, сая чылдар дургузунда чуртталга туруп кээр, бо бистиң назынның чурттакчылары аажок эвилең-ээлдек, ынчангаш сээң чанында эвээш чон чыылганы ол. А кажан, келир үеде, муң-муң чылдар эртерге, кыска назынның чуртталгазы келир үеде, сээң чанынга чон чоорту көвүдеп кээр». Ону дыңнааш, Хаан өөрүп, бодунуң каржы-хажагай мындыг уткалыг чалбарыын кылган: «Кыска назынның үези кээрге, амылыг амытан бүгүдези мени дыңнаар, кудуку делегейлерге төрүттүнер мугулайлар болзун!»

Богда Бурган кижги амытанның кылып чоруур мерген болгаш мугулай үүлезиниң долаазы кандыг болурун билер болгаш, чонга ажыг арагада тос хоранныг холуксааларның хоразынының дугайында мону тайылбырлап, чугаалап берген: «Бирги хоранның хоразы: араганы ишкеш, бодундан артык кижги чок деп санап эгелээр, бодундан улуг-даа назылыг кижилерни дора көрө бээр, оон уржуундан шииттирер, чоок эштери-биле улуг эвес чылдагааннар дээш чогуш-содаа үндүрер, оон уржуундан эш-өөр чок артар; ийиги хоранның хоразы: «араганы чүү дээш бактап тур силер, ону кижги бүрүзү ижип турар болгай — даргазындан эгелээш, бурганынга чедир» деп чалчыттынып, арага деп суксунну херек өйде чооглап болурунун уjur-утказын ожаавастай бээр, оон уржуундан эрлик оранынга төрүттүнер, суксааш, суг дилээрге, оон аксынче хайнып турар изиг каң демир кудар...; үшкү хоранның хоразы: эзирип алгаш, кижилерни чалчып, дора көрүп, дыш бербес болур. Оон уржуундан өг-бүлезин камнап албас, чоок төрелдериниң безин хөңнүнге дээп аар, чааскаанзыраар, кудуку делегейге төрүттүнер; дөрткү хоранның уржуу: арагада ары чигири бар болгаш, арага амдангыг кылдыр сагындырар, ону ишкеш, оон адырлып шыдавастай бээр; бешки хоранның уржуу: эзириинде ызырар ыт дег апаргаш, кижги бүрүзүнге шорлуп, эттеп, харын-даа өлүреринге белен апаар, оон хараазы-биле кезээде кара-бажыңга кирер болур; алдыгы коргунчуг хоран: араганың хоранындан хол, буттуң чилиглери изип, хайнып, угаан-сарыылдыг олуруп, чыдып шыдавас апаар — тура халыыр, алгырар-кышкырар, оңгар тамы, кадыр эл, изиг-соок дивес ынаар чүткүүр — долгандыр турар улуска хала-хилинчектиг болур; чедиги хоранның уржуу: эзирээн кижиниң карактары сооп, чүнү-даа эскербестей бээр, угааны баларап, карактарын шимчедип безин албас апаар; сески хоранның уржуу: өлгөн сек ышкаш, арны коргунчуг, куу, таакпы ыжы дег, болу бээр, арны-бажы хуулар, шыдажыр арга чок бужар чыт мага-бодундан чытталып турар апаар; тоску халаптыг уржук: арагалаар кижиден оон хей-аъдының камгалакчызы чайгаар ыраар, сүлдези кудулаар, ыдык сүлде орнунга аза-шулбус камгалакчыларлыг болу бээр, олары ону он кара үүлгедигни кылырынче, беш кылып болбас сагылдарны үрээринче, үш кудуку делегейге төрүттүнеринче албадаар».

– Коргунчуун, кырган-авай – деп, аксым ажыттына берген сымырандым.

– Кортпазының аргазы чок. Ортаа сарыг өртемчейге кижги болуп бодараарда, чырык чер кырынга чаларап келирде, оон мурнунда чуртталгазында кайы оранга чорааны арага ишкениниң соонда билдинип кээр чүве дээр.

– Эки орандан бодарап келген болза, арага ишкеш, бодун туттунуп билер. Чугаа-домаа дорт, оожум болур дээр.

Шала багай кудуку делегейинден келгеннер үргүлчү чалчыттынар, чокшуп-содалажыр, адааргак, харам, тыртым болур дээр.

Эрлик оранындан келгеннер хилинчектенип чораанын сактып, чылдагаан чок черге ыглаар дижир.

Мириттер оранындан келгеннер будунуң кырынга арай деп-ле турар, кылаштай албас, малгаш-балар, шалбаа-хөөлбек дивес кээп дүжүп чоруур боор дээр.

Дириг амыттаннар оранындан бодарааннар эзирээш, чайгаар-ла мугулай, мелегей апарып, сөс чугаалай албас, имнеп безин шыдавас апаар дижир.

Ынчангаш арага ижеринден шегленип чорунар, ол силерни хөй-ле бакка суп болур» деп, Богда Бурган өөредип чораан. Ол дугайын назыным сенден шала дап, улуг чорумда, ачам — сээң кырган-ачаң меңээ чугаалап берген, уруум.

– Ии, коргунчуун, ону черле ишпес мен.

– Бо кырыыже чедир, оон-биле беришпедим-даа, ол чокка чурттап келдим. Эктинден элеп, хырнындан аштай-даа бербес чүве-дир. Харын шөлээн, дыш.

Амгы шагда улуг, биче дивес ижер апарганывыс коргунчуг. Кыска хайыралыг чуртталгавыс үнезин билбес-тир бис.

Малга багым, кижээ хинчээм чок, бичии ижипкен, ийи-ле дугураам апкан, кырган-аваң чугаа-домааның хөйүн көр. Кырган-аваң чугаазының экизин бодунга илип ап чор дээн мен, але, кызым.

– Ийе, кырган-авай.

– Бөгүн кырган-ачаң ышкаш топтуг, бөдүүн кырган эживис ажаап кагдывыс, ам та кымның ээлчээ?

Кырган-авам чугааларын чыып бижиир чүве болза, ам-даа төнмес, эштип өскен Дагыр-Шемим, аржаан суглуг Чыргакымның агымы-ла.

Ниити ажыглаар литератураның даңзызы

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл, 2016. -112 ар.
2. Багыт-оол Б. Бижип кагбаан хоойлувус (ажы-төл кижизидилгезинге угаадыг дамактар) // Шын, 1993, май 21, ар.3
3. Бичии назын – ниитилелдин болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 ар. 1.
4. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю.Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.
5. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. Новосибирск, 2017. – 468 ар.
6. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.
7. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл ; Абакан : Журналист, 2018. – 44 ар.
8. Намзырай З.А. Тайбың угаадыг. Кызыл, 2006. – 56 ар.
9. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. — М., 1990.
10. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. // Послел. Е. С. Буха, М. Педагогика 1991. 174 с.
11. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. - Кызыл: Билиг, 2010. – 358 ар.
12. Ким, Т.К. Семья как субъект взаимодействия со школой: учебное пособие / Т.К. Ким. - Москва : Прометей, 2013. - 166 с. - ISBN 978-5-7042-2460-0; [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=240541>
13. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. Кызыл 2020, ар. 274-279.
14. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое ссообщество как гарант защиты детства: истоия современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 47-50.
15. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылаң Күдерек 1-ги ном. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. Кызыл 2015, ар. 8-253.
16. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы /ТДЛТЭШИ, Тувин. НИИ яз., лит. и истории. Сост., авт. предисл. и коммент. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1991; 2-е изд. - Кызыл : ТывНУЧ, 2006. – 320 ар.
17. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг.10, ар. 3
18. Ондар Б. Тыва чаңчылдарга даянып алгаш // Шын, 1993, фев. 8, ар. 2.
19. Ондар А.С. [Манчүректен дазыл дырткан...Кызыл, 2017.- 150 ар.](#)
20. Ондар Р. Деткиир херек. (Аныяк өг-бүлелерге сүме.) // Тыв. аныяктары, 1990, авг. 14.
21. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.
22. Ооржак С. Өг-бүле – кижизидилгениң үндезини // Эне сөзү, 1992, № 37, ар. 1.
23. Оюн С. Кижиниң ады – ооң төөгүзү // Шын, 1993, янв. 6, ар. 3.
24. Оюн С. Тыва аажы-чанга канчаар өөредирил? (Ада-иелерге сүме.) // Шын, 1994, май 17, ар. 2-3.
25. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тываларның улусчу педагогика – Кызыл, 1986.
26. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – Ар. 3-15.
27. Сандан З. Кижиниң болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузаы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.
28. Сарыг-оол С. Аңгыр-оолдуң тоожузу. Кызыл, 1968, 1-2 эгелер.
29. Сарыг шажын өг-бүле чурумунун дугайында https://tyv.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B3_%D1%88%D0%B0%D0%B6%D1%8B%D0%BD_%D3%A9%D0%B3-

[%D0%B1%D2%AF%D0%BB%D0%B5 %D1%87%D1%83%D1%80%D1%83%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%83%D2%A3 %D0%B4%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0](#)

30. Тэвэк А. К. Чеди назын / А. К. Тэвэк. – Кызыл: Респ. тип., 2006. – 60 ар.
31. Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары /М.Х.Маңнай-оол ред. Кызыл, 1991. – 96 ар.
32. Сузукей В.Ю. Музыкальная культура Тувы в XX столетии. – М.: Издательский Дом «Композитор», 2007. – 408 с.
33. Сундуй Г. Д. Прогрессивные идеи и опыт народной педагогики в нравственном воспитании младших подростков: Дисс. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. - М., 1993. - 170 с.
34. Сундуй Г. Д. Народоведение 1-2 классы. Учебник-хрестоматия (на тувинском языке), 2003.
35. Сундуй Г. Д. Народоведение 3-4 классы. Учебник-хрестоматия (на тувинском языке), 2004.
36. Сундуй Г. Д. Народоведение 5-6 классы. Учебник-хрестоматия (на тувинском языке), 2005.
37. Сундуй Г. Д. Народная педагогика. Научно-методическое издание (на тувинском языке) 2004.
38. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Ондар Г.Д., Монгуш В.Б. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 1 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
39. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 2 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
40. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Монгуш В.Б. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 3 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
41. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 4 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
42. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 5 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
43. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Улусчу уjurлар (Народоведение): [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 6 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
44. Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Удаль молодецкая: [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 7 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.
45. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. Кызыл, 2011.
46. Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] /Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>.
47. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар// Тываның аныяктары, 1993, март 6.
48. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрүң, уjurларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 ар.
49. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 ар.
50. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138дугаар, төңчүзү июль 23, ар. 2, 4.
51. Чулуунбат, Должинсурэн. Традиционное семейное воспитание детей в Монголии / Должинсурэн Чулуунбат. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2010. — № 11 (22). — Т. 2. — С. 151-153. — URL: <https://moluch.ru/archive/22/2240/>.
52. Чырыткылыг Далай-Лама. Буддийжи практика. Бүрүн эчис сорулгалыг амыдыралче орук. Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. 2014.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.
2. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

3. Азаров Ю.П. «Радость учить и учиться»: педагогика гармоничного развития / Ю.П. Азаров. М.: Политиздат, 1989. – 333 с.
4. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!: Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. М., 1983.
5. Амонашвили Ш. А. Как живете, дети? М., 1986.
6. Амонашвили Ш. А. Единство цели. М., 1987
7. Амонашвили Ш. А. Письма к дочери. М., 1996.
8. Амонашвили Ш. А. Школа Жизни. М., 1996.
9. Андрейчик М. Поклонись фамильному дереву (обряды и традиции) // Тув. Правда, 1994, февр.
10. Андреева Т. В. Психология семьи. СПб.: Речь, 2007. – 384 с.
11. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.
12. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. Абакан: Журналист, 2018 г.
13. Бойко В. М. Любовь, семья, общество. М., 1983.
14. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с.
15. Далай-Лама О трех основах пути. М.: Фонд “Сохраним Тибет”, 2014.
16. Дамчай О.М., Уйнук-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. Кызыл, 2014.
17. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ.ред. док.филол.наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. - Москва: Мир, 2019. - 256 с.
18. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).
19. Ким, Т.К. Семья как субъект взаимодействия со школой : учебное пособие / Т.К. Ким. - Москва : Прометей, 2013. - 166 с. - ISBN 978-5-7042-2460-0; [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=240541>
20. Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.
21. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.
22. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).
23. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года ч.1 ст.38. определяет «Материнство и детство, семья находятся под защитой государства».
24. Кыргыз З.К. Обрядовая поэзия. Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш.Кюнзегеша, 2017. С.5.
25. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва : Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8 ; То же [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
26. Коменский Я.А. Материнская школа. М.: Учпедгиз, 1947.
27. search/?clid=2255395&win=420&from=chromesearch&text=Коменский%Материнская%20школа%20читать&lr=11333
28. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». М., 2000.
29. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года . С изменениями от 24 июня 2003 г., 28 декабря 2005 г. и 11 апреля 2010 г.
30. Кужугет А.К. Духовная культура тувинцев: структура и трансформация. Красноярск: Офсет, 2016. – 320 с.
31. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. - Москва : Директ-Медиа, 2014. - 169 с. - ISBN 978-5-4475-1860-8 ; То же [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>
32. Макаренко А. С. Книга для родителей. М.: Просвещение, 1987.
33. Мастюкова, Е.М. Профилактика и коррекция нарушения психического развития детей при семейном алкоголизме: пособие для психологов / Е.М. Мастюкова. М.: Владос, 2015. - 612 с.
34. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». М., 1979.
35. Никитин Б.П. «Детство без болезней». С-Пб, 1996.
36. Никитина Л.А. «Я учусь быть мамой», Знание, М, 1983.
37. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. М.: Знание, 1998.
38. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.
39. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира:

Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2019. С 8-16.

40. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года.

41. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди: О нашей жизни, измеренной строками Пушкина. М., 2001. ISBN 5-8246-0029-5

42. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей : [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

43. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. — М.: Попурри, 2008.

44. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. — М.: Попурри, 2014.

45. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. Кызыл, 2009.

46. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. — Киев, 1969.

47. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа. — М., 1969.

48. Сухомлинский В. А. Нравственный идеал молодого поколения. - М.: Изд. АПН РСФСР. - 1963. - 153 с.

49. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в пяти томах. Киев: Радянська школа, 1980. - Т.2,

50. Сухомлинский В.А. О воспитании. М.: Школьная пресса, 2003.

51. Сухомлинский В.А. Письма к сыну. М., 1987.

52. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. - М.: «Художественная литература», 1936. - С.211-246.

53. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 22. Азбука (1871-1872)/ Книга 1-4. - М., 1957. - 789 с.

54. https://studwood.ru/1069040/pedagogika/aktualnye_voprosy_semeynogo_vospitaniya_v_istorii_zarubezhnoy_i_russkoy_pedagogiki

55. <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vozpitanija-detei-po-tolstomu>

56. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ.

57. Шаалы А. С., Доо Ч. С., Кушкаш Т. Т. Программа по Народной педагогике для 7 класса «Прелесть девушки» // Экспериментальная программа «Народная педагогика» / Под ред. Г. Д. Сундуй. - Кызыл: Тув. книжное издательство, 1995. - С 38 - 43.

58. Шаалы А. С. Использование национального этикета в нравственном воспитании учащихся // Воспитание и развитие личности: Материалы Международной конференции / Под ред. В. Г. Горяниной - М. : ИРЛ РАО, 1997. - С 143 - 146.

59. Шаалы А.С. Этнопедагогическая подготовка учителя к нравственному воспитанию учащихся тувинской школы на традициях народного этикета: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. - М., 1993. - 16 с.

60. Шаалы А.С. Место этнопедагогике в системе подготовки будущего учителя // Реализация этнопедагогических идей в образовательном пространстве России: материалы Всероссийской научно-практической конференции (14-16 мая 2008 г). В 2 ч. Ч.1. – Абакан: изд-во ХГУ им. Н.Ф.Катанова, 2008.- 192 с.

61. Шаалы А.С. Этнокультурная направленность содержания образования в Республике Тыва // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск: Изд. СО РАН, 2004. - №3. – С. 175-181.

62. Шаалы А.С. Тувинский этикет как этнопедагогический феномен // Этногенез и цивилизационные перспективы в образовании России: Материалы международной научно-практической конференции. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2004. –С. 463-469.

63. Шаалы А.С. Интеграция национальной культуры в учебно-воспитательный процесс вуза и школы / Юрта – традиционное жилище кочевых народов Азии: Тез. Международного Конгресса, Кызыл, «Билиг», 2004. – С. 32-38.

64. Шаалы А.С. Этнопедагогика: Учебно-методический комплекс для студентов педагогических специальностей. - Кызыл: изд-во ТывГУ, 2006. – 55 с.

65. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү – Девичий нрав: Учебное пособие для учащихся 7 класса (переработанное). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2007. – 105 с.

66. Шаалы А.С., Сундуй Г.Д. Девичий нрав: [Электронное учебное издание] Учебный видеофильм для 7 класса (на тувинском языке). - Кызыл: Тувинское книжное изд-во, 2008.

67. Этнокультурное содержание образования: Материалы первых салчаковских этнопедагогических чтений/ Сост. Г.Д.Сундуй, А-Ч. В.Куулар., Кызыл: ИПО «Билиг», 2016. – 220 с.

68. Этика и психология семейной жизни. М.: Просвещение, 1987.

Учебное издание

Алевтина Сугдуровна ШААЛЫ

Оюн Сара Базыковна, Анна Кыдат-ооловна ООРЖАК, Светлана Чоодуевна Шулуу-Маадыр

На тувинском и русском языках

~~Редакторы издания?~~

~~Художественный редактор? Технический редактор? Корректор? Компьютерная верстка А.С.Шаалы~~

~~Сдано в печать 10.07.18.06.2020. Подписано в печать ? Формат 60×84 1/16. Бумага писчая. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 5,12. Усл. кр. отгисков 5,35. Уч. изд. л. 4,07. Тираж 3000 экз. Заказ № 920. Тувинское книжное издательство, 667000, г. Кызыл, ул. Ленина, 39, ИПО «Билиг» Института развития национальной школы.~~